

ЗАХИСТ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ВІДПОВІДНО ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Посібник для юристів

2-ге видання
підготовлене Довидасом Віткаускасом

Довидас Віткаускас
Григорій Диков

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

**ЗАХИСТ ПРАВА
НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД
ВІДПОВІДНО ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
КОНВЕНЦІЇ
З ПРАВ ЛЮДИНИ**

Посібник для юристів

2-ге видання
підготовлене Довидасом Віткаускасом

Довидас Віткаускас
Григорій Диков

Рада Європи

*Переклад посібника на українську мову
здійснено проектами Ради Європи
«Подальша підтримка реформи кримі-
нальної юстиції в Україні», фінансова-
ний урядом Данії, та «Підтримка впро-
вадженню судової реформи в Україні».
Міркування, висловлені в цій роботі,
належать авторам і не обов'язково
відображають офіційну позицію
Ради Європи.*

Усі запити щодо відтворення чи
перекладу всього або частини цього
документа належить адресувати
Директорату з питань зв'язку
(F-67075 Strasbourg Cedex, publishing@coe.int).
Усю кореспонденцію, яка стосується
цього видання, потрібно адресувати
до Відділу впровадження прав людини
на національному рівні Департамен-
ту з питань політики прав людини і
співробітництва Директорату з прав
людини Генерального директорату з
прав людини і верховенства права.

Дизайн обкладинки (англійська
версія): Documents and Publications
Production Department (SPDP),
Рада Європи

Фото: Column of Justice, Piazza Santa
Trinità, Florence.
© Рада Європи

© Рада Європи, 2-ге видання
(англійська версія),
вересень 2017 року

© Рада Європи, 2-ге видання
(українська версія),
лютий 2018 року

Друк посібника українською мовою:
Pronto Print, Київ, Україна

ЗМІСТ

ПРО АВТОРІВ	4
ПЕРЕДМОВА ТА СЛОВА ПОДЯКИ	7
СТАТТЯ 6 – ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД	9
РОЗДІЛ I. ЗНАЧЕННЯ СТАТТІ 6 ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ: МЕТОДИ ТА ПРИНЦИПИ ТЛУМАЧЕННЯ	11
РОЗДІЛ II. СФЕРА ЗАХИСТУ ТА ЗАСТОСОВНІСТЬ	18
2.1. Цивільні права й обов'язки	18
2.2. Кримінальне обвинувачення	24
2.3. Застосовність до досудового слідства, апеляційного, конституційного та інших проваджень	29
РОЗДІЛ III. ПРАВО НА СУД	32
3.1. Доступ до суду	32
3.2. Остаточність та виконання судового рішення	46
РОЗДІЛ IV. НЕЗАЛЕЖНИЙ І БЕЗСТОРОННІЙ СУД, ВСТАНОВЛЕНИЙ ЗАКОНОМ	51
4.1. Незалежний суд, встановлений законом	51
4.2. Безсторонній суд	58
РОЗДІЛ V. СПРАВЕДЛИВІСТЬ	65
5.1. Принципи змагальності та рівності сторін	66
5.2. Участь та публічність	77
5.3. Специфічні аспекти принципу справедливості в кримінальних провадженнях	90
РОЗДІЛ VI. СПРАВЕДЛИВІСТЬ І ПОСТАНОВЛЕННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ	113
6.1. Обґрунтоване рішення	113
6.2. Ненадійні докази	116
6.3. Непослідовна практика національних судів	118
РОЗДІЛ VII. СУД УПРОДОВЖ РОЗУМНОГО СТРОКУ	122
7.1. Загальні принципи	122
7.2. Характер і складність справи	124
7.3. Поведінка сторін: затримки з боку органів влади	125
РОЗДІЛ VIII. ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ	128
РОЗДІЛ IX. ПРАВА НА ЗАХИСТ	136
9.1. Інформування про обвинувачення та засоби захисту	136
9.2. Юридичне представництво або особистий захист	144
9.3. Допит свідків	153
ПОКАЖЧИК СПРАВ	167

ПРО АВТОРІВ

Довидас Віткаускас – консультант з питань реформи у сфері юстиції та належного врядування. Маючи багаторічний досвід роботи юристом у Секретаріаті Європейського суду з прав людини, а також освіту в галузі литовського й англійського права, він надає консультації урядам різних країн з питань системних інституційних реформ, очолюючи групи експертів під час упровадження заходів у межах проектів Ради Європи та Європейського Союзу. Д. Віткаускас також проводить навчання для юристів на теми стандартів прав людини та належного здійснення правосуддя. Він оновив друге видання цього посібника.

Григорій Диков – юрист Секретаріату Європейської комісії за демократію через право (Венеціанська комісія). Раніше він понад 10 років працював юристом у Секретаріаті Європейського суду з прав людини в Страсбурзі. Г. Диков був практикуючим юристом у Росії та керував низкою проектів з підтримки правових реформ у цій державі, проводив професійні тренінги в різних європейських країнах і був автором публікацій як експерт зі стандартів кримінальної юстиції та справедливого судочинства. Г. Диков також працював позаштатним професором з європейського права в галузі прав людини в Центрі Сіракузького університету в Страсбурзі та членом редакційної ради журналу «Порівняльний конституційний огляд» (Росія).

ПЕРЕДМОВА ТА СЛОВА ПОДЯКИ

Цей посібник призначено передусім для практикуючих юристів, суддів та інших фахівців у галузі права, які вже обізнані зі статтею 6 Європейської конвенції з прав людини та практикою Європейського суду з прав людини.

Мабуть, стаття 6 – найскладніша в Конвенції з огляду на сферу її застосування, на кількість питань, які у зв'язку з цим виникають, та на обсяг її тлумачення Страсбурзьким судом. Цей контекст має бути врахований для забезпечення більш широкого практичного застосування посібника, особливо якщо такий посібник використовуватимуть юристи. Хоча багато підручників, що стосуються Конвенції, зосереджують свою увагу на детальному переповіданні «історій», які ведуть до встановлення факту порушення, цей посібник намагається виділити базові принципи на підставі провідних справ Європейського суду з прав людини. До посібника включено дуже короткі огляди справ для ілюстрації перелічених в описовій частині принципів, щоб показати лише типові й виняткові ситуації, у яких було виявлено або не виявлено порушення. Сподіваємося, обраний підхід стане корисним для тих, хто пише *obiter dicta* чи *ratio decidendi* в контексті внутрішніх або міжнародних судових процесів, а також для студентів-правників і дослідників.

Відгуки, отримані з різних куточків Європи після першого видання Посібника у 2012 році, свідчать про те, що ми на правильному шляху. Варто підкреслити, що неминучі обмеження в обсязі вимагали від мене бути стислим, залишаючись вичерпним. Унаслідок цього я, можливо, пропустив деякі важливі питання чи надто спростив певні тлумачення Страсбурзького суду, які найчастіше обмежуються «конкретними обставинами справи». Тому я закликаю читачів далі поглиблювати свої знання обставин цитованих справ і правових аспектів статті 6 в судовій практиці. Найважливіше, що я мав намір окреслити не лише «вирішені» питання, а й певні суперечності, які існують в окремих конвенційних органах, які можуть потребувати подальших уточнень, щоб дати можливість Страсбурзькому суду зробити практику щодо статті 6 ще «більш чіткою та передбачуваною». У будь-якому разі, я сподіваюся, що цей посібник послужить багатьом користувачам насамперед як практичний набір інструментів, а не як звичайна інформація для роздумів

про невирішені правові проблеми.

Я хочу щиро подякувати всім тим, хто впродовж багатьох років брав участь у розробці посібника, редагуючи та доповнюючи його, зокрема Григорієві Дикову, Моніці Стонкуте, Василеві Лукашевичу, Лізі Фрімен, Марку Віллерсу та БERTУ Маан.

Довидас Віткаускас

Європейська конвенція з прав людини

СТАТТЯ 6 –

ПРАВО НА

СПРАВЕДЛИВИЙ СУД

► Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

► Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

► Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

— бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;

— мати час і можливість, необхідні для підготовки свого захисту;

— захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку

допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;

— допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

— якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, одержувати безоплатну допомогу перекладача.

Розділ 1

ЗНАЧЕННЯ СТАТТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ: МЕТОДИ ТА ПРИНЦИПИ ТЛУМАЧЕННЯ

Ключові поняття та принципи

- ▶ телеологічний/цілеспрямований метод тлумачення («Горнсбі проти Греції» (Hornsby v. Greece), п. 40-45);
- ▶ автономність від внутрішнього законодавства («Хан проти Сполученого Королівства» (Khan v. the United Kingdom), п. 34-40);
- ▶ субсидіарність і доктрина четвертої інстанції («Шенк проти Швейцарії» (Schenk v. Switzerland), п. 45-49);
- ▶ вивчення «судового процесу в цілому» («Салдуз проти Туреччини» (Salduz v. Turkey) [ВП], п. 56-62);
- ▶ обмежене право й тест на «сутність» («О'Халлоран і Френсіс проти Сполученого Королівства» (O'Halloran and Francis v. the United Kingdom) [ВП], п. 43-63).

Стаття 6 Європейської конвенції з прав людини («Конвенція») гарантує право на справедливий суд. Вона закріплює принцип верховенства права, на якому будується демократичне суспільство, а також основоположну роль судової влади у здійсненні правосуддя, що відображає загальну спадщину договірних держав. Ця стаття гарантує процесуальні права сторін цивільного провадження (стаття 6 п. 1) і права відповідача (обвинуваченого, підозрюваного) у кримінальному провадженні (стаття 6 п. 1, 2 та 3). Хоча інші учасники судового розгляду (потерпілі, свідки тощо) не мають права подавати скарги відповідно до статті 6 («*Міхова проти Італії*» (*Mihova v. Italy*)¹, ріш.), Європейський суд з прав людини («Суд») часто приймає до уваги їхні права також.

1. Коли справи згадують тут уперше, їх цитують за назвою (включно з державою-відповідачем), а далі зазвичай – лише за іменем заявника. Повний покажчик справ із датами рішень наведено в Додатку.

Як й інші положення Конвенції, стаття 6 підлягає цілеспрямованому (телеологічному) тлумаченню. Суд намагається на практиці досягти мети цього положення задля захисту прав, які є практичними й ефективними (принцип ефективності), а не теоретичними та ілюзорними («Сахновський проти Росії» (*Sakhnovskiy v. Russia*) [ВП], п. 99-107). Унаслідок такого небуквального, контекстного тлумачення статті 6 встановлено, що серед низки імпліцитних вимог (які прямо не вбачаються з тексту) цього положення є право на доступ до суду («Голдер проти Сполученого Королівства» (*Golder v. the United Kingdom*), п. 26-40), право на виконання судових рішень («Горнсбі проти Греції» (*Hornsby v. Greece*), п. 40-45) і право на остаточність судових рішень («Брумареську проти Румунії» (*Brumărescu v. Romania*), п. 60-65).

Хоча Конвенцію потрібно, наскільки це вдається, тлумачити в гармонії з іншими нормами міжнародного права, зокрема іншими міжнародними зобов'язаннями держави-відповідача, не варто виключати, що вимоги Конвенції можуть переважати над такими нормами («Фогарті проти Сполученого Королівства» (*Fogarty v. the United Kingdom*), п. 32-39; див. також «Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi» проти Ірландії» (*Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland*) [ВП], п. 108-111, та інші справи, у яких оскаржують різні частини законодавства Європейського Союзу з точки зору Європейської конвенції з прав людини).

Статтю 6 належить тлумачити з урахуванням сьогоденних умов, але беручи до уваги панівні економічні та соціальні умови; такий підхід також позначають поняттям «Конвенція як живий організм» («Маркс проти Бельгії» (*Marckx v. Belgium*), п. 41; «Тайпер проти Сполученого Королівства» (*Tyrer v. the United Kingdom*), п. 31). У ході тлумачення Конвенції Суд може також враховувати відповідні правила та принципи міжнародного права, які застосовують у відносинах між договірними сторонами («Демір та Байкара проти Туреччини» (*Demir and Baykara v. Turkey*) [ВП], п. 76-84).

Стаття 6 має значну автономію в межах внутрішнього законодавства договірних держав як щодо своїх матеріально правових, так і процесуальних положень («Хан проти Сполученого Королівства» (*Khan v. United Kingdom*), п. 34-40). Це означає, що процесуальне порушення відповідно до національного законодавства не обов'язково становитиме порушення статті 6. У той же час деякі елементи статті 6 менш автономні в національному законодавстві, ніж інші.

Наприклад, більша вага національного законодавства завжди була пов'язана з тестом на застосовність («*Рош проти Сполученого Королівства*» (*Roche v. the United Kingdom*) [ВП], п. 116-126), а також у деяких випадках із вивченням суті статті 6 для узгодження невід'ємних відмінностей обвинувальної та інквізиційної систем доказування, наприклад, коли Суд дозволив ширший судовий розсуд у континентальних правових системах під час вирішення питання про те, яких свідків належить викликати в суд («*Відаль проти Бельгії*» (*Vidal v. Belgium*), п. 32 -35)². У певних контекстах Суд використовував порушення внутрішнього законодавства чи невизначеність внутрішніх положень як додатковий аргумент, що вказує на порушення статті 6 («*DMD Group, a.s проти Словаччини*» (*DMD Group, a.s. v. Slovakia*), п. 62-72). Іноді, щоб підтвердити власний висновок щодо статті 6, Суд також покладалася на внутрішньо-національні рішення, у яких було визнано порушення конституційного положення, ідентичного до статті 6 («*Генрик Урбан і Рyszard Урбан проти Польщі*» (*Henryk Urban and Ryszard Urban v. Poland*), п. 47-56).

По суті, стаття 6 стосується того, чи було надано заявникові достатньо можливостей для презентації своєї позиції й оскарження доказів, які він вважав неправдивими, а не того, яке рішення прийняли внутрішні суди – правильне чи помилкове («*Каралевічус проти Литви*» (*Karalevičius v. Lithuania*), ріш.).

Відповідно до принципу субсидіарності стаття 6 не дозволяє Суду діяти в якості суду четвертої інстанції, а саме – заново встановлювати факти справи, знову вивчати стверджувані порушення національного законодавства («*Бернард проти Франції*» (*Bernard v. France*), п. 37-41) і визначати допустимість доказів («*Шенк проти Швейцарії*» (*Schenk v. Switzerland*), п. 45-49). Держави залишаються вільними застосовувати кримінальне законодавство до будь-якої дії (тією мірою, якою таке застосування не порушує інших прав, захищених Конвенцією), а також визначати складові елементи відповідного правопорушення. Як наслідок, роль Суду не полягає в диктуванні змісту внутрішнього кримінального законодавства, зокрема про те, чи має бути певний захист доступний обвинуваченому («*G. проти Сполученого Королівства*» (*G. v. United Kingdom*), ріш., п. 28-30).

Проте останніми роками Суд іноді встановлював порушення статті 6 у зв'язку із тенденцією щодо прийняття суперечливих судових рішень з одного і того ж питання, ухвалених одним і тим самим апеляційним

2. Див. також нижче розділ 3.1 «Доступ до суду»; розділ 4.1 «Незалежний суд, встановлений законом»; розділ 9.3 «Допит свідків».

судом («Тудор Тудор проти Румунії» (*Tudor Tudor v. Romania*), п. 26-33), або різними окружними судами, що розглядали апеляції («Штефаніца та інші проти Румунії» (*Ștefănică and others v. Romania*), п. 31-40), підкреслюючи, що «глибокий і тривалий» характер розбіжностей, про які йдеться, не сумісний із принципом правової визначеності в його широкому значенні. Крім того, Суд установив, що досягнення послідовності законодавства інколи займає певний час, а тому періоди суперечливої судової практики можуть допускатися, якщо вони не підривають принцип правової визначеності («Албу проти Румунії» (*Albu v. Romania*), п. 42). У той же час Велика Палата (ВП) нещодавно підкреслила, що функція Суду за статтею 6 не полягає в тому, щоб порівнювати різні рішення національних судів, навіть якщо вони були ухвалені в межах схожих проваджень, окрім випадків очевидного свавілля («Недждет Сахін і Періхан Сахін проти Туреччини» (*Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey*) [ВП], п. 59-96).

Питання полягає в тому, чи існує система, яка б гарантувала більш послідовний і передбачуваний процес застосування судової практики, забезпечуючи внутрішній механізм корекції суперечливих судових рішень. Глибокі та давні відмінності в практиці найвищого національного суду самі собою суперечать принципу правової визначеності, який передбачає Конвенція та який є одним з основних елементів верховенства права («Врабец проти Словаччини» (*Vrabec v. Slovakia*), п. 27). Нарешті, Суд також погодився, що випадки, коли два національних суди – кожен у межах своєї юрисдикції – приходять до різних, але тим не менш раціональних та обґрунтованих висновків щодо однієї і тієї ж правової проблеми, яка виникає за схожих фактичних обставин, є неминучі, а тому не порушують статті 6 Конвенції («Стоїлковська проти «Колишньої Югославської Республіки Македонія» (*Stoilkovska v. "the former Yugoslav Republic of Macedonia"*), п. 46).

Стаття 6 передбачає дуже сильну презумпцію фактів, які встановлені національними судами, якщо внутрішнє провадження не обмежило суті вимог статті 6, як у справах про провокування злочинів («Раманаускас проти Литви» (*Ramanauskas v. Lithuania*) [ВП], п. 48-74), хоча остання категорія справ є винятком, а не правилом.

Стаття 6 передбачає вивчення справедливості розгляду справи в цілому, зокрема з урахуванням усіх стадій і можливостей, наданих заявникові, а не оцінювання самостійного процесуального порушення як такого. Проте останніми роками Суд почав звертати все більшу увагу на певні критичні моменти провадження, зокрема на перший допит

підозрюваного в кримінальній справі («*Імбріоска проти Швейцарії*» (*Imbrioscia v. Switzerland*), п. 39-44; «*Салдуз проти Туреччини*» (*Salduz v. Turkey*) [ВП], п. 56-62; «*Пановіц проти Кіпру*» (*Panovits v. Cyprus*), п. 66-77; «*Дайанан проти Туреччини*» (*Dayanan v. Turkey*), п. 31-43; «*Піщальніков проти Росії*» (*Pishchalnikov v. Russia*), п. 72-91).

Чи може судовий розгляд вищого суду усунути наслідки процесуального порушення на ранній стадії провадження, залежить від характеру втручання, повноважень вищого суду та меж розгляду справи («*Роу та Дейвіс проти Сполученого Королівства*» (*Rowe i Davis v. United Kingdom*), п. 61-67). Аналогічно, відсутність процесуальних гарантій на більш пізньому етапі провадження можна компенсувати можливістю заявників скористатися своїми правами на більш ранньому етапі (див., проте, «*Гарсія Ернандес проти Іспанії*» (*García Hernández v. Spain*), п. 26-36).

Як правило, особа може претендувати на статус «потерпілого» від порушення статті 6, лише якщо провадження завершилось і її визнано винною у вчиненні злочину («*Олекси проти Польщі*» (*Oleksy v. Poland*), ріш.) або вона прогала цивільну справу (принаймні частково). Однак існують деякі винятки, оскільки порушення вимог про «доступ до суду» або «розумний строк» може траплятися без остаточного рішення. Положення про презумпцію невинуватості (пункт 2 статті 6) можна порушити без переслідування чи засудження особи³.

Хоча Суд рідко зазначав, що права за статтею 6 є обмеженими, докладніший огляд судової практики Конвенції свідчить про те, що деякі елементи права на справедливий суд, як-от право на доступ до суду (наприклад, «*Ашингдейн проти Сполученого Королівства*» (*Ashingdane v. the United Kingdom*), п. 55-60), дуже близькі до того, щоб їх можна було визначити як права, обмежені у подібний спосіб, що й права, гарантовані статтями 8-11 Конвенції. Уточнюючи визначення обмеженого права, передбаченого статтею 6, Суд заявив, що справедливість провадження не може визначатися єдиним незмінним принципом, а має залежати від обставин конкретної справи. Як наслідок, у більшості випадків застосовується унікальний тест на пропорційність відповідно до статті 6, також відомий як тест на «сутність права», коли, наприклад, встановлено інший ступінь захисту права не свідчити проти себе у справах про незначні кримінальні правопорушення (дрібні злочини або так звані «адміністративні правопорушення» в деяких європей-

3. Також див. нижче розділ 3.1 «Доступ до суду»; розділ 8 «Презумпція невинуватості».

ських правових системах), на відміну від правил, які застосовують до розслідування більш тяжких злочинів («*О'Халлоран та Френсіс проти Сполученого Королівства*» (*O'Halloran i Francis v. United Kingdom*) [ВП], п. 43-63); або коли в цивільних справах порівняно з кримінальними було підтверджено нижчі ступені захисту рівності сторін («*Фуше проти Франції*» (*Foucher v. France*), п. 29-38; пор. із «*Мене проти Франції*» (*Menet v. France*), п. 43-53).

Згідно зі статтею 1 Конвенції договірні держави повинні організувати свої правові системи так, щоб забезпечити дотримання статті 6. Як правило, посилання на фінансові чи практичні труднощі не може виправдовувати недотримання таких вимог («*Салезі проти Італії*» (*Salesi v. Italy*), п. 24).

Від більшості прав за статтею 6 можна відмовитися. Проте відмову (пряму чи непряму) Суд прийматиме лише в тому випадку, якщо вона справжня, а саме – однозначна (не повинно бути жодних сумнівів щодо її існування й обсягу), вільна (відповідну особу заборонено примушувати відмовлятися від свого права будь-яким чином; «*Девеєр проти Бельгії*» (*Deweer v. Belgium*), п. 48-54) та свідома (людина повинна розуміти наслідки відмови), а також тільки якщо вона не суперечить жодним важливим суспільним інтересам («*Сейдовіч проти Італії*» (*Sejdovic v. Italy*) [ВП], п. 96-104; «*Талат Тунч проти Туреччини*» (*Talat Tunç v. Turkey*), п. 55-64). Існування відмови можна також встановлювати, якщо людина не вимагає права чи вимагає його із запізненням («*Браччі проти Італії*» (*Bracci v. Italy*), п. 62-65).

Розділ 2

СФЕРА ЗАХИСТУ ТА ЗАСТОСОВНІСТЬ

Ключові поняття та принципи

Відповідно до принципу автономного тлумачення статті 6 Європейський суд з прав людини вирішує питання застосовності цього положення під одним із таких заголовків:

- ▶ цивільні права й обов'язки («Рінгайзен проти Австрії» (*Ringeisen v. Austria*), п. 94);
- ▶ кримінальне обвинувачення («Енгель проти Нідерландів» (*Engel v. the Netherlands*), п. 80-85).

Застосовність статті 6 до досудового, апеляційного й інших етапів розгляду встановлюється на основі неавтономних критеріїв і значною мірою залежить від наявності доступних засобів правового захисту в національному законодавстві («Делькорт проти Бельгії» (*Delcourt v. Belgium*), п. 23-26).

Для п. 2 статті 6 існують дещо інші стандарти застосовності, якщо порівняти згаданий пункт із п. 1 статті 6 і п. 3 статті 6⁴.

2.1. Цивільні права й обов'язки

Ключові поняття та принципи

Застосовність цивільного аспекту статті 6 передбачає кумулятивну присутність усіх наведених нижче елементів:

- ▶ має існувати «спір» щодо «права» чи «обов'язку» («Бентем проти Нідерландів» (*Bentham v. the Netherlands*), п. 32-36);
- ▶ це право чи обов'язок повинні мати основу в національному законодавстві («Рош» (*Roche*), п. 116-126); і нарешті
- ▶ право чи обов'язок повинні мати «цивільний» характер («Рінгайзен» (*Ringeisen*), п. 94).

2.1.1. Спір щодо права, яке має основу в національному законодавстві

Відповідно до критеріїв Бентема («Бентем», п. 32-36) стаття 6 повинна передбачати «спір» щодо права чи обов'язку:

- ▶ який потрібно тлумачити в матеріальному, а не у формальному значенні;
- ▶ який може стосуватися не лише фактичного існування права, але і його обсягу чи способу здійснення;

4. Також див. нижче розділ 3.1 «Доступ до суду»; розділ 8 «Презумпція невинуватості».

- ▶ який може стосуватися питань фактів чи закону;
- ▶ який має бути справжнім та серйозним;
- ▶ який має бути вирішальним для прав заявника, а не просто мати лише незначний зв'язок або віддалені наслідки для нього.

Спір щодо права, яке має основу в національному законодавстві

- ▶ Відмова у видачі ліцензії на експлуатацію установки газопостачання – справжній і серйозний характер спору, що підтверджується, зокрема, попереднім довгостроковим використанням об'єкта заявником (*Бентем*)
- ▶ Заява про поновлення права на зайняття адвокатською діяльністю (*«Н. проти Бельгії» (N. v. Belgium)*)
- ▶ Заява іноземного медика про бажання стати зареєстрованим лікарем в іншій країні, незважаючи на відповідне національне законодавство, яке не є чітким щодо необхідної кваліфікації (*«Шевроль проти Франції» (Chevrol v. France)*)
- ▶ Заява про виплату компенсації через стверджуване незаконне затримання особи у зв'язку з її відмовою від військової служби, хоча компенсація була доступною лише згідно з національним законодавством у принципі, а не за окремих обставин (*«Георгіадіс»*)
- ▶ Позов щодо порушення спокою, причиною якого став шум із розташованого неподалік аеропорту (має основу у внутрішньому законодавстві); приклад відсутності істотного обмеження (*«Геттон та інші проти Сполученого Королівства» (Hatton and Others v. the United Kingdom), але див. «Пауелл і Райнер»*)
- ▶ Провадження щодо зміни прізвища, незважаючи на те, що національне законодавство надає адміністративним органам влади значну свободу розсуду у вирішенні питання щодо права заявника ініціювати його (*«Мустафа проти Франції» (Mustafa v. France)*)

«Спір» вважається таким, що має основу в національному законодавстві, якщо існує можливість визнання позову відповідно до національного законодавства, принаймні з підстав, які підлягатимуть доказуванню (*«Георгіадіс проти Греції» (Georgiadis v. Greece), п. 27-36*). Існування

права in abstracto недостатньо; позивач повинен показати певний зв'язок із конкретним позовом, який він подає на національному рівні.

Характер законодавства, що регулює те, як належить вирішувати питання (цивільне, господарське, адміністративне право тощо), або визначає орган, який має юрисдикцію у справі (суд, трибунал, місцевий орган влади чи професійний орган), не має великого значення. Якщо цьому органу належать повноваження визначати «спір», стаття 6 застосовується («Рінгайзен»). Однак якщо орган, який розглядає спір, не має необхідних характеристик суду, може постати питання щодо «безсторонності» або «незалежності»⁵.

Основу в національному законодавстві буде встановлено, якщо це законодавство створює процесуальну перешкоду для подання вимоги щодо певного права, проте не передбачає обмежень щодо суті такої вимоги («Рош», п. 116-126).

Відсутність спору щодо права, яке має основу в національному законодавстві

- ▶ Повторна оцінка професійної сертифікації, схожа на шкільний чи університетський екзамен («Ван Марле проти Нідерландів» (Van Marle v. the Netherlands))
- ▶ Оскарження указу президента щодо оприлюднення двосторонньої угоди про дозвіл на розширення аеропорту, що може вплинути на майно та бізнесінтереси заявників; відсутність «значущості для відповідного права» («Sarl du Parc d'activités de Blotzheim проти Франції» (Sarl du Parc d'activités de Blotzheim v. France))
- ▶ Відмова в наданні правової допомоги у зв'язку з незначним правопорушенням, незважаючи на наявність внутрішнього законодавства, що передбачає можливість (хоча й не «право») правової допомоги в разі зазначеного правопорушення («Гутфройнд проти Франції» (Gutfreund v. France))
- ▶ Позов щодо порушення спокою, причиною якого став шум від розташованого неподалік аеропорту (не має основи у внутрішньому законодавстві); приклад наявної матеріальної перешкоди («Пауелл і Райнер проти Сполученого Королівства» (Powell and Rayner v. the United Kingdom); але див. «Геттон»)

5. Див. також нижче розділ 4 «Незалежний і безсторонний суд, встановлений законом».

► Спроба захистити торгову марку на основі її стверджуваного придбання в державній компанії кількома роками раніше; відсутні докази, що підтверджують заяви про корпоративне правонаступництво («ОАО «Плодовая компания» проти Росії» (ОАО Plodovaya Kompaniya v. Russia))

Якщо вилучати з юрисдикції національних судів цілу низку цивільних позовів або звільняти від цивільної відповідальності великі групи чи категорії осіб, такі дії суперечитимуть принципу верховенства права. Отже, таке вилучення вважатимуть виключно процесуальною перешкодою («Осман проти Сполученого Королівства» (Osman v. the United Kingdom), п. 136-140).

Проте Суд потребуватиме суттєвих причин для відходу від висновків національних судів щодо наявності матеріальної перешкоди для подання позову, якщо найвищі національні суди розглянули відповідне питання, беручи до уваги принципи Конвенції. Отже, щодо питання застосовності – стаття 6 має значну, але не повну автономію від внутрішнього законодавства («Осман», «Рош»).

2.1.2. Цивільні права й обов'язки

Поняття цивільних прав та обов'язків автономне, незалежно від визначення національного законодавства («Рінгайзен»).

Статтю 6 застосовують незалежно від статусу сторін і характеру законодавства, яке регулює вирішення спору; значення має характер права, яке розглядається, а також те, чи матиме результат судового розгляду безпосередній вплив на права й обов'язки приватного права («Бараона проти Португалії» (Baraona v. Portugal), п. 38-44). Економічний характер права – важливий, але не вирішальний критерій для визначення застосовності статті 6. Наявність фінансової вимоги серед скарг заявника не обов'язково робить спір «цивільним» («Панджехей-галехей проти Данії» (Panjeheighalehei v. Denmark), ріш.).

Щоб позов можна було кваліфікувати як «цивільний», елементи приватного права повинні переважати над елементами публічного права («Доймеланд проти Німеччини» (Deumeland v. Germany), п. 59-74). У той же час не існує напрацьованих критеріїв для універсального визначення «цивільного» спору, на відміну від критеріїв для визначення «кримінального правопорушення» (Енгель).

Цивільний спір

- ▶ Будь-який спір між приватними особами, як-от позов через цивільне правопорушення, договір чи сімейне законодавство, що передбачають право заробляти на життя за допомогою вільної професії, скажімо, завдяки практиці лікаря («Кеніг проти Німеччини» (Koenig v. Germany)), бухгалтера («Ван Марле») або адвоката («Н. проти Бельгії» (N. v. Belgium))
- ▶ Спір, який стосується права на здійснення господарської діяльності, обмеженого адміністративним регулюванням або скасуванням ліцензії, як-от: керування таксі («Пудас проти Швеції» (Pudas v. Sweden)), облаштування газозаправної станції («Бентем»), продаж алкогольних напоїв («Тре Тракторер АБ проти Швеції» (Tre Traktörer AB v. Sweden)) або розробка гравійного кар'єру («Фредін проти Швеції» (Fredin v. Sweden))
- ▶ Скасування рішення про відшкодування збитків за неналежне припинення дії тендера на будівництво («Стран Грік Рефайнеріз і Стратіс Андреадіс проти Греції» (Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece))
- ▶ Позови, що стосуються пенсійних прав, соціальних, медичних та інших пільг, незалежно від того, чи ці права впливають із договірних відносин, попередніх особистих внесків чи публічно-правових положень щодо соціальної солідарності, якщо предметом спору є розрахунок розміру виплат («Салезі»)
- ▶ Позови, пов'язані зі злочинною недбалістю, спрямовані проти поліції у зв'язку з її функцією попередження злочинності, якщо такі позови подала безпосередньо жертва стверджуваної недбалості («Осман»)
- ▶ Позови про доступ до інформації, яку зберігають державні органи і розкриття якої може суттєво вплинути на особисті перспективи кар'єри особи («Луазо проти Франції» (Loiseau v. France))
- ▶ Адміністративні рішення, які безпосередньо впливають на права власності, зокрема провадження про відмову у схваленні договору купівлі-продажу землі («Рінгайзен»), компенсаційні вимоги, що впливають з ордера на арешт («Бараона»), провадження у справі про право на проживання у будинку («Гіллоу проти Сполученого Королівства» (Gillow v. United Kingdom)), про експропріацію землі («Спорронг і Льюнрот проти Швеції»)

(Sporrong and Lönnroth v. Sweden)), дозволи на будівництво («Матс Якобссон проти Швеції» (Mats Jacobsson v. Sweden)), дозвіл на зберігання майна, придбаного на аукціоні («Хаканссон і Стурессон проти Швеції» (Håkansson and Stureson v. Sweden)) або реституцію («Ясіуньєне проти Литви») (Jasiūnienė проти Литви))

► Позови щодо компенсації, пов'язані з незаконним затриманням («Георгіадіс») або умовами ув'язнення («Ганчі проти Італії» (Ganci v. Italy))

► Позови щодо компенсації за стверджуване катування, навіть якщо його вчинили приватні особи або такі дії було вчинено за кордоном («Аль-Адсані проти Сполученого Королівства» (Al-Adsani v. the United Kingdom))

► Позови потерпілих від стверджуваного злочину, подані в рамках кримінального провадження («Сауд проти Франції» (Saoud v. France)); права вдови в кримінальному процесі проти (покійного) відповідача («Градінар проти Молдови» (Grădinar v. Moldova)); дисциплінарне провадження щодо ув'язненого, яке призвело до обмеження права на побачення з родиною у в'язниці («Гюльмез проти Туреччини» (Gülmez v. Turkey)) або права на тимчасове звільнення з метою соціальної реінтеграції («Булуа проти Люксембургу» (Boulois v. Luxembourg))

► Протягом багатьох років позови щодо доступу до послуг, незаконного звільнення чи поновлення на посаді державних службовців, які виконували свої функції як носії державної влади, вважалися такими, що не підпадають під дію статті 6 («Пеллегрен проти Франції» (Pellegrin v. France) [ВП], п. 64-71). Проте з часу ухвалення рішення у справі «Віло Ескелінен та інші проти Фінляндії» (Vilho Eskelinen and others v. Finland), п. 50-64 [ВП], 2007 рік, Суд використовував презумпцію застосування статті 6, розглядаючи такі випадки як «цивільні», якщо спір стосувався звичайних трудових питань (заробітна плата, надбавки тощо) та якщо національне законодавство надавало доступ до суду для таких категорій спорів, навіть тоді, коли заявникові відкритий доступ лише до конституційного суду («Олуїч проти Хорватії» (Olujić v. Croatia), п. 31-43).

Немає цивільного спору

- ▶ Розслідування державними інспекторами справи про поглинання компанії, незважаючи на незначні наслідки їхнього звіту для репутації заявника («Файєд проти Сполученого Королівства» (*Fayed v. the United Kingdom*))
- ▶ Визначення права обіймати політичну посаду, наприклад заїсідати в парламенті («Жданок проти Латвії» (*Ždanoka v. Latvia*), ріш.) або стати президентом («Паксас проти Литви» (*Paksas v. Lithuania*) [ВП]) чи мером («Черенков проти Росії» (*Chererkov v. Russia*))
- ▶ Провадження щодо притулку, депортації або екстрадиції («Слівенко проти Латвії» (*Slivenko v. Latvia*), ріш.; «Монедеро Ангора проти Іспанії» (*Monedero Angora v. Spain*))
- ▶ Провадження щодо розрахунку податку («Ласмане проти Латвії» (*Lasmane v. Latvia*), ріш.), якщо не йдеться про пеню та штрафи – в останньому випадку можна застосовувати кримінальний аспект статті 6 («Яношевич проти Швеції» (*Janosevic v. Sweden*))
- ▶ Провадження в Євангелічно-лютеранській церкві щодо переведення священника в іншу парафію, яке відповідно до національного законодавства не підлягає судовому перегляду («Ахтінен проти Фінляндії» (*Ahtinen v. Finland*))
- ▶ Провадження, що стосуються внутрішніх адміністративних рішень міжнародної організації, а саме Європейського патентного відомства («Rambus Inc. проти Німеччини» (*Rambus Inc. v. Germany*), ріш.).

2.2. Кримінальне обвинувачення

Ключові поняття та принципи

Застосовність кримінального аспекту статті 6 передбачає (некумулятивно) наявність будь-якого з цих трьох елементів («Енгель»):

- ▶ класифікація стверджуваного правопорушення в національному законодавстві як кримінального (перший критерій «Енгеля»);
- ▶ характер правопорушення (другий критерій «Енгеля»);
- ▶ характер і ступінь тяжкості можливого покарання (третій критерій «Енгеля»).

Не кожне рішення, яке постановив суддя під час кримінального провадження, можна розглядати за «кримінальним» аспектом статті 6; лише провадження, спрямоване на визначення кримінального обвинувачення (тобто те, що здатне призвести до кримінальної відповідальності), може потрапити до сфери застосування статті 6 за цим аспектом («*Антуан проти Сполученого Королівства*» (*Antoine v. United Kingdom*, р.ш.); таким чином, статтю 6 не застосовують до проваджень, у яких суддя вирішує питання про можливе досудове затримання підозрюваного («*Ноймайстер проти Австрії*» (*Neumeister v. Austria*), п. 22-25)⁶.

Натомість пункт 2 статті 6 застосовують у контексті судових процесів, які не є «кримінальними» – ні за своєю внутрішньою характеристикою, ані за своєю природою чи покаранням, – якщо ці провадження включають визнання вини заявника (у кримінальному сенсі) («*Вассіліос Ставропулос проти Греції*» (*Vassilios Stavrropoulos v. Greece*), п. 31-32).

2.2.1. Класифікація в національному законодавстві

Питання для першого критерію Енгеля полягає в тому, як визначає система внутрішнього законодавства правопорушення – як кримінальне, дисциплінарне чи як таке й інше одночасно («Енгель»).

Чітка внутрішня класифікація правопорушення як кримінального автоматично відносить це питання до сфери застосування статті 6 за тим самим аспектом; проте відсутність такої класифікації не відіграє першочергового значення, тоді як другий і третій критерії мають більшу вагу («*Вебер проти Швейцарії*» (*Weber v. Switzerland*), п. 32-34).

Якщо національне законодавство нечітке щодо цього питання (як у справі «*Равнсборг проти Швеції*» (*Ravnsborg v. Sweden*), п. 33, де постало питання про внутрішню характеристику штрафу, який було застосовано до сторони в цивільному провадженні за непристойні заяви в суді), неминує потрібно розглядати лише другий і третій критерії.

2.2.2. Характер правопорушення

Цей критерії має більшу вагу, ніж перший («*Вебер*», п. 32). Він передбачає порівняння національного законодавства та сфери його застосування з іншими кримінальними правопорушеннями в цій правовій системі («*Енгель*», п. 80-85).

Внутрішні правила, спрямовані на покарання за вчинення конкретно правопорушення, в принципі є «кримінальними»; однак у деяких

6. Див. також нижче розділ 8 «Презумпція невинуватості».

випадках мета покарання може співіснувати з метою стримування: обидві цілі здатні існувати одночасно, а тому не є взаємовиключними («*Озтюрк проти Німеччини*» (*Öztürk v. Germany*), п. 53).

Якщо закон спрямовано на запобігання правопорушенню, яке вчинила певна група чи клас людей (солдати, ув'язнені, медики тощо), існує більша вірогідність того, що таке правопорушення розглядатимуть як дисциплінарне й таке, що не охоплюється статтею 6 («*Деміколі проти Мальти*» (*Demicoli v. Malta*), п. 33).

Той факт, що правопорушення спрямовано на більшу частину населення, а не на окремий сектор – лише один із важливих показників, які зазвичай указують на «кримінальний» характер злочину; а серйозна тяжкість – інший показник («*Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства*» (*Campbell and Fell v. United Kingdom*), п. 101).

У той же час дрібний характер правопорушення сам по собі не ставить його, правопорушення, за рамки статті 6; «кримінальна» природа не обов'язково вимагає певного рівня серйозності («*Озтюрк*», п. 53).

Правопорушення кримінального характеру

- ▶ Адміністративний штраф за участь у несанкціонованій демонстрації через порушення громадського порядку; до важливих факторів, поміж іншим, належать короточасне ув'язнення та допит заявника слідчими, що закінчилось накладенням штрафу, а також юрисдикція кримінальної палати національного суду розглядати справу («*Зіліберберг*» (*Ziliberberg*))
- ▶ Покарання ув'язнених за грубе насильство, застосоване до працівників в'язниці, а також за заколот під час тюремного ув'язнення (не є злочином за національним кримінальним законодавством); з огляду на близькість правопорушень до звичайних злочинів, які полягають у заподіянні тілесних ушкоджень та змові, й особливо серйозний характер обвинувачень («*Кемпбелл і Фелл*»)
- ▶ Покарання адвоката за неповагу до суду після образливих зауважень у присутності суддів, з огляду на дуже широке поле застосування оскаржуваного закону («*Кіпріану*» (*Kyprianou*), п. 31 рішення палати)
- ▶ Штраф, накладений на позивача в ході кримінального провадження про наклеп за розкриття ЗМІ певних процесуальних документів щодо незавершеного розслідування; покарання пе-

редбачалося законом для учасників процесу, що не належали до вузької групи суддів і адвокатів, які потрапляли до «дисциплінарної сфери судової системи» («Вебер», але див. також «Равнсборг»)

Якщо національне право передбачає навіть теоретичну можливість одночасної кримінальної та дисциплінарної відповідальності, це аргумент на користь класифікації злочину як змішаного. Критерій змішаної природи важливий у справах, які вимагають більш складного кумулятивного аналізу, як-от у справах стосовно порушень тюремної дисципліни («Езех і Коннорс проти Сполученого Королівства» (*Ezeh and Connors v. United Kingdom*), п. 103-130).

Якщо факти справи менш імовірно можуть призвести до правопорушення поза конкретним закритим контекстом (наприклад, військові казарми або в'язниці), це правопорушення, швидше за все, визначається як таке, що має дисциплінарний, а не кримінальний характер («Езех і Коннорс», п. 104-106).

Хоча статтю 6 не застосовують до процедури екстрадиції (чи депортації), принаймні в теорії, «ризик грубої відмови в правосудді в країні призначення,... про яку договірна держава знала чи мала знати», може призвести до позитивного зобов'язання держави не видавати осіб відповідно до статті 6 («Маматкулов та Аскарів проти Туреччини» (*Mamatkulov and Askarov v. Turkey*) [ВП], п. 81-91).

Заходи, ужиті судами з метою належного здійснення правосуддя, як-от штрафи, попередження або інші види дисциплінарних стягнень, що спрямовані суто на адвокатів, прокурорів («Вебер») та учасників судового провадження («Рансборг»), не потрібно розглядати як «кримінальні» за своєю суттю, якщо законодавство, яке захищає репутацію судів, не настільки широке, щоб дозволяти накладати стягнення на будь-кого за межами суворого контексту конкретного провадження – як у випадку з положеннями про «неповагу до суду» в деяких правових системах» («Кіпріану проти Кіпру» (*Kyprianou v. Cyprus*), п. 31 рішення Палати; але див. «Зайцевс проти Латвії» (*Zaicevs v. Latvia*).

Немає кримінального характеру правопорушення

► Штраф, який стягнув суд зі сторони цивільного провадження за неприйнятні заяви, щоб забезпечити належне здійснення правосуддя, оскільки учасники судового розгляду були зв'язані «дисциплінарними» повноваженнями судів («Равнсборг»)

2.2.3. Характер і ступінь серйозності покарання

На третій критерій Енгеля варто покладатися кумулятивно, якщо після аналізу першого й другого елементів неможливо досягти жодного висновку («Езех і Коннорс», п. 108-130), або як альтернативний і остаточний критерій, який може засвідчити наявність «кримінального» обвинувачення, навіть якщо характер злочину необов'язково є «кримінальним» («Енгель»).

Кримінальне покарання

- ▶ Поміщення в дисциплінарний ізолятор з позбавленням волі на строк від трьох до чотирьох місяців у дисциплінарному провадженні щодо військовослужбовців («Енгель»)
- ▶ Втрата суттєвої частини строку, необхідного для звільнення від відбування покарання, через тюремний закат («Кемпбелл і Фелл»)
- ▶ Щонайменше сім «додаткових днів» тримання під вартою в межах дисциплінарного провадження під час відбування покарання («Езех і Коннорс»)
- ▶ Нарахування пені на несплачений податок під час провадження, пов'язаного з податковою оцінкою; з огляду на каральний характер відповідного нарахування («Яношевич»)
- ▶ Порушення правил дорожнього руху, що караються штрафом, включно з порушеннями, які стали причиною ДТП («Озтюрк») або у випадку втечі з місця події («Вех проти Австрії» (*Weh v. Austria*)); з огляду на каральний характер покарань.

Хоча Суд визнав переваги декриміналізації певної поведінки (наприклад, дрібних порушень правил дорожнього руху), яка не призводить до кримінальної відповідальності правопорушника та розвантажує систему здійснення правосуддя, статтю 6 державам заборонено свавільне позбавлення дрібних правопорушників більш повних процесуальних гарантій, які мають застосовуватися в «кримінальних» справах («Озтюрк»).

Немає кримінального покарання

- ▶ Легкий арешт, що не передбачає позбавлення волі, або дводенний суворий арешт у військовому дисциплінарному провадженні («Енгель»)

- ▶ Провадження про звільнення з посади прокурора, обвинуваченого в хабарництві («*Раманаускас*», ріш.)
- ▶ Звільнення державних службовців відповідно до законодавства про національну безпеку з огляду на стверджену відсутність вірності державі («*Сідабрас і Дžiaутас проти Литви*» (*Sidabras and Džiautas v. Lithuania*), ріш.)
- ▶ Штраф, накладений на вчителя, який вийшов на страйк («*S. проти Німеччини*» (*S. v. Germany*), ріш. 1984 р.)
- ▶ Примусове розпорядження суду про визначення місця проживання, яке обмежується певною місцевістю для проживання особи, чії стверджені зв'язки з мафією становлять загрозу громадському порядку («*Гуззарді*» (*Guzzardi*))
- ▶ Цивільне провадження про вилучення з незаконного володіння (незаконних активів), яке не має карального або стримувального ефекту, не передбачає визначення «кримінального обвинувачення», а тому кримінальний аспект статті 6 не застосовується («*Уолш проти Сполученого Королівства*» (*Walsh v. the United Kingdom*))

Цей елемент передбачає оцінку максимально можливого, а не фактичного покарання за таких обставин («*Езех і Коннорс*»).

Щоб можна було класифікувати покарання як «кримінальне», потрібно, щоб воно було каральним, а не лише стримувальним; з огляду на каральний характер застосованого покарання, ймовірний ступінь тяжкості (значення) покарання стає несуттєвим («*Озтюрк*»).

Покарання, пов'язане з позбавленням волі як санкцією, навіть упродовж порівняно короткого терміну, практично автоматично робить провадження «кримінальним». У справі «*Зайцевс проти Латвії*» (*Zaicevs v. Latvia*, п. 31-36) три дні «адміністративного затримання» за неповагу до суду розглядалося як правопорушення в кримінальній сфері (див. також «*Менешева проти Росії*» (*Menesheva v. Russia*), п. 94-98).

2.3. Застосовність до досудового слідства, апеляційного, конституційного та інших проваджень

У справах, що стосуються «кримінального обвинувачення», захист статті 6 починається з офіційного повідомлення особі про підозру («*Екле проти Німеччини*» (*Eckle v. Germany*), п. 73-75) або з практичних

заходів, як-от обшук, коли така особа вперше суттєво постраждала від «обвинувачення» («*Foti nromu Imalii*» (*Foti v. Italy*), п. 52-53). Якщо працівники поліції опитують осіб за обставин, які передбачають, що поліція вважає їх потенційними підозрюваними, а їхні відповіді пізніше використовують проти них під час судового розгляду, стаття 6 застосовується до цього допиту, навіть якщо ці особи не мають офіційного статусу підозрюваних чи обвинувачених («*Александр Зайченко проти Росії*» (*Aleksandr Zaichenko v. Russia*), п. 41-60).

Статтю 6 застосовують у тому випадку, коли вищий суд розглядає лише питання права (а не факту та права), навіть якщо він може врешті лише скасувати чи підтвердити рішення суду нижчої ланки, а не постановити нове рішення («*Делькур*», п. 23-26). Проте не всі гарантії статті 6 застосовуються на етапі апеляції у той самий спосіб, що й у суді першої інстанції. Якщо особисту присутність сторони було забезпечено в суді першої інстанції, її присутності в апеляційному суді можна не вимагати, наприклад за умови, що її адвокат присутній та/чи немає необхідності переглядати факти чи приймати рішення щодо особистості та характеру заявника («*Соболевський (№ 2) проти Польщі*» (*Sobolewski (No. 2) v. Poland*), п. 37-44).

Спосіб застосування статті 6 на різних стадіях оскарження залежить від конкретних факторів відповідного провадження; варто враховувати все провадження на національному рівні, тому недоліки на одному етапі можна компенсувати на іншому («*Даллос проти Угорщини*» (*Dallos v. Hungary*), п. 47-53). Проте зараз Суд починає приділяти більше уваги різним деталям певних критичних моментів провадження, таким як відсутність ефективного юридичного представництва під час першого допиту підозрюваного («*Пановіц*», п. 66-77) або на завершальній стадії розгляду справи («*Гювеч проти Туреччини*» (*Güveç v. Turkey*), п. 125-133), ці ситуації є винятками з підходу «судовий процес як цілісність».

Стаття 6 охоплює весь судовий процес як у цивільних, так і в кримінальних справах, зокрема визначення суми відшкодування та вироку, навіть якщо питання про винесення вироку було передано виконавчим органам («*Т. і V. проти Сполученого Королівства*» (*T. and V. v. the United Kingdom*), п.106-110).

Проте це не стосується різних проваджень, пов'язаних із визначенням «кримінального обвинувачення», що має місце після того, як засудження та вирок набули чинності («*Делькорт*»), як-от:

- ▶ розгляду заяви про умовнодострокове звільнення («Х проти Австрії» (X v. Austria), ріш., 1961);
- ▶ розгляду вимоги про повторний розгляд справи («Франц Фішер проти Австрії» (Franz Fischer v. Austria), ріш.);
- ▶ розгляду клопотання про пом'якшення вироку (Х проти Австрії» (X v. Austria), ріш., 1962);
- ▶ провадження, що визначає, в якій в'язниці потрібно відбувати покарання («Х проти Австрії» (X v. Austria), ріш., 1977);
- ▶ повернення у в'язницю умовно звільненого ув'язненого («Ганусаускас проти Литви» (*Ganusauskas v. Lithuania*), ріш.).

Статтю 6 не застосовують до проваджень у конституційних судах, якщо конституційні суди ухвалюють рішення щодо відповідності законодавства загалом («Валашінас проти Литви» (*Valašinas v. Lithuania*), ріш.). Проте стаття 6 може застосовуватись, якщо рішення конституційного суду здатне вплинути на результат спору, якого стосується стаття 6 («Олуіч», п. 31-43).

Статтю 6 не застосовують до невдалих спроб відновити кримінальне або цивільне провадження на основі нових фактів або шляхом надзвичайних чи спеціальних процедур перегляду з питань права («Тумілович проти Росії» (*Tumilovich v. Russia*), ріш). Проте щойно справу буде відновлено чи дозволено надзвичайний перегляд, гарантії статті 6 застосовуватимуться до подальшого судового провадження («Ванян проти Росії» (*Vanyan v. Russia*), п. 56-58).

Розділ 3

ПРАВО НА СУД

Ключові поняття та принципи

Щоб досягнути цілей статті 6 і захистити права, які є «практичними й ефективними», а не «теоретичними та ілюзорними», у рамках широкого «права на суд» Страсбурзький суд розробив такі структурні елементи:

- ▶ доступ до суду через можливість подати позов та отримати судове рішення щодо нього («Голдер»);
- ▶ остаточність судових рішень («Брумареску»);
- ▶ вчасне виконання остаточних рішень суду («Горнсбі»).

Право на суд – обмежене право («Ашингдейн»), що приймає досить різні форми в цивільній і кримінальній сферах.

3.1. Доступ до суду

Ключові поняття та принципи

Щоб досягнути цілей статті 6 і захистити права, які є «практичними й ефективними», а не «теоретичними та ілюзорними», у рамках широкого «права на суд» Страсбурзький суд розробив такі структурні елементи:

- ▶ відсутність у заявника права подати позов у цивільній справі («Голдер») або апеляційну скаргу в кримінальній справі («Палон проти Франції» (*Paron v. France*), п. 90-100) чи отримати судове рішення («Ганчі»);
- ▶ процесуальні перешкоди для доступу, як-от часові обмеження («Хаджіанастасіу проти Греції» (*Hadjianastassiou проти Греції*), п. 32-37) та судові збори («Креуз проти Польщі» (*Kreuz v. Poland*), п. 52-67);
- ▶ практичні перешкоди для доступу, як-от відсутність безоплатної правової допомоги («Ейрі проти Ірландії» (*Airey v. Ireland*), п. 22-28);
- ▶ імунітет цивільних відповідачів («Осман»).

3.1.1. Матеріально-правові перешкоди: locus standi

Це право подати позовну заяву в суд із відповідною юрисдикцією для вивчення фактів та закону, що стосуються спору, який вирішується, з метою прийняття обов'язкового рішення («Ле Комт, Ван Левен і Де Мейер» (*Le Compte, Van Leuven and De Meyere*), п. 54-61). У той же час стаття 6 не створює матеріальних прав (наприклад, на отримання відшкодування шкоди); право, щодо якого подано позов у суд, повинне мати основу в національному законодавстві, а позивач має бути особисто зацікавлений у результаті провадження, тобто справа не повинна бути такою, що не має юридичної сили.

Право на доступ до суду має в основі принцип міжнародного права, який забороняє відмову в правосудді («Голдер»).

Це стосується і «цивільного», і «кримінального» провадження («Девеер», п. 48-54) та передбачає право на отримання рішення суду («Ганчі»).

Після тривалого періоду виключення також було впроваджено право на доступ до суду в адміністративних справах («Юлін проти Естонії» (Julin v. Estonia)).

Існує певний збіг між цим правом і правом на «суд, встановлений законом», оскільки обидва вони вимагають доступу до судової установи, здатної приймати обов'язкові рішення, а не лише висновки рекомендаційного характеру («Бентем», п. 40-43).

Якщо рішення, яке стосується «цивільних» прав або «кримінального» обвинувачення, приймає адміністративний, дисциплінарний або виконавчий орган, у внутрішньому законодавстві має бути структурне право на оскарження до судового органу – можливість подавати заяву про принаймні один етап судового розгляду є автономною вимогою статті 6 («Альберт і Ле Комт», п. 25-37).

У той же час стаття 6 не передбачає права звернутися до вищого суду після рішення суду нижчої ланки; стаття 6 застосовуватиметься до розгляду судами вищих інстанцій, лише якщо внутрішня процедура передбачає таке право. Таким чином, можливість подання заяви про розгляд справи судами двох чи більше інстанцій є неавтономною вимогою статті 6 і залежить від того, чи дозволяють це внутрішнє законодавство («Делькур»).

Хоча право на обґрунтоване судове рішення Європейський суд з прав людини іноді й розглядає з точки зору «справедливості» провадження («Гірвісаарі проти Фінляндії» (Hirvisaari v. Finland), п. 30-33)⁷, структурно воно підпадає під поняття права на суд, оскільки також вимагає визначення відповідних фактичних і правових питань, які порушив заявник у конкретній справі («Шевроль», п. 76-84).

Право вимагати відшкодування матеріальної та моральної шкоди вважають складовою частиною права на доступ до суду в цивільних справах як для фізичних осіб, так і компаній-заявників («Живулінскас проти Литви» (Živilinskas v. Lithuania), *ріш.*, у якому було згадано *mutatis mutandis* (з відповідними змінами) справу «Комінгерсол С.А.» проти Португалії»

7. Також див. нижче розділ 6 «Справедливість і прийняття судових рішень».

(*Comingersoll S.A. v. Portugal*) [ВП], п. 35). Однак національні суди мають визначати право особи на компенсацію та суму відшкодування збитків; стаття 6 розглядає лише те, чи справді це питання було розглянуто у довірливий або цілком необґрунтований спосіб («*Живулінскас*»).

Право на доступ до суду обмежене: державам дозволено вводити обмеження для майбутніх учасників процесу, якщо ці обмеження мають легітимну мету, є пропорційними та не настільки широкими, щоб знищити «саму суть права» («*Ашингдейн*»). У деяких рідкісних випадках гарантії справедливого судочинства можуть потребувати, щоб держава застосувала винятки для обмежень, які в інших ситуаціях вважатимуться обґрунтованими. Наприклад, у випадку, коли психічно хворий заперечує свою недієздатність («*Станєв проти Болгарії*» (*Stanev v. Bulgaria*)).

Будь-яке правове положення, яке дозволяє дискрецію виконавчої влади щодо обмеження права на подання позову до суду, має передбачати, що така дискреція підлягає судовому контролю («*Тінеллі*» (*Tinnelly*)), п. 72-79).

Матеріально-правові перешкоди для доступу до суду: порушення

- ▶ Неможливість засудженого, обвинуваченого в нападі у в'язниці, ініціювати провадження у справі про наклеп («*Голдер*»)
- ▶ Неможливість інженера подати позов про виплату винагороди у зв'язку з правилом про те, що від його імені позов має подати професійна організація («*Філіс проти Греції*» (*Philis v. Greece*))
- ▶ Неможливість подати касаційну скаргу в кримінальній справі, якщо особа не погодилася на ув'язнення («*Папон*»)
- ▶ Взаємно виключні тлумачення правил юрисдикції, які залишають заявника в «судовому вакуумі», без ефективного форуму для розгляду справи в суді («*Безимьянная проти Росії*» (*Bezuyannaya v. Russia*)), або скерування справи в інший суд, який явно не має юрисдикції («*Зилков проти Росії*» (*Zylkov v. Russia*)), п. 23-29)
- ▶ Позови до обов'язкового спеціального арбітражного органу, визначеного в договорі, укладеному між компанією та мажоритарним акціонером, у той час як арбітражний орган не мав ознак суду, встановленого законом («*Суда проти Чеської Республіки*» (*Suda v. the Czech Republic*))

- ▶ Нездатність одноосібного акціонера та керуючого директора компанії оскаржити рішення про ліквідацію компанії, оскільки це право належало лише спеціальному представникові («*Арма проти Франції*» (*Arma v. France*))
- ▶ Відхилення скарги стосовно стверджуваного незаконного обшуку з роздяганням через недотримання заявником обов'язкової альтернативної процедури вирішення спорів, коли суди погодились з відмовою тюремної адміністрації порушити справу без незалежного перегляду («*Юлін проти Естонії*» (*Julin v. Estonia*))
- ▶ Нездатність особи в психіатричній установі подавати заяву щодо відновлення своєї дієздатності без допомоги опікуна чи інших осіб, прямо передбачених законодавством («*Станєв проти Болгарії*» (*Stanev v. Bulgaria*))

Навіть якщо статтю 6 не порушено або вона не застосовна, можуть бути застосовні інші положення Конвенції, що гарантують права, які можна прирівняти до доступу до суду, наприклад гарантії, які надають потерпілим від злочинів шляхом позитивного зобов'язання захищати життя («*Осман*», п. 115-122) і розслідувати смерть («*Пол та Одрі Едвардс проти Сполученого Королівства*» (*Paul and Audrey Edwards v. the United Kingdom*), п. 69-87) відповідно до статті 2; захищати від випадків жорстокого поводження та розслідувати такі випадки відповідно до статті 3 («*З та інші проти Сполученого Королівства*» (*Z and others v. the United Kingdom*) або гарантувати право на ефективний засіб правового захисту (унаслідок обмеженого обсягу судового контролю над положеннями законодавства щодо збільшення повітряного руху поблизу житла заявників: «*Геттон проти Сполученого Королівства*» (*Hatton v. the United Kingdom*) [ВП], п. 116-130).

Матеріально-правові перешкоди для доступу до суду: немає порушення

- ▶ Обмеження права психічнохворих пацієнтів подавати позов про відшкодування шкоди проти медичного персоналу за дії, вчинені через недбальство або недобросовісність, включно з обмеженням відповідальності медичного персоналу, якщо таке право на звернення до суду передбачено («*Ашингдейн*»)
- ▶ Обмеження доступу (через обов'язок отримати від судді спеціальний дозвіл для подання позову), щоб запобігти зловживанню судочинством з боку недобросовісного позивача («*Н. проти Сполученого Королівства*» (*H. v. United Kingdom*), 1985)

- ▶ Обмеження індивідуального доступу акціонерів націоналізованої компанії (через вимогу обрати представника всіх акціонерів як визнаного учасника процесу), щоб уникнути множинності скарг («*Lithgow та інші*» (*Lithgow and Others*), але див. «*Філіс*»)
- ▶ Неможливість депутата парламенту вимагати продовження кримінального провадження проти нього, яке було зупинено через його депутатську недоторканність («*Карт проти Туреччини*» (*Kart v. Turkey*))
- ▶ Вимога про сплату ув'язненим фіксованого державного мита за подання скарги в адміністративному процесі щодо умов тримання під вартою («*Юлін проти Естонії*» (*Julin v. Estonia*))

3.1.2. Процесуальні перешкоди: строки, судові збори, апеляційна юрисдикція й інші формальності

Загалом прийнятним вважається встановлення в національному законодавстві процесуальних обмежень та вимог з метою належного здійснення правосуддя; проте вони не повинні підривати саму суть права на доступ до суду («*Хаджіанастасіу*», п. 32-37).

Якщо держава передбачає апеляційне оскарження до суду вищої інстанції, вона має право встановлювати умови такої апеляції, як матеріальноправові, так і процесуальні, як-от: судові збори, часові обмеження, обов'язкове представництво тощо («*Степенська проти України*» (*Stepenska v. Ukraine*)).

Очікується, що заявник продемонструє уважне ставлення до дотримання процесуальних вимог національного законодавства, наприклад до строків для подання апеляцій («*Йодко проти Литви*» (*Jodko v. Lithuania*), ріш).

Клопотання про безоплатну правову допомогу автоматично не впливає на перебіг процесуального строку та не зобов'язує продовжити його («*Бенковська проти Польщі*» (*Wąkowska v. Poland*), п. 48-55). У той же час, коли практичні перешкоди, такі як відсутність безоплатної правової допомоги, ефективно перешкоджають вчасному поданню апеляції, можна вимагати встановлення нового строку відповідно до закону чи одноразового продовження строку подання відповідної заяви («*Западка проти Польщі*» (*Zapadka v. Poland*), п. 62-65).

Якщо національне законодавство передбачає можливість подати загальну «заяву про апеляційне оскарження», щоб дати змогу скаржником

ві дотриматися встановленого строку на апеляцію без повної письмової копії оскаржуваного рішення, такий скаргник має звільнитися від вимоги вказувати підстави для апеляції, він також повинен мати можливість зробити це пізніше, щойно отримає мотивувальну частину (*«Крастьо Дам'янов Крастев проти Болгарії» (Krastyo Damyanov Krastev v. Bulgaria)*).

Незрозуміло, чи існує загалом право бути поінформованим у судовому рішенні щодо строку для подання апеляції; проте таке право може існувати, якщо внутрішнє законодавство передбачає два паралельні строки, наприклад, один – для подання власне апеляції, а інший передбачає строк для її обґрунтування (*«Ваше проти Франції» (Vacher v. France)*, п. 22 -31)⁸, або коли апеляційний суд не повідомляє заявника про строк для пошуку нового адвоката у випадку, якщо попередній адвокат відмовився представляти заявника в апеляційному провадженні (*«Куліковський проти Польщі» (Kulikowski v. Poland)*, п. 60-71).

Право бути поінформованим про встановлене часове обмеження може також існувати, якщо новий строк подання апеляції автоматично застосовується відповідно до національного законодавства у випадках, коли ухвалення і вручення рішення суду нижчої інстанції відбуваються із запізненням (*«Жебровський проти Польщі» (Żebrowski v. Poland)*, п. 76-81). У той же час, якщо новий строк не встановлюється автоматично в разі запізненого вручення рішення суду нижчої інстанції, інформація про те, чи варто застосовувати старий (або новий) строк, не завжди є обов'язковою (*«Смик проти Польщі» (Smyk v. Poland)*, п. 54-65).

Крім того, від обвинуваченого, який перебуває під вартою, можуть вимагати продемонструвати «максимальні зусилля» для з'ясування мотивів судового рішення, яке він має намір оскаржити; право на отримання письмового рішення як таке не існує, якщо відповідне рішення можна отримати в канцелярії суду («Йодко», ріш.)⁹. Одночасно статтю б не можна тлумачити як таку, що надає учасникам провадження автоматичне право отримати судові документи у певний спосіб, як-от рекомендованим листом (*«Богонос проти Росії» (Bogonos v. Russia)*). Проте якщо внутрішнє законодавство чітко встановлює обов'язок компетентних органів вручити судові рішення, заявникові не можна відмовляти в поновленні строку для подання апеляції, якщо затримка спричинена органами влади під час виконання обов'язку з вручення, навіть за умови, що заявник теоретично міг дізнатися про рішення нижчого суду з інших джерел (*«Давран проти Туреччини» (Davran v. Turkey)*, п. 31-47).

8. Див. також нижче розділ 9.1.2 «Належний час і можливість підготуватися до захисту».

9. Див. також нижче розділ 5.2.4 «Публічний характер рішення суду».

Крім того, відповідно до національних процесуальних норм може існувати вимога, щоб позовна заява чи апеляція, зокрема їх фактичні та юридичні доводи, були викладені заявником у певній формі. Однак така вимога не повинна призводити до надмірного формалізму, а національні суди повинні докласти певних зусиль, щоб самим з'ясувати суть доводів заявника, навіть якщо вони сформульовані не цілком зрозуміло чи точно («*Dattel (№ 2) проти Люксембургу*» (*Dattel (No. 2) v. Luxembourg*), п. 36-47).

Процесуальні перешкоди для доступу до суду: порушення

- ▶ Вимога сплатити значну суму коштів у вигляді судового збору, що становить частку цивільного позову до відповідача, органу державної влади, про відшкодування шкоди («*Кройц*», але див. «*Шнайдер проти Франції*» (*Schneider v. France*), ріш.)
- ▶ Неможливість поновити строк для подання чи доповнення апеляції, якщо письмовий текст оскаржуваного рішення з мотивувальною частиною було отримано більше ніж через місяць після оголошення резолютивної частини і після завершення визначеного законом 5-денного строку для апеляційного оскарження («*Хаджіанастасіу*», але див. також «*Крастев*» і «*Йодко*» нижче)
- ▶ Касаційну скаргу було подано вчасно, але її залишили без розгляду на тій підставі, що заявник не обґрунтував її впродовж встановленого строку, оскільки не знав про існування двох паралельних строків: одного для подання касаційної скарги й іншого для надання обґрунтування («*Ваше*»)
- ▶ Неповідомлення апеляційним судом підсудного, який не мав захисника, про новий строк для пошуку адвоката з метою подання апеляції («*Куліковський*»)
- ▶ Відсутність можливості вимагати продовження строку на касаційне оскарження, коли безоплатну правову допомогу для подання касаційної скарги було надано, але призначений адвокат відмовився від її подання за день до закінчення строку («*Западка проти Польщі*» (*Zapadka v. Poland*))
- ▶ Рішення суду нижчої інстанції було надано за 7 («*Жебровський проти Польщі*» (*Żebrowski v. Poland*)) або 6 днів («*Єджейчак проти Польщі*» (*Jędrzejczak v. Poland*)) до закінчення строку для

подання касаційної скарги – обов’язок надавати інформацію про застосування нового строку (*але див. «Смик» нижче*)

- ▶ Позов залишено без задоволення, оскільки «неможливо зрозуміти його зміст і обсяг»; суд у межах своїх повноважень не дослідив нечітко сформульовану скаргу («Даттель (№ 2) проти Люксембургу» (Dattel (No. 2) v. Luxembourg))
- ▶ Апеляцію залишено без задоволення через нездатність заявника «чітко вказати факти» справи; факти було достатнім чином встановлено судом першої інстанції («Лякопулу проти Греції» (Liakopoulou v. Greece))
- ▶ Вимога до цивільного позивача в кримінальному провадженні, припиненому у зв’язку зі спливом строку давності, ініціювати нову справу в цивільних судах («Атанасова проти Болгарії» (Atanasova v. Bulgaria))
- ▶ Відмова суду прийняти до розгляду колективний позов в електронному форматі, коли друковані матеріали склали 6 42 мільйони сторінок («Lawyer Partners, a.s. проти Словаччини» (Lawyer Partners, a.s. v. Slovakia))
- ▶ Вимога до сторони, яка виграла справу, сплатити мито, щоб отримати повний текст рішення у письмовій формі («Джакір проти Туреччини» (Cakir v. Turkey))
- ▶ Висновок суду про відмову заявника від права бути присутнім на судовому процесі через порушення ним порядку («Ідалов проти Росії» (Idalov v. Russia))¹⁰
- ▶ Відмова в праві мати пряий доступ до суду з питання відновлення дієздатності особі, яку визнали частково недієздатною («Станєв проти Болгарії» (Stanev v. Bulgaria)).

Продовження цивільного провадження може відбуватись за умови виконанням заявником певних процесуальних вимог, наприклад щодо його особистої присутності. Проте відмову апеляційного суду розглянути скаргу за обставин, коли позивач був відсутній один день через хворобу, однак був присутній його адвокат, оцінили як «особливо жорстку та серйозну санкцію», яка суперечить пункту 1 статті 6 («Кари-Пекка Пітілейнен проти Фінляндії» (Kari-Pekka Pietiläinen v. Finland), п. 29-35).

10. Див. також нижче розділ 5.2.1 «Усне слухання та особиста присутність».

Вимога щодо сплати судових зборів, як-от державного мита, сумісна з правом на доступ до суду, якщо вона не підриває його суть («Креуз»).

Значний судовий збір, який цивільний позивач повинен сплатити наперед, буде сумісним зі статтею 6, якщо відповідач є фізичною особою і якщо згідно із законом існує зв'язок між державним митом і розміром позовних вимог про відшкодування матеріальної шкоди («Янкаускас проти Литви» (*Jankauskas v. Lithuania*), ріш.). Але велика сума судового збору може порушувати право на доступ до суду, якщо стороною у справі є державний орган («Кройц») або якщо сума судового збору становить відсоток суми позову про відшкодування моральної шкоди («Янкаускас», ріш.).

Вирішуючи питання про те, чи порушують надмірні судові збори статтю 6, Суд вивчав реальну спроможність заявника сплатити ці суми за конкретних обставин справи, а також його шанси отримати звільнення від сплати; отже, навіть судові збори, які можуть здаватися порівняно невеликими, фактично здатні порушувати право на доступ до суду («Юлін проти Естонії» (*Julin v. Estonia*), п. 161-162). Через те немає об'єктивного способу перевірити «обґрунтованість збору» для всіх справ, а перевірка в кожному окремому випадку сама собою є суб'єктивною.

Статтю 6 може бути порушено не лише в разі, коли сплата судового збору у значному розмірі потрібна для порушення справи, а й тоді, коли від сторони, що виграла судову справу, вимагається сплатити певну суму, щоб отримати письмову копію рішення суду («Джакір проти Туреччини» (*Cakir v. Turkey*), п. 21-22). Хоча накладення штрафу з метою попередження подання необґрунтованих позовів (щоб запобігти затримкам у сплаті боргу) зумовлене прагненням належного здійснення правосуддя, такі штрафи мають бути пропорційними («Sace Elektrik Ticaret Ve Sanayi AS проти Туреччини» (*Sace Elektrik Ticaret Ve Sanayi AS v. Turkey*), п. 29-34).

Процесуальні перешкоди для доступу до суду: немає порушення

► Загальне встановлення законом різних формальних обмежень для подання позову чи апеляції з метою належного здійснення правосуддя, як-от вимога стосовно подання скарги до відповідного суду («МПП «Голуб» проти України» (*MPP "Golub" v. Ukraine*)) і дотримання строків для подання апеляцій («Стаббінс та інші проти Сполученого Королівства» (*Stubbings and others v. the United Kingdom*))

- ▶ Строк для подання апеляції пропущено через відсутність максимальних зусиль/належної старанності з боку заявника, щоб спробувати отримати письмовий текст оскаржуваного рішення; незалежно від тієї обставини, що на час подій заявника було ув'язнено («Йодко», ріш.)
- ▶ Значний розмір державного мита, що становив 5% від суми, відшкодування якої в якості матеріальної шкоду вимагалось у судовому процесі щодо захисту честі, гідності та ділової репутації; але не було встановлено державного мита, пов'язаного з розміром позовних вимог про відшкодування моральної шкоди («Янкаускас», ріш.)
- ▶ Сума судового збору за розгляд позову щодо відшкодування матеріальної шкоди, навіть коли видавалось, що заявник отримує значно менше, ніж вимагає, через неплатоспроможність боржника («Урбанек проти Австрії» (*Urbanek v. Austria*))
- ▶ Штрафи за перевищення швидкості, які заявник мав сплатити до їх оскарження в суді, що обумовлено частотою оскарження таких штрафів та необхідністю запобігти перевантаженню поліцейських судів («Шнайдер», ріш., але див. також «Кройц»)
- ▶ Суд виготовив мотивувальну частину рішення зі значною затримкою після постановлення резолютивної частини; оскільки саме заявник мав виявити необхідну старанність і подати «заяву про апеляційне оскарження» у встановлений законом строк («Крастьо Дам'янов Крастев проти Болгарії» (*Krastyo Damyanov Krastev v. Bulgaria*))
- ▶ Рішення суду нижчої (апеляційної) інстанції вручено за 24 дні до закінчення строку для подання касаційної скарги; поновлення строку (або інформування заявника про це) не вимагається («Смик проти Польщі» (*Smyk v. Poland*); але див. «Жебровський» і «Єджейчак» вище)

Цивільного позивача або відповідача, який програє справу, можуть зобов'язати покрити витрати сторони, яка виграла справу. Це не суперечить пункту 1 статті 6 за умови, що місцеві суди врахували фінансові ресурси відповідної сторони, а сума, яку було призначено, не є надмірно високою («Collectif national d'information et d'opposition à l'usine Melox – Collectif stop Melox et Mox проти Франції» (*Collectif national d'information et d'opposition à l'usine Melox – Collectif stop Melox et Mox v. France*), п. 13-16).

Загалом національні суди мають кращі можливості визначити, чи мають вони компетенцію для розгляду справи. Відмова суду прийняти позов через відсутність територіальної чи матеріальної юрисдикції щодо конкретного спору не порушує права заявника на суд; однак, коли один суд передає справу іншому суду, який явно не має юрисдикції, може виникнути проблема доступу («*Зилков проти Росії*» (*Zylkov v. Russia*), п. 23-29).

3.1.3. Практичні перешкоди: відсутність безоплатної правової допомоги

У цивільних справах немає права на безоплатну правову допомогу, тому автономна вимога щодо надання такої правової допомоги постає лише тоді, коли («*Ейрі*», п. 26):

- ▶ представництво інтересів заявника адвокатом у провадженні в суді певної (вищої) інстанції, наприклад у касаційному суді, є обов'язковим відповідно до національного законодавства;
- ▶ постає потреба в правовій допомозі через складність процедури або справи.

Ефективний доступ до суду цілком можна отримати за допомогою безоплатної правової допомоги, а також шляхом спрощення процедур, які дозволяють особисте представництво в цивільних справах («*Ейрі*», п. 26).

Крім того, якщо держава самостійно створила систему правової допомоги у цивільних справах, будь-яка відмова у наданні такої правової допомоги вважатиметься втручанням у доступ до суду (неавтономна вимога); однак це право не буде порушено, якщо держава сформувала ефективний механізм визначення справ, у яких виникає право на безоплатну правову допомогу, оскільки Конвенція надає державам досить широку свободу розсуду щодо прийняття відповідних рішень («*Грейнджер проти Сполученого Королівства*» (*Granger v. the United Kingdom*), п. 43-48).

Вимога про надання правової допомоги в цивільних справах також виникає тоді, коли національне законодавство передбачає, щоб в судах певного (вищого) рівня заявника повине представляти адвокат («*Ларін проти Росії*» (*Larin v. Russia*), п. 41-56).

Практичні перешкоди: порушення

- ▶ Суттєва затримка в наданні дозволу ув'язненому на доступ до юридичних консультацій з метою порушення провадження щодо тілесного ушкодження («*Кемпбелл і Фелл*»)

- ▶ Відмова в наданні правової допомоги незаможному заявникові у справі про розірвання шлюбу, коли особисте представництво було неможливим («Ейрі», але див. також «Вебб» і «Грейнджер» нижче)
- ▶ Практичні перешкоди, з якими зіштовхнувся заявник, подаючи позов проти адвоката, після того, як низка адвокатів відмовилася від справи, не бажаючи брати участь в позові проти колеги («Бертуцці проти Франції» (*Bertuzzi v. France*))

Практичні перешкоди: немає порушення

- ▶ Відмова в наданні правової допомоги в цивільній справі через відсутність шансів на успіх чи несерйозний або недобросовісний характер позову («Вебб», ріш.)
- ▶ Виключення на законодавчому рівні певних видів цивільних спорів з переліку справ, в яких надається правова допомога («Грейнджер»)
- ▶ Накладення дрібних штрафів з метою перешкоджання недобросовісним позивачам подавати безглузді вимоги щодо внесення виправлень до рішень суду («Тоякси та інші проти Туреччини» (*Toyaksi and others v. Turkey*))

Системи, в яких існує обов'язкове юридичне представництво у вищих судах (тобто системи, в яких особи самостійно, без представника, не можуть звертатися до суду вищого рівня) як такі не суперечать пункту 1 статті 6 («Вебб проти Сполученого Королівства» (*Webb v. United Kingdom*), ріш.), але вони повинні передбачати існування процесуальних гарантій проти свавілля. Таким чином, коли безоплатний адвокат відмовився передати справу до касаційного суду, вважаючи, що було мало шансів на успіх, рішення адвоката мало бути викладене в письмовій формі з метою встановлення мотивів такого рішення («Старощик проти Польщі» (*Staroszczyk v. Poland*), п. 121-139).

3.1.4. Імунітет відповідача в цивільній справі

Абсолютний імунітет певних внутрішньонаціональних чи іноземних органів від цивільних позовів може призвести до порушення статті 6 («Осман» і «Z та інші проти Сполученого Королівства» (*Z and others v. United Kingdom*)); у деяких справах стаття 6 виявилася взагалі незасто-

совною («Рош») ¹¹.

Найвищі національні суди мають значну свободу розсуду у визначенні того, чи має такий позов основу у внутрішньому законодавстві, а отже, чи можна статтю 6 вважати застосовною, тоді як Суд потребуватиме серйозних підстав, щоб відступити від висновків таких судів (Рош).

Імунітет відповідача: порушення

- ▶ Член парламенту користувався імунітетом щодо заяв, які не мали суттєвого зв'язку з парламентською діяльністю («Кордова проти Італії» (Cordova v. Italy)), але див. також «А. проти Сполученого Королівства» (A v. the United Kingdom)
- ▶ Цивільний позов проти члена парламенту у зв'язку з його публічною заявою залишено без задоволення на підставі імунітету; порушення, оскільки оскаржувану заяву було зроблено за межами суворого контексту політичних / парламентських дебатів («С.G.I.L. та Коффераті»)
- ▶ Імунітет іноземного посольства щодо стверджуваного дискримінаційного звільнення, зважаючи на наявність фактично приватноправових договірних відносин («Кудак проти Литви» (Cudak v. Lithuania) [ВП], «Сабех Ель-Лейл проти Франції» (Sabeh El Leil v. France), але див. також «Фогарті»)

Якщо застосовується стаття 6, варто провести розмежування між функціональним імунітетом щодо відповідних сфер, як-от імунітет від певного типу позовів, наприклад від позову, який подається проти поліції у зв'язку з її повноваженнями щодо проведення розслідування («Осман»), а також більш загальним структурним імунітетом від юридичної відповідальності, яким володіє іноземне посольство («Фогарті») або інша держава («Аль-Адсані», п. 52-67). Щоб бути прийнятним відповідно до статті 6, імунітет має бути радше функціональним, а не структурним: виправданість імунітету має визначати характер спору, а не юридичний статус сторін («Фогарті», п. 32-39). Рішення у справі «Джонс та інші проти Сполученого Королівства» (Jones and Others v. the United Kingdom), п. 190-215, підтвердило тенденцію до обмеження державного імунітету в цивільних позовах проти іншої держави у випадку

11. Див. також розділ 2.1.1 «Спір щодо права, яке має основу у внутрішньому законодавстві».

порушення імперативних норм міжнародного права. Проте сферу й обсяг такого винятку Суд поки не встановив, а деякі інші міжнародні органи (Міжнародний суд ООН) не підтвердили й самої тенденції¹².

Під час розгляду, з одного боку, стверджуваних позивачем дій, а з іншого – необхідності захистити певного відповідача, що обґрунтовується легітимною метою, яку держава прагне досягти, потребується забезпечення розумної пропорційності («Осман», п. 147).

Під час оцінки такої пропорційності державі відповідачу надається свобода розсуду («Фогарті», п. 32-39). Незважаючи на цю свободу розсуду, Суд усе частіше прагне переглянути різні рішення національних органів влади, зокрема парламентів, щодо того, чи виправданий імунітет (див. «C.G.I.L. та Коффераті проти Італії» (C.G.I.L. and Cofferati v. Italy, п. 63-80, де Суд не погодився з Палатою депутатів Італії в питанні про те, чи зробив один з депутатів заяву, виконуючи свої функції члена парламенту).

Імунітет відповідача: немає порушення

- ▶ Імунітет органів місцевої влади від позову щодо бездіяльності у зв'язку з невжиттям позитивних заходів, спрямованих на позбавлення батьків, які чинили насильство над своїми дітьми, права батьківської опіки («Z та інші проти Сполученого Королівства» (Z and others v. the United Kingdom), але також див. «Осман»).
- ▶ Імунітет, що пов'язаний із заявами, зробленими під час парламентських дебатів у законодавчих палатах, спрямований захищати інтереси парламенту як інституту, а не окремих парламентарів («А проти Сполученого Королівства» (A v. United Kingdom), 2002, але також див. «Кордова» та «C.G.I.L. та Коффераті»)
- ▶ У Сполученому Королівстві – імунітет іноземної держави від позову про відшкодування шкоди за стверджуване катування, яке відбулося в цій країні, з огляду, зокрема, на деякі практичні міркування, як-от неможливість у кінцевому підсумку виконати судові рішення («Аль-Адсані»). Схожий імунітет застосовувався до посадових осіб відповідної іноземної держави («Джонс та інші проти Сполученого Королівства» (Jones and Others v. United Kingdom))
- ▶ Неможливість подати в суд на суддю через рішення, які

12. МС ООН, Німеччина проти Італії» (Germany v. Italy), рішення від 3 лютого 2012 року.

він постановив, виконуючи обов'язки посадової особи суду («Шрайбер і Бетч» (Schreiber and Boetsch); «Еспозіто проти Італії» (Esposito v. Italy), ріш.)

Хоча Конвенцію потрібно, «наскільки це можливо, тлумачити відповідно до інших норм міжнародного права», зокрема інших міжнародних зобов'язань державивідповідача, не можна виключати, що вимоги Конвенції здатні переважати над ними («Фогарті», п. 32-39).

Щоб не допустити бланкетних імунітетів, тест на пропорційність імунітету передбачає збалансування наявних конкуруючих публічних інтересів, тому необхідно враховувати характер спору, аналіз важливих для позивача питань, тяжкість стверджуваної дії чи упущення відповідача («Осман», п. 151).

3.2. Остаточність та виконання судового рішення

Ключові поняття та принципи

- ▶ *res judicata* («Брумареску»);
- ▶ юридична визначеність («Рябих проти Росії» (Ryabukh v. Russia), п. 51-58);
- ▶ ефективність («Горнсбі»).

3.2.1. Остаточність: *res judicata*

Res judicata означає, що щойно рішення суду у цивільній справі чи виправдувальний вирок у кримінальній стали остаточними, вони одразу мають стати обов'язковими для виконання, так само в принципі не має бути жодного неналежного ризику їх скасування («Брумареску»).

В основі цього права лежить принцип юридичної визначеності («Рябих проти Росії» (Ryabukh v. Russia), п. 51-58). Основні приклади порушень цього положення передбачають втручання шляхом надзвичайного або спеціального оскарження різними посадовими особами високого рівня з метою перегляду справи після закінчення строку для звичайної апеляції («Брумареску», «Рябих»).

У принципі повноваження вищого суду щодо перегляду мають здійснюватися в межах звичайних етапів апеляційного та касаційного розгляду, з обмеженою кількістю інстанцій і передбачуваними строками («Рябих»; див. також «ООО «Лінк Ойл SPB» проти Росії» (ООО "Link Oil SPB" v. Russia), ріш.).

Надзвичайний перегляд має суворо обмежуватися обставинами непереборної сили і не повинен стати прихованою апеляцією: сама можливість існування двох поглядів на суб'єкт права не є підставою для повторного розгляду («Рябих»). Проте засудження в кримінальній справі може бути скасовано після надзвичайного розгляду за умови, що скасування обґрунтовано серйозним недоліком первинного провадження («*Ленская проти Росії*» (*Lenskaya v. Russia*), п. 36-44).

Держави не повинні впливати на судові вирішення спору шляхом ухвалення нового законодавства. Незважаючи на те, що законодавче втручання, яке визначає результат справи, що розглядається, може бути виправдане «неспростовними підставами загального інтересу», загалом фінансові причини самі собою не можуть гарантувати такого втручання («*Арнолін проти Франції*» (*Arnolin v. France*), п. 73-83). У той же час, якщо сторона програє справу через зміну судової практики, що впливає на процесуальні норми та сталася в ході провадження, порушення принципу юридичної визначеності немає («*Легранд проти Франції*» (*Legrand v. France*), п. 39-43).

Справу може бути відкрито знову за нововиявленими обставинами; однак нове законодавство, прийняте з наданням йому зворотної дії в часі, не буде такою «обставиною» («*Маджо та інші проти Італії*» (*Maggio and others v. Italy*), п. 44-50; «*SCM Scanner de l'Ouest Lyonnais та інші проти Франції*» (*SCM Scanner de l'Ouest Lyonnais and others v. France*), п. 29-34). Тому будь-яке нове законодавство належить, у принципі, застосовувати лише до майбутніх правовідносин.

Принцип *res judicata* сам собою не вимагає від національних судів дотримуватися прецедентів у схожих справах; досягнення послідовності законодавства може зайняти певний час, а тому існування періодів суперечливої судової практики допускається, якщо вони така судова практика не підриває юридичної визначеності. Це означає, що два суди, кожний у сфері власної юрисдикції, здатні приймати рішення щодо схожих (за фактами та законом) справ, досягаючи різнорідних, але все ж раціональних та мотивованих висновків («*Неждет Сахін і Періхан Сахін*» (*Nejdet Şahin and Perihan Şahin*), п. 61-96). Проте в різних випадках порушення статті 6 було виявлено через невідповідність між судовими рішеннями, особливо там, де вони були прийняті одним і тим самим (вищим) судом («*Беян проти Румунії (№1)*» (*Beian v. Romania* (No.1)), де юридичне питання, яке розглядалось, було предметом загального інтересу для всього суспільства («*Тудор Тудор проти Румунії*» (*Tudor Tudor v. Romania*)), або коли справи мали дуже схожі фактичні об-

ставини спорів за участі сторін, які належать до чітко визначеної групи («Штефаніца та інші проти Румунії» (*Ștefănică and Others v. Romania*))¹³.

3.2.2. Вчасне виконання остаточного судового рішення

Це право впливає з принципу ефективності, маючи на меті попередити піррову перемогу заявника в справі, у якій немає скарги щодо несправедливості провадження («Горнсбі»).

Держава не може стверджувати, що брак коштів є виправданням для невиплати боргу за рішенням суду, ухваленим проти державного органу («Бурдов проти Росії» (*Burdov v. Russia*), п. 34-38). Однак брак коштів здатен виправдати неспроможність виконати остаточне рішення щодо фізичної особи чи компанії («Боброва проти Росії» (*Bobrova v. Russia*), п. 16-17). У таких «горизонтальних» спорах (де протилежні сторони є приватними особами) роль влади – забезпечувати успішному позивачеві (кредитору) розумне сприяння у виконанні рішення на його користь, але не гарантувати виконання за будь-яких обставин («Фуклев проти України» (*Fuklev v. Ukraine*), п. 84-86). Така правова допомога має бути належною, достатньою і старанною та становити правовий арсенал, доступний фізичній особі («Фосіак проти Румунії» (*Fociac v. Romania*), «Дачар проти Франції» (*Dachar v. France*)). Невиконання державою зобов'язань у цій сфері не обов'язково веде до порушення, окрім випадків негативного впливу на виконавче провадження («Кунашко проти Росії» (*Kunashko v. Russia*)).

Хоча Суд визнав, що накладений судом обов'язок держави щодо суто соціально-економічних прав – як-от надання житлово-комунальних послуг – може призвести до довшого періоду виконання, тривалість виконавчого процесу не повинна бути необґрунтованою («Герасимов та інші проти Росії» (*Gerasimov and Others v. Russia*))¹⁴.

Виконання: порушення

- ▶ Невиплата органами соціального забезпечення призначеної національними судами компенсації, незважаючи на те, що виконавчий лист заявник отримав через шість років після виникнення заборгованості («Бурдов»)
- ▶ Відмова органів влади виконувати рішення суду, відповідно до якого слід закрити теплові електростанції («Окяй та інші про-

13. Також див. розділ 6.3 нижче «Непослідовність національної судової практики».

14. Див. також розділ 7 нижче «Суд упродовж розумного строку».

ти Туреччини» (*Okyay and others v. Turkey*)

- ▶ Невиконання упродовж більше ніж восьми років рішення суду, яким органи влади зобов'язано виділити земельну ділянку в якості компенсації відповідно до спеціального внутрішнього законодавства про реституцію прав власності («Ясіуньєне», але див. «Узкурельєне»)
- ▶ Ненадання органами влади житловокомунальних послуг, як це було постановлено судами – доктрина про «необґрунтовану» затримку («Герасимов та інші проти Росії» (*Gerashimov and Others v. Russia*))
- ▶ Бездіяльність судових виконавців у питанні стягнення заборгованості із заробітної плати, хоча боржник (колишній роботодавець заявника) спочатку мав деякі активи, а згодом збанкрутував («Кунашко проти Росії» (*Kunashko v. Russia*); але також див. «Фосіак проти Румунії» (*Fociac v. Romania*))
- ▶ Незвільнення заявника з-під варти після виправдання («Ассанідзе проти Грузії» (*Assanidze v. Georgia*))

Ця гарантія автономна від вимог внутрішнього законодавства. Порухення національних строків не обов'язково означає порушення статті 6. Затримка у виконанні може бути прийнятною впродовж певного періоду часу за умови, що вона не підриває самої суті права на суд («Бурдов»).

Критерії оцінки доцільності затримки у виконанні судового рішення не є однаковими з більш жорсткими вимогами щодо «розумного строку»; останній тест застосовують лише щодо судового провадження, в ході якого вирішується сам спір¹⁵, хоча деякі елементи, як-от складність справи та поведінка сторін, важливі для обох тестів («Узкурельєне та інші проти Литви» (*Užkurėlienė and others v. Lithuania*), п. 31-37).

Оскільки виконання судового рішення про надання земельної ділянки передбачає більше, ніж одноразову дію, як-от виплату грошей (як у справі «Бурдов»), суттєво довші затримки у виконанні можуть бути прийнятними відповідно до статті 6 у таких категоріях справ («Узкурельєне»). У різних справах Суд вдався до зазначення різноманітних максимальних строків (6 місяців, 1 рік, 2 роки), які вважаються достатніми

15. Див. також розділ 7 нижче «Суд упродовж розумного строку».

для виконання судових рішень залежно від виду компенсації («*Герасимов та інші проти Росії*» (*Gerasimov and Others v. Russia*), п. 170-171). Проте особливі обставини справи можуть виправдовувати коротші часові рамки у справах, що вимагають особливої старанності з боку влади. Таким чином, тест на необхідний строк для належного виконання залишається суттєво суб'єктивним.

Повторні проблеми з невиконанням судових рішень щодо певних країн вирішувались ухваленням пілотного рішення, унаслідок чого вдавалося вказати на системну проблему, а Європейський суд з прав людини отримував можливість вимагати від держави-відповідача в обмежений час ужити різноманітних заходів, зокрема законодавчих («*Бурдов (№ 2) проти Росії*» (*Burdov (No. 2) v. Russia*), п. 125-146).

Виконання: немає порушення

- ▶ Чотирирічна затримка у виконанні рішення суду в справі про реституцію землі з огляду на складність заходів, які необхідно вжити, і дещо двозначне ставлення заявників / відсутність їхньої належної старанності («*Узкурельєне*»; див. також «*Ясіуньєне*»)
- ▶ Несплата державою сум, стягнутих національними судами на користь заявника зі збанкрутілого приватного боржника («*Шестаков*», ріш.)
- ▶ Тривалі затримки та часткове невиконання судового рішення проти колишнього роботодавця заявника, викликані опором роботодавця, у той час як влада вжила всіх необхідних заходів для надання допомоги заявникові («*Фосіак проти Румунії*» (*Fociac v. Romania*), але також див. «*Кунашко проти Росії*» (*Kunashko v. Russia*))

Розділ 4

НЕЗАЛЕЖНИЙ І БЕЗСТОРОННІЙ СУД, ВСТАНОВЛЕНИЙ ЗАКОНОМ

Ключові поняття та принципи

Це право включає три основні характеристики, яким повинен відповідати судовий орган, деякі з них іноді збігаються:

- ▶ суд, «встановлений законом» («*H. проти Бельгії*» (*H. v. Belgium*));
- ▶ «незалежний» суд («*Кемпбелл і Фелл*», п. 78-82);
- ▶ «безсторонній» суд («*П'єрсак проти Бельгії*» (*Piersack v. Belgium*), п. 30-32);

Коли професійний, дисциплінарний чи виконавчий орган не відповідає наведеним вище вимогам, статтю 6 усе одно буде дотримано, якщо заявник згодом матиме доступ до повного судового розгляду питань за фактами та законом («*A. Menarini Diagnostics S.R.L. проти Італії*» (*A. Menarini Diagnostics SRL v. Italy*), п. 57-67).

Вимоги щодо «безсторонності», «незалежності» та «встановлення законом» застосовуються лише до судових органів.

Органи поліції чи прокуратури не повинні бути безсторонніми, незалежними чи законно створеними. Проте якщо в системі кримінального судочинства існує інститут слідчого судді, чи *juge d'instruction*, до цього інституту можуть застосовувати вимогу щодо безсторонності («*Вера Фернандез-Вїдобро проти Іспанії*» (*Vera Fernández-Huidobro v. Spain*), п. 108-114); аналогічним чином, коли судовий помічник головного судді де-факто виконує важливі функції в судовому процесі, його особиста зацікавленість у результаті справи здатна вплинути на безсторонність суду («*Белліці проти Мальти*» (*Bellizzi v. Malta*), п. 57-62).

4.1. Незалежний суд, встановлений законом

4.1.1. Трибунал, встановлений законом

Загалом це положення стосується питання про те, чи має певний дисциплінарний або адміністративний орган, що вирішує спір, ознаки «трибуналу» чи «суду» в автономному значенні статті 6, навіть якщо його не названо «трибуналом» або «судом» у національній системі («*H. проти Бельгії*» (*H. v. Belgium*), п. 50-55). Це єдине положення статті 6, яке явно відсилає до національного законодавства, уповноважуючи Суд на певне дослідження «законності». У той же час існує серйозне припущення, що національні суди знають правила щодо підсудності краще, і, якщо питання юрисдикції належним чином обговорюється на національному рівні, Суд, як правило, погоджується з національними суда-

ми щодо рішення про підсудність справи («Ходоровський (№2) проти Росії» (*Khodorkovskiy (No. 2) v. Russia*), ріш.)¹⁶.

Суд, встановлений законом: порушення

- ▶ Народних засідателів відібрано для розгляду справи без дотримання законодавчої вимоги щодо випадкової вибірки та застосовних часових обмежень («Посохов проти Росії» (*Posokhov v. Russia*), але див. «Дактарас», ріш., про більш традиційний підхід у цьому питанні)
- ▶ Справу, яка очікувала на розгляд, прийняв до свого провадження голова суду і розглянув її в той же день із використанням непрозорої процедури («DMD Group, a.s.»)
- ▶ Протягом періоду, коли закон про судових засідателів було скасовано та не прийнято новий, судові засідателі фактично продовжували ухвалювати рішення в справах відповідно до встановленої традиції («Панджикідзе та інші»)

Відправною точкою є повноваження органу вирішувати питання, що належать до його компетенції, на основі принципу верховенства права («Беліос проти Швейцарії» (*Belilos v. Switzerland*), п. 62-73), останнє означає, перш за все, відсутність необмеженої свободи дій виконавчої влади («Лавентс проти Латвії» (*Lavents v. Latvia*), п. 114-121).

Орган не завжди повинен бути частиною звичайної судової машини, а той факт, що, крім судової, він має й інші функції, не обов'язково виводить його за межі поняття «суд» («Н. проти Бельгії» (*N. v. Belgium*)). Термін «встановлений законом» спрямований на те, щоб гарантувати, що судова інституція не залежить від розсуду виконавчої влади, а регулюється законодавством, яке походить із парламенту.

Працівники органу не обов'язково мають бути юристами чи професійними суддями («Етль проти Австрії» (*Ettl v. Austria*), п. 36-41).

Орган повинен мати повноваження ухвалювати обов'язкові для виконання рішення («Срадек проти Австрії» (*Sramek v. Austria*), п. 36-42), а не лише висловлювати поради та погляди, навіть якщо цієї поради зазвичай дотримуються на практиці («Бентем», п. 37-44).

Рішення «суду» не повинні перебувати під загрозою скасування несучою

16. Див. також розділ 3.1.1 «Матеріально-правові перешкоди для доступу до суду»; розділ 3.1.2 «Процесуальні перешкоди для доступу до суду».

довим органом («Купер проти Сполученого Королівства» (Cooper v. the United Kingdom) [ВП]).

Суд, встановлений законом: немає порушення

- ▶ Різні професійні дисциплінарні органи, наприклад ради адвокатів, незважаючи на їхні спільні самокерівні, адміністративні, консультативні, дисциплінарні та судові функції («Н. проти Бельгії» (*N. v. Belgium*); див. також «Олександр Волков проти України» (*Oleksandr Volkov v. Ukraine*))
- ▶ Військові та пенітенціарні дисциплінарні органи («Енгель»)
- ▶ Адміністративні органи, що займаються питаннями продажу землі («Рінгайзен») та земельної реформи («Еттель»)
- ▶ Арбітражні органи, до компетенції яких входять питання компенсації за націоналізацію та примусової купівлі акцій («Лімгоу та інші»)
- ▶ Суд із трудових питань, місце створення та територіальна юрисдикція якого можуть визначатись міністром уряду в підзаконних актах («Занд», ріш.)
- ▶ Німецький суд, що судить особу за геноцид, скоєний у Боснії («Йоргіч проти Німеччини» (*Jorgic v. Germany*))
- ▶ Спеціалізований суд, призначений для розгляду злочинів, пов'язаних з корупцією та організованою злочинністю («Фруні проти Словаччини» (*Fruni v. Slovakia*))

Юрисдикцію суду повинен визначати закон; однак не обов'язково, щоб кожна деталь судової організації регулювалася первинним законодавством («Занд проти Австрії» (*Zand v. Austria*), ріш.). У той же час неприйнятною є ситуація, коли становище та роль судді регулює лише звичай («Панджикідзе та інші проти Грузії» (*Pandjigidze and others v. Georgia*), п. 103-111).

Оцінка поняття «суд, встановлений законом» передбачає більш загальне вивчення нормативної структури, в межах якої існує весь клас відповідних органів; така оцінка, як правило, не стосується питання про компетенцію певного органу за обставин кожної конкретної справи – наприклад, оцінки законності територіальної чи ієрархічної юрис-

дикції певного суду чи складу суддів, який розглядав скарги заявника («*Дактарас проти Литви*» (*Daktaras v. Lithuania*), ріш.; див. також доктрину четвертої інстанції).

Лише в деяких виняткових випадках Суд розглядає поняття «суд, встановлений законом» як таке, що поширюється на внутрішню законність складу суддів; стандарт доказування в такому контексті є дуже суворим, і заявник («Лавентс») повинен показати повну відсутність підстав у національному законодавстві, а не просто висловити сумніви щодо наявності чи достатності компетенції певного органу або його члена.

4.1.2. Незалежний суд

Поняття незалежності суду дещо збігається з першим елементом («суд, встановлений законом»), оскільки означає наявність процесуальних гарантій відокремлення судової влади від інших гілок влади, особливо виконавчої («*Кларк проти Сполученого Королівства*» (*Clarke v. the United Kingdom*), ріш.). Незалежність також часто аналізують у поєднанні з «об'єктивною безсторонністю», так як немає чіткої різниці між цими двома аспектами («*Моїсєєв проти Росії*» (*Moiseyev v. Russia*), п. 175-185)¹⁷.

Необхідний певний структурний рівень відокремлення судового органу від виконавчої влади; міністр чи уряд ніколи не постануть як «незалежний» суд («*Бентем*»).

Сама можливість того, що виконавча влада зможе змінити рішення відповідного органу або призупинити його виконання, позбавляє такий орган ознак «незалежного» суду («*Ван де Гурк проти Нідерландів*» (*Van de Hurk v. the Netherlands*), п. 45-55). Рішенню «суду» не повинно загрожувати скасування з боку несудового органу («*Купер проти Сполученого Королівства*» (*Cooper v. the United Kingdom*) [ВП]).

Той факт, що суддів у судах загальної юрисдикції призначає представник виконавчого органу, наприклад міністр, або те, що таких суддів фінансують відповідно до регульованих урядом процедур і методів, сам собою не означає, що ці судді не будуть «незалежними» («*Кларк*», ріш.). У цьому аспекті потребується повніший аналіз порядку призначення, строку повноважень та передбачених законодавством гарантій проти зовнішнього тиску.

Гарантії від усунення виконавчою владою членів суду з посади під час строку дії їхніх повноважень є необхідним наслідком їх «незалежності».

17. Див. також нижче розділ 4.2 «Безсторонній суд».

ті», однак незмінюваність не обов'язково повинна бути формально визнана законом, за умови її фактичного визнання («Кемпбелл і Фелл»).

Незалежний суд: порушення

- ▶ Військові суди з юрисдикцією над цивільними особами («Інкал»)
- ▶ Один поліцейський, який засідає як трибунал, з огляду на теоретичну підпорядкованість цього службовця (хоча й лише на основі зовнішніх ознак, а не серйозних доказів) начальникам поліції, які порушили справу проти заявника («Белінос» (*Belilos*), але згідно з більш традиційним підходом питання про такі зовнішні ознаки зазвичай розглядають на основі об'єктивного тесту на «безсторонність»)¹⁸
- ▶ Змішані суди за участі судових засідателів («помічників судді») без достатніх гарантій незалежності, наприклад, захисту від дострокового завершення повноважень чи обмежень для вирішення справ за участі сторін, від імені яких таких осіб було призначено («Лука проти Румунії» (*Luka v. Romania*))
- ▶ Військовий суд, у якому суддів призначає відповідач (міністерство оборони) і вони фінансово залежні від нього, особливо з огляду на роль міністерства в забезпеченні військовослужбовців житлом («Мірошник проти України» (*Miroshnik v. Ukraine*))
- ▶ Військові суди, до складу яких входять військовослужбовці без юридичної підготовки та два військових судді. Хоча відсутність юридичних знань військовослужбовця не вважається проблемою, однак проблемою були його постійна служба та підпорядкування військовій дисципліні (*Ібрагім Гюркан проти Туреччини*) (*Ibrahim Gürkan v. Turkey*))
- ▶ Спеціальна комісія, що має слідчі та судові функції і здійснює дисциплінарне провадження щодо фінансової компанії («Дубус S.A. проти Франції» (*Dubus S.A. v. France*))
- ▶ Судові засідателі в польських судах, яких можна було звільнити з посади рішенням Міністерства юстиції, не мали жодних гарантій, що б захищали їх від свавільного застосування міністром своїх повноважень («Генрик Урбан і Ришард Урбан»)
- ▶ Орган суддівського врядування, що приймає рішення про звільнення судді, складається з членів, які не є «суддями, обраних

18. Див. також нижче розділ 4.2 «Безсторонній суд».

суддями», зокрема з генерального прокурора й міністра юстиції («*Олександр Волков проти України*» (*Oleksandr Volkov v. Ukraine*))

Жодний конкретний строк повноважень не вказаний як необхідний мінімум; порівняно короткий, але, втім, прийнятний строк у три роки в справі тюремного дисциплінарного органу, ймовірно, є нижнім показником («*Кемпбелл і Фелл*»).

Суддів, яких призначено на посаду та які, однак, проходять випробувальний термін (який в деяких юрисдикціях зазвичай триває до 5 років), очікуючи на безстрокове обрання, Суд ніколи не вважав такими, що їм бракує ознак «незалежності». Водночас доцільно поставити запитання про те, чи випробувальний термін у 10 років або більше не вважатиметься проблематичним, особливо якщо рішення щодо пожиттєвого призначення приймає виконавча влада (міністр або президент).

Система, яка дозволяє існування змішаного суду за участі професійних суддів і суддів-засідателів (які можуть бути помічниками суддів, секретарями суду, асесорами тощо), буде сумісною з вимогою щодо незалежності лише тоді, коли надаватимуться достатні гарантії незалежності суддів-засідателів, зокрема захист від дострокового припинення повноважень або обмежень у процесі розгляду справ за участі сторін, які могли відіграти певну роль у призначенні суддів-засідателів («*Лука проти Румунії*» (*Luka v. Romania*), п. 55-61). Відсутність юридичної кваліфікації в непрофесійного судді (навіть у військовому суді) як така не має негативного впливу на незалежність («*Ібрагім Гюркан проти Туреччини*» (*Ibrahim Gürkan v. Turkey*)).

Суд часто наголошував на важливості зовнішніх ознак незалежності, ідеться про те, чи сприймає незалежний спостерігач орган як «незалежний суд» («*Беліос*»). Питання зовнішніх ознак у певній справі зазвичай вирішуються на основі об'єктивного тесту на «безсторонність» («*Дактарас проти Литви*» (*Daktaras v. Lithuania*), п. 30-38), але за рідкісними винятками такого ґатунку питання розглядалися з точки зору «незалежності» – особливо якщо питання вирішували не суди загальної юрисдикції, а спеціалізовані трибунали («*Беліос*»).

Процедура, відповідно до якої суддів призначають брати участь у розгляді певної справи, також може ставити під сумнів їхню незалежність. У справі «*Моїсєєв*» (п. 175-185) Суд виявив порушення вимог щодо «незалежності» та «безсторонності», оскільки склад суду змінювався (рішенням голови суду) одинадцять разів, хоча про причини такої зміни повідомлялось лише у двох випадках. В іншій справі «*DMD Group, a.s.*» (п. 62-72) дуже схожа ситуація аналізувалась на основі поняття «суд, встановлений законом».

Суд, що складається з професійних іноземних суддів у відрядженні, є додатковою гарантією від зовнішнього тиску. Короткий строк їхніх повноважень не викликає сумнівів щодо їхньої незалежності («*Мактуф і Дам'янович проти Боснії і Герцеговини*» (*Maktouf and Damjanović v. Bosnia and Herzegovina*), п. 48-52).

Незалежний суд: немає порушення

- ▶ Суд з економічних питань, незважаючи на те, що виконання його рішення залежить від дискреції виконавчої влади («*Ван де Гурк*»)
- ▶ Тюремний дисциплінарний орган, членів якого призначав міністр, проте, виконуючи свою суд-дівську функцію, вони не керувалися будь-якими процесуальними інструкціями («*Кемпбелл і Фелл*»)
- ▶ Суд з питань компенсацій, двох членів якого призначив міністр, який сам був відповідачем у відповідному провадженні, але до цього зі сторонами було проведено консультації і вони не заперечували щодо призначення цих двох членів («*Лімго та інші*»)
- ▶ Спеціалізований земельний суд за участі державних службовців, які мали обов'язок діяти незалежно («*Рінгайзен*»)
- ▶ Військовий суд із юрисдикцією над сторонами, які були військовослужбовцями («*Інкал проти Туреччини*» (*Incal v. Turkey*)); *але пор. зі справою «Мірошник проти України»* (*Miroshnik v. Ukraine*))
- ▶ Змішаний військовий суд за участі цивільного судді, коли обвинувачений мав право заперечувати проти певних призначень у цей орган і подавати апеляцію у вищий суд («*Купер проти Сполученого Королівства*» (*Cooper v. the United Kingdom*))
- ▶ Суд у складі професійних іноземних суддів, скерованих зі своїх країн на короткий термін («*Мактуф і Дам'янович проти Боснії і Герцеговини*» (*Maktouf and Damjanović v. Bosnia and Herzegovina*))

Фінансування, отримане судами з бюджетних програм виконавчої влади, саме по собі не дає причин сумніватися в незалежності цих судів, за винятком випадків, коли у справах, де відповідачем є держава, можливо встановити причинно-наслідковий зв'язок між отриманими судом коштами

та конкретною справою («Порубова проти Росії» (*Porubova v. Russia*), ріш.).

Якщо незалежність і безсторонність голови суду ставляться під сумнів, порушення пункту 1 статті 6 не станеться, якщо голова особисто не брав участі в розгляді справи та не давав іншим суддям конкретних вказівок щодо застосування закону, навіть якщо він і здійснював нагляд за дотриманням суворих правил розподілу справ та призначення доповідачів, а також відігравав важливу роль в оцінці роботи суддів та в дисциплінарному процесі («Парлов-Ткалчіч проти Хорватії» (*Parlov-Tkalčić v. Croatia*), п. 81-97)¹⁹.

Навіть якщо вищий (апеляційний) суд є «незалежним», цей факт сам по собі не може компенсувати браку незалежності нижчого суду, якщо вищий суд не повноважний вирішити конкретну проблему, яка стосується незалежності, у своєму рішенні («Генрик Урбан і Ришард Урбан», п. 47-56).

4.2. Безсторонній суд

Хоча встановлення «незалежності» трибуналу передбачає структурний аналіз законодавчих та інституційних гарантій від втручання інших гілок влади в судові питання, «безсторонність» вимагає встановлення незалежності суду від сторін певної справи («П'єрсак»). Присутність у складі навіть одного упередженого судді може призвести до порушення вимоги щодо безсторонності, хоч би й не було причин сумніватися в безсторонності інших (чи більшості інших) суддів («Сандер проти Сполученого Королівства» (*Sander v. the United Kingdom*), п. 18-35).

«Безсторонність» – це відсутність упередження чи обмежених поглядів щодо сторін. Тест на безсторонність існує у двох формах: суб'єктивній та об'єктивній («П'єрсак»).

Для суб'єктивного тесту потрібний суворіший рівень індивідуалізації/причинного зв'язку, що вимагає, щоб якийсь член трибуналу продемонстрував особисте упередження щодо однієї зі сторін; суб'єктивна безсторонність вбачається тоді, коли немає доказів протилежного («П'єрсак»). Приклади відсутності суб'єктивної безсторонності:

- ▶ публічні заяви судді першої інстанції, що оцінює якість захисту та перспективи результату кримінальної справи («Лавентс»; ця справа включала висновок стосовно презумпції невинуватості на цих підставах) чи дає заявникові негативну характеристику

19. «Цю скаргу було розглянуто з точки зору «безсторонності», вона є схожою до справи «Дактарас» та інших схожих справ, які згадано нижче».

(«Олуїч», п. 56-68);

- ▶ заяви суддів у залі судових засідань про те, що вони були «глибоко ображені», та паралельне визнання адвоката заявника винним у неповазі до суду («Кіпріану», 118-135, де Суд також постановив, що окремого питання в частині дотримання принципу презумпції невинуватості не виникало);
- ▶ твердження слідчого судді в рішенні про віддання заявника до суду про те, що наявні «достатні докази вини заявника», коли цей суддя згодом розглядав справу заявника та визнав його винним («Адамкевич проти Польщі» (*Adamkiewicz v. Poland*), п. 93-108).

Безсторонній суд: порушення (об'єктивний тест)

- ▶ Суддя, що розглядав кримінальну справу по суті, раніше був слідчим суддею в тій самій справі («Де Куббер»)
- ▶ Справу розглядає суддя суду першої інстанції, який раніше ухвалював постанови про продовження строків тримання заявника під вартою, покладаючись, зокрема, на серйозність доказів проти заявника («Гаушільдт»); хоча безсторонність не піддається сумніву лише на тій підставі, що раніше строк тримання під вартою було продовжено («Пероте Пеллон проти Іспанії» (*Perote Pellon v. Spain*))
- ▶ Судді, що одночасно діють як обвинувачі та арбітри в спрощеному провадженні щодо неповаги до суду («Кіпріану»)
- ▶ Втручання голови вищого суду, який призначив колегію суддів на касаційному рівні та вніс касаційне подання у справі, хоча сам на брав участі в розгляді («Дактарас»)
- ▶ Участь на етапі «перегляду справи в порядку нагляду» судді, який власне ініціював перегляд («Світлана Науменко проти України» (*Svetlana Naumenko v. Ukraine*))
- ▶ Вищий суд у листуванні вказав нижчому суду, яке саме рішення постановити («Батурлова проти Росії» (*Baturlova v. Russia*))
- ▶ Суддя, що розглядав кримінальну справу, раніше був керівником відділу прокуратури, що брав участь у справі («П'єрсак»)
- ▶ Тиск на суддів з боку органів виконавчої влади з вимогою застосування дискреційних повноважень, щоб знову відкрити провадження («Совтрансавто проти України» (*Sovtransavto v. Ukraine*))

- ▶ Члени суду, який розглядав справу стосовно законодавчого акта, раніше брали участь у підготовці цих норм («Прокола»), але див. «Клейн проти Нідерландів» (*Kleyn v. the Netherlands*)
- ▶ Провадження відповідно до закону про «люстрацію» проти судді конституційного суду, який на своїй попередній посаді намагався визнати відповідне законодавство недійсним, що також доповнювалося критикою його заходів з боку «комісії з питань люстрації» («Івановський проти «Колишньої Югославської Республіки Македонія» (*Ivanovski v. "the former Yugoslav Republic of Macedonia"*))
- ▶ Суддя вищого рівня, який раніше був адвокатом опонентів заявника на нижчому рівні у тому ж провадженні («Межнарич проти Хорватії» (*Mežnarić v. Croatia*))
- ▶ Один і той же суддя брав участь у різних цивільних провадженнях, які були фактично й юридично пов'язані і стосувались одних і тих же сторін («Голубович проти Хорватії» (*Golubović v. Croatia*))
- ▶ Два судді, яких усунули через брак безсторонності в попередніх справах, розглядали нову справу за участі того ж заявника («Гарабін проти Словаччини» (*Harabin v. Slovakia*))
- ▶ Той самий суддя мав вирішити, чи підтримати тлумачення ним матеріального закону в попередньому рішенні (у тій самій справі) («Тозічка проти Польщі» (*Toziczka v. Poland*))
- ▶ Суддя, який раніше брав участь у вирішенні фінансових проблем чоловіка заявниці із банком, розглядав позов проти того самого банку («Сігурдссон», але див. «Пуллар», ріш.)
- ▶ Присяжні, з-поміж яких деякі члени раніше дозволяли собі расистські жарти щодо заявника, незважаючи на той факт, що такі згубні заяви самі присяжні пізніше спростували («Сандер»)
- ▶ Прокурор неофіційно розмовляв з присяжними під час перерви в судовому засіданні, а головуючий суддя не запитав присяжних про характер розмови («Фаргі»)
- ▶ Тісні родинні зв'язки (дядько-племінник) між суддею та адвокатом протилежної сторони («Мікаллеф проти Мальти» (*Micallef v. Malta*))
- ▶ Дуже небезпечна прескампанія щодо суду над двома непо-

внолітніми, а також відсутність ефективної участі цих підсудних («*T. i V. проти Сполученого Королівства*» (*T. and V. v. the United Kingdom*))²⁰

► Відмова вищого суду скасувати рішення нижчого суду на тій підставі, що суддя першої інстанції був упередженим («*Аленка Печнік проти Словенії*» (*Alenka Pečnik v. Slovenia*))

Об'єктивний тест на безсторонність вимагає менш жорсткого рівня індивідуалізації/причинного зв'язку та, відповідно, менш серйозного тягаря доказування для заявника. Видимість упередженості чи легітимний сумнів щодо відсутності упередження є достатніми з точки зору «звичайного розумного спостерігача» («П'єрсак»). На відміну від суб'єктивного тесту, твердження про відсутність об'єктивної безсторонності створює позитивну презумпцію для тверджень заявника про упередженість, яке може спростувати лише держава-відповідач, якщо буде показано достатні процесуальні гарантії, що виключають наявність таких легітимних сумнівів («*Салов проти України*» (*Salov v. Ukraine*), п. 80-86; «*Фархі проти Франції*» (*Farhi v. France*), п. 27-32).

Легітимні сумніви щодо безсторонності можуть з'явитися внаслідок попередньої роботи судді з однією зі сторін («П'єрсак»), переплетення прокурорських і суддівських функцій однієї особи на різних етапах того самого провадження («*Де Куббер проти Бельгії*» (*De Cubber v. Belgium*), п. 24-30), спроби участі одних і тих самих суддів на різних рівнях судової юрисдикції («Салов»), втручання судді, який не засідає в певній справі («*Дактарас*»), поєднання законодавчих / дорадчих та судових функцій («Прокола», п. 41-46), сімейні, ділові чи інші попередні відносини між стороною та суддею («*Сігурдссон проти Ісландії*» (*Sigurdsson v. Iceland*), п. 37-46), а також схожі соціальні звички та практики, як-от політична приналежність, що є спільною для сторони у справі та члена трибуналу («*Холм проти Швеції*» (*Holm v. Sweden*), п. 30-33).

Необхідно показати достатньо міцний причинно-наслідковий зв'язок між ознакою, яка, як стверджується, ставить під сумнів об'єктивну безсторонність суду, з одного боку, і фактами, що підлягають оцінці («Клейн», п. 190-202), чи особами («Сігурдссон»), яких стосується конкретна справа, – з іншого. Як наслідок, лише самої приналежності члена суду до певної соціальної групи чи об'єднання, як-от належності до тієї ж політичної партії чи того ж віросповідання, що й сторони в справі, не є

20. Див. також нижче розділ 5.2.2 «Ефективна участь».

достатньо для підтвердження легітимності сумнівів на основі об'єктивного тесту; достатній рівень індивідуалізації/причинного зв'язку стверджуваної упередженості суду необхідний навіть у випадку об'єктивного тесту (порівняйте, наприклад, різні висновки за аналогічних обставин у справах «Холм» і «Саламан проти Сполученого Королівства» (*Salaman v. the United Kingdom*), ріш.; «Сігурдссон» і «Пуллар проти Сполученого Королівства» (*Pullar v. the United Kingdom*), ріш., див. приклади).

Суттєвіший рівень індивідуалізації легітимних сумнівів розсудливо-го спостерігача іноді розмиває лінію між об'єктивним і суб'єктивним тестами («Сандер», п. 22-35).

Страсбурзький суд вважає порушення безсторонності однією з основних підстав, які самі по собі є достатніми для гарантування скасування рішень нижчих судів судами вищих інстанцій («Аленка Печнік проти Словенії» (*Alenka Pečnik v. Slovenia*), п.19-22).

Безсторонній суд: немає порушення

- ▶ Той самий суддя розглядав справу в суді першої інстанції після повернення справи на новий розгляд апеляційним судом («Стоу та Гай проти Португалії» (*Stow and Gai v. Portugal*))
- ▶ Питання про чинність законодавства розглядали судді, які раніше надавали консультації щодо законопроекту, який пізніше був прийнятий, однак консультації стосувалися не тих аспектів законопроекту, які мали обґрунтований зв'язок із подальшим спором відповідно до цього законодавства («Клейн»)
- ▶ Участь у медичному дисциплінарному трибуналі медиків, які були членами професійного органу, до якого відповідачі відмовилися вступити («Ле Комт, Ван Левен і Де-Мейер»)
- ▶ Якщо суд раніше неодноразово розглядав аналогічні або пов'язані справи, установивши щодо таких випадків практичну тенденцію («Гіллу»)
- ▶ Той самий суддя, який розглядав два не пов'язані між собою, але аналогічні позови, які подав один заявник, висловлював окрему думку стосовно першого спору, яка була не на користь заявника («Хонякіна проти Грузії» (*Khoniakina v. Georgia*))
- ▶ Суддя, який, як стверджувалось, належав до масонів, розглядав чинність заповіту, складеного ймовірно масоном («Сала-

ман», рiш.; але див. «Холм»)

- ▶ Суддя дав присяжним повні та недвозначні вказівки ігнорувати негативну увагу ЗМІ до заявника («*Мустафа Камаль Мустафа (Абу Хамза) (№1)*», рiш.)
- ▶ Фільмування арешту заявника, яке здійснювали журналісти приватної телевізійної станції, не порушувало статті 6 та не поставало як «небезпечна медіакампанія», особливо за відсутності доказів того, що його ініціювала влада («*Нацвлішвілі і Тогонідзе проти Грузії (Natsvlisvili and Togonidze v. Georgia)*»)
- ▶ Один із суддів-засідателів, чия безсторонність була під питанням, протягом короткого періоду засідав у справі та був усунений від участі в провадженні; з огляду на той факт, що остаточне рішення було прийнято без судді-засідателя («*Procedo Capital Corporation проти Норвегії (Procedo Capital Corporation v. Norway)*»)
- ▶ Помічник верховного судді раніше працював консультантом однієї зі сторін, однак відсутні докази того, що помічник мав якусь дотичність до цієї конкретної справи («*Белліції*»)

Хоча було сказано, що дуже жорстка кампанія в пресі про судове провадження в кримінальній справі загалом може негативно вплинути на справедливість провадження та безсторонність присяжних («*Гаусшильдт проти Данії (Hauschildt v. Denmark)*», п. 45-53) і меншою мірою на безсторонність професійних судів («*Буткявічюс проти Литви (Butkevičius v. Lithuania)*», рiш.), тест на те, які позитивні зобов'язання постають перед судами або іншими органами за таких обставин, ще не розроблено²¹. Коли головуючий суддя доручає присяжним ігнорувати висвітлення в засобах масової інформації щодо сфабрикованих подій і особи обвинуваченого, а також неодноразово застерігає ЗМІ щодо поваги до принципу справедливості та презумпції невинуватості, тоді не виникає жодних проблем за статтею 6 («*Мустафа Камаль Мустафа (Абу Хамза) (№ 1) проти Сполученого Королівства (Mustafa Kamal Mustafa (Abu Hamza) (No. 1) v. the United Kingdom)*», рiш., п. 36-40).

Недвозначна заява судді про винність особи до постановлення вироку служить доказом порушення пункту 1 статті 6 про суб'єктивну безсторонність, а також порушення презумпції невинуватості за пунктом 2

21. Див. також нижче розділ 5.2.2 «Ефективна участь».

статті 6 («*Лавентс*»; «*Кіпріану*»)²². Проте в більшості випадків порушення пункту 2 статті 6, що є наслідком заяви судді, матиме перевагу як *lex specialis*, через що розгляд за пунктом 1 статті 6 стане непотрібним, якщо тільки відповідна заява не була однозначним визнанням вини. У такому разі розгляд питання про безсторонність буде доречнішим («*Кіпріану*»).

Підозри, висловлені в заяві судді, формулювання якої не досить сильне, щоб становити порушення пункту 2 статті 6, усе ж можна вважати достатніми, щоб дискваліфікувати суддю як упередженого з об'єктивної точки зору згідно з пунктом 1 статті 6 («*Гаушільдт*») або навіть із суб'єктивної точки зору, якщо така заява стосується певних особистих характеристик підсудного й виходить за межі звичних процесуальних вимог («*Кіпріану*»)²³.

Рішення судді про відмову обвинуваченому в заставі не обов'язково означає, що цей суддя не здатний розглядати справу обвинуваченого по суті. Однак якщо закон вимагає, щоб суддя, який ухвалює рішення про тримання під вартою, мав чіткі підозри щодо того, що особа вчинила правопорушення, у якому її звинувачують, такий суддя не може засідати в провадженні щодо суті справи («*Екеберг та інші проти Норвегії*» (*Ekeberg and others v. Norway*), п. 34-50). Суддя, який ухвалює рішення про тримання під вартою, має бути надзвичайно обережним у виборі слів. Упередження відсутнє, якщо слідчий суддя просто описує «підозру» щодо відповідача. Однак цей суддя постанове як упереджений з точки зору статті 6, якщо в рішенні про відмову в заставі він детально та однозначно стверджуватиме про роль заявника у вчиненні злочину та про наявність достатніх доказів, що «підтверджують провину»: як наслідок, цей суддя не може засідати під час розгляду справи по суті («*Шесне проти Франції*» (*Chesne v. France*), п. 34-40).

22. Див. також нижче розділ 8 «Презумпція невинуватості».

23. Там само.

Розділ 5

СПРАВЕДЛИВІСТЬ

Підсумок

Вимога «справедливості» відрізняється від усіх інших елементів статті 6 головним чином тим, що вона охоплює судове провадження в цілому, а питання про те, чи був судовий розгляд «справедливим», з'ясовують шляхом сукупного аналізу всіх етапів провадження, а не лише конкретного інциденту або процесуального порушення; унаслідок цього, порушення на одному етапі можна виправити на більш пізньому етапі (*«Моннелл та Морріс проти Сполученого Королівства» (Monnell and Morris v. United Kingdom)*, п. 55-70).

Поняття «справедливості» також не залежить від порушення відповідних правил і кодексів на національному рівні («Хан», п. 34-40), унаслідок чого процесуальний недолік, яке становить порушення провадження на національному рівні (навіть грубе), саме по собі може не призвести до «несправедливого» судового розгляду (*«Гейфген проти Німеччини» (Gäfgen v. Germany) [ВП]*, п. 162-188); і навпаки, порушення статті 6 можуть встановлюватись навіть там, де положень національного законодавства дотримано.

З іншого боку, у досить винятковій справі *«Барбера, Мессеге та Хабардо проти Іспанії» (Barberà, Messegué and Jabardo v. Spain)*, п. 67-89) провадження в національному суді було визнано несправедливим через сумарний ефект різних процесуальних порушень – незважаючи на те, що кожне порушення, взяте окремо, не переконало б Суд, що судове провадження було «несправедливим».

Відповідно до принципу субсидіарності стаття 6 не дозволяє Європейському суду з прав людини діяти в якості суду четвертої інстанції, а саме – заново встановлювати факти справи, знову вивчати стверджені порушення національного законодавства (*«Бернард»*, п. 37-41) і визначати допустимість доказів (*«Шенк»*, п. 45-49). Водночас спосіб, у який докази були отримані та використані національними органами влади, може мати значення під час підсумовування висновків щодо загальної справедливості судового розгляду, коли, зокрема, ідеться про порушення статті 3 (*«Яллох проти Німеччини» (Jalloh v. Germany)*), *«Осман проти Сполученого Королівства» (Othman v. the United Kingdom)*).

Стаття 6 передбачає тверду презумпцію щодо фактів, встановлених національними судами, якщо лише національне судочинство не обмежує суті вимог статті 6, як у випадках провокування злочину з метою його викриття («*Раманаускас*» (*Ramanauskas*) [ВП], п. 48-74).

Деталізуючи своє тлумачення кваліфікованого права відповідно до статті 6, Суд застосовує власний тест на пропорційність, також відомий як тест на «сутність права», коли, скажімо, встановлено інший ступінь захисту права не свідчити проти себе у випадках незначних кримінальних правопорушень (дрібні злочини, так звані «адміністративні правопорушення» в деяких європейських правових системах), на відміну від правил, які застосовують до розслідування більш серйозних злочинів («*О'Халлоран та Френсіс*» (*O'Halloran i Francis*), п. 43-63); або коли в цивільних справах порівняно з кримінальними було підтверджено нижчий ступінь захисту рівності сторін («*Фуше*» (*Foucher*), п. 29-38; *пор. із «Мене»*, п. 43-53).

«Справедливість» у значенні статті 6 головним чином залежить від того, чи було заявникові надано достатньо можливостей представити свою справу й оскаржувати докази, які він вважав неправдивими, а не від того, яке рішення прийняв суд – правильне чи помилкове («*Каралевічус*» (*Karalevičius*), ріш.).

Ключові поняття та принципи

Це право включає три основні характеристики, яким повинен відповідати судовий орган, деякі з них іноді збігаються:

- ▶ змагальне провадження («*Роу та Дейвіс*»);
- ▶ рівність сторін («*Брандштеттер проти Австрії*» (*Brandstetter v. Austria*), п. 41-69);
- ▶ присутність («*Екбатані проти Швеції*» (*Ekbatalani v. Sweden*), п. 24-33) та публічність («*Рієпан проти Австрії*» (*Riepan v. Austria*), п. 27-41).

Окрім цього, «справедливість» включає додаткові імпліцитні вимоги у кримінальних справах:

- ▶ захист від провокації злочину з метою його викриття («*Раманаускас*»);
- ▶ право зберігати мовчання та не давати свідчень проти себе («*Саундерс проти Сполученого Королівства*» (*Saunders v. the United Kingdom*), п. 67-81);
- ▶ право не бути висланим або екстрадованим у країну, де можна зіштовхнутися із «грубою відмовою в правосудді» («*Маматкулов та Аскарров*» (*Mamatkulov and Askarov*), п. 82-91).

5.1. Принципи змагальності та рівності сторін

5.1.1. Принцип змагальності

Вимога щодо «змагального» провадження відповідно до статті 6 полягає у можливості ознайомлюватися під час судового провадження із

зауваженнями чи доказами, поданими іншою стороною, та висловлюватися з приводу них. «Змагальний» по-суті означає, що відповідний матеріал або докази доступні для обох сторін (*«Ruiz-Mateos проти Іспанії» (Ruiz-Mateos v. Spain)*). Це досить вузьке розуміння Судом «змагального» (*adversaire*) провадження походить із французької правової системи і не вимагає створення цілковито змагальних систем (або, якщо йдеться про кримінальну сферу, обвинувальних систем) подання доказів та роботи зі свідченнями, схожими до тих, що існують у країнах загального права. І хоча Суд неодноразово стверджував про здатність змагальної та інквізиційної правових систем співіснувати, деякі характерні риси інквізиційних систем (наприклад ті, що стосуються обмеженої здатності сторін викликати свідків під час судового розгляду), тим не менше, набагато частіше призводять до порушень принципу «справедливості» (*«Відаль»*, п. 32-35)²⁴.

У той час, як національне законодавство має встановлювати правила щодо допустимості доказів і саме національні суди повинні оцінювати докази, характер допущених доказів і спосіб, у який їх розглядають національні суди, мають значення для статті 6 (*«Шенк»*)²⁵. Навіть «ризик» використання доказів, отриманих унаслідок катування, може призвести до «грубої відмови в правосудді» (*«Отман проти Сполученого Королівства» (Othman v. the United Kingdom)*)²⁶.

Необхідно надавати доступ до матеріалів, що мають «життєво важливе» значення для результату справи (*«МакМайкл проти Сполученого Королівства» (McMichael v. the United Kingdom)*, п. 78-82); доступ до менш важливих доказів може бути обмежено.

У кримінальному судочинстві вимога «змагального» провадження відповідно до пункту 1 статті 6 зазвичай збігається з правами на захист, передбаченими пунктом 3 статті 6, як-от право на допит свідків. Отже, стверджувані порушення цих положень, як правило, розглядають спільно (*«Брікмон проти Бельгії» (Bricmont v. Belgium)*, п. 76-93).

Більш конкретна вимога «змагального» провадження у кримінальному процесі передбачає розкриття для сторони захисту доказів на користь або проти обвинуваченого; однак право на розголошення не є абсолютним й іноді обмежується захистом секретного методу розслідування чи особистості агента або свідка (*«Едвардс проти Сполученого*

24. Також див. нижче розділ 5.1.2 «Рівність сторін»; розділ 9.3. «Допит свідків».

25. Також див. нижче розділ 6 «Справедливість і прийняття судових рішень».

26. Також див. нижче розділ 5.3.3. «Ризик грубої відмови в правосудді за межами країни».

Королівства» (*Edwards v. the United Kingdom*), п. 33-39).

Використання конфіденційної інформації може бути неминучим, наприклад, у випадках, коли під загрозою опиняється національна безпека або антитерористичні заходи («Хан», п. 34-40). Проте сторона обвинувачення не може вирішувати самостійно, варто розкривати матеріали для сторони захисту чи ні. Із метою дотримання статті 6 питання про нерозголошення має бути: а) предметом розгляду національних судів на кожному рівні юрисдикції, б) затверджене національними судами шляхом зважування суспільних інтересів та інтересів сторони захисту – і лише там, де це винятково необхідно («Роу та Дейвіс»).

Труднощі, що постають для сторони захисту у зв'язку з нерозголошенням, повинні бути належним чином компенсовані процедурами, яких дотримуються судові органи («Фітт проти Сполученого Королівства» (*Fitt v. the United Kingdom*), п. 45-46). Ці процедури можуть передбачати надання стороні захисту короткого викладу нерозкритих доказів («Ботме та Аламі проти Сполученого Королівства» (*Botmeh ma Alami v. the United Kingdom*), п. 42-45).

Принцип змагальності: порушення

- ▶ Відмова у задоволенні заяви про надання пояснень в цивільному процесі, яка застосовувалась і до розгляду справи конституційним судом («Руйз-Матеос»)
- ▶ Відсутність доступу заявників до соціальних звітів, які мали першочергове значення у провадженні про опіку над дитиною («МакМайкл»)
- ▶ Суддя, який розглядав справу по суті, не мав можливості дослідити конфіденційні докази з метою затвердження рішення про їх нерозкриття, навіть якщо відповідне порушення можна було виправити у процесі апеляції («Доусетт проти Сполученого Королівства» (*Dowsett v. the United Kingdom*))
- ▶ Відмова апеляційних суддів від розгляду конфіденційних доказів з метою ухвалення рішення про їхнє нерозкриття («Роу та Дейвіс»)
- ▶ Знищення до розгляду справи по суті оригіналів нібито сфальсифікованих чеків, завірені копії яких стали «вирішальним доказом» проти заявника («Георгіос Паратегіу» (*Georgios Parageorgiou*))

- ▶ Відмова судді першої інстанції дати розпорядження про принаймні часткове розкриття матеріалів, які могли поставити під сумнів законність прослуховування («*Mirilashvili проти Росії*» (*Mirilashvili v. Russia*))
- ▶ Значну частину матеріалів справи прокурор класифікував як «строго конфіденційну», при цьому сторона захисту не могла ознайомитися з нею інакшим чином, аніж у канцелярії суду, але без можливості роботи копії чи записи («*Матюек проти Польщі*» (*Matyjek v. Poland*))

Таким чином, вимога щодо «змагальності» у значенні статті 6 зазвичай передбачає аналіз якості провадження на національному рівні (як-от можливість сторони захисту висунути аргументи проти нерозкриття доказів у судах як першої, так і апеляційної інстанції («*Роу та Дейвіс*»), а також обов'язок національних судів провести процедуру зважування конкуруючих інтересів), але не перевірку адекватності рішення національних судів про нерозкриття, оскільки Суд сам не може приймати рішення щодо суворості необхідності без ознайомлення з конфіденційними матеріалами, про які йдеться («*Фімм*»).

Водночас суворості перевірки необхідності нерозкриття разом із встановленими обмеженнями щодо використання інших форм засекречених доказів, зокрема показань анонімних свідків («*Доорсон проти Нідерландів*» (*Doorson v. the Netherlands*), п. 66-83), передбачає, що будь-яке нерозкриття буде сумісним із вимогою «змагальності», лише доки цей доказ не використовується вирішальною мірою для обґрунтування (покладення в основу) вироку («*Песукік проти Швейцарії*» (*Pesukic v. Switzerland*) або не є вирішальною частиною доказових матеріалів у справі («*Георгіос Папагеоргіу проти Греції*» (*Georgios Papageorgiou v. Greece*), п. 35-40)²⁷.

Якщо повне розкриття матеріалу, який використовують проти підсудного, не є можливим (скажімо, якщо таке розкриття суперечить серйозним суспільним інтересам – наприклад, у контексті боротьби з тероризмом), обмеження права на захист може бути компенсовано шляхом призначення спеціального адвоката, якому доручають представляти підсудного, однак не повідомляють «конфіденційних»

27. Однак див. «*Аль-Хаваджа та Тахері проти Сполученого Королівства*» (*Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom*), п. 120-165; а також нижче розділ 9.3 «Допит свідків».

елементів матеріалу, що їх сторона обвинувачення не бажає розголошувати. Принаймні певну основну інформацію про матеріали обвинувачення варто надавати як адвокатуві, так і обвинуваченому²⁸.

Що важливішими для обґрунтування вироку є засекречені докази, то більш імовірно, що розкриття цих доказів вимагатиметься за статтею 6 («*Фімм*»).

Нерозкриття, навіть належним чином розглянуте національними судами, не буде прийнято згідно зі статтею 6, якщо воно може перешкодити обвинуваченим наводити факти, які спростовують обвинувачення, як, наприклад, у випадку провокування злочину з метою його викриття («*Едвардс і Льюїс проти Сполученого Королівства*» (*Edwards and Lewis v United Kingdom*), рішення ВП від 2003 р., п. 49-59).

Можуть застосовуватись обмеження, що встановлюють межі місця знаходження підозрюваного, дати, терміни та можливості копіювання матеріалів справи, за умови, якщо доступ їхніх адвокатів до матеріалів справи не обмежений («*Ходорковський і Лебедев проти Росії*» (*Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia*)). Це нововведення відрізняється від попередньої позиції Суду, яка передбачала необмежене отримання всіх копій документів у матеріалах справи як важливу гарантію справедливого судового розгляду («*Матієк проти Польщі*» (*Matyjek v. Poland*), п. 59 і 63)²⁹.

Принцип змагальності: немає порушення

- ▶ Нерозкриття доказів, які досліджено судами першої та апеляційної інстанцій та які не є частиною версії обвинувачення (*Фімм*)
- ▶ Часткове розкриття таємних матеріалів спеціальному адвокату в провадженнях, пов'язаних з тероризмом, де розкритий матеріал, доступний для сторони захисту, був досить деталізованим, щоб сторони могли себе ефективно захистити («*А. та інші проти Сполученого Королівства*» [ВП])

28. Див. у контексті «змагальної» вимоги в межах імпліцитних положень щодо права на швидкий перегляд рішення про тримання під вартою, відповідно до пункту 4 статті 5 Конвенції, справи «А. та інші проти Сполученого Королівства» (*A. and others v. the United Kingdom*) [ВП], п. 212- 224; «*Куруп проти Данії*» (*Kurup v. Denmark*), ріш. згадані нижче. Також див. нижче розділ 9.2 «Юридичне представництво або особистий захист» для ознайомлення з іншими обґрунтованими обмеженнями комунікації між клієнтом та його адвокатом.

29. Також див. нижче розділ 9.1.2 «Належний час та можливості для підготовки захисту» та розділ 9.2 «Юридичне представництво або особистий захист».

- ▶ Конкретні вимоги, пред'явлені обвинуваченому, до перегляду матеріалів справи (тобто отримання документів лише в конкретному місці, заборона на здійснення фотокопій), за умов, якщо юристам обвинуваченого було надано необмежений доступ до матеріалів справи, у той час, як обвинуваченому дозволили робити і зберігати письмові нотатки (*«Ходорковський і Лебедев проти Росії» (Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia)*)
- ▶ Тимчасове обмеження доступу до матеріалів справи, що містять секретну інформацію, під час оформлення допуску до закритої інформації захисника підсудного (*«Ніколова та Вандова проти Болгарії» (Nikolova and Vandova v. Bulgaria)*)

5.1.2. Рівність сторін

«Рівність сторін» вимагає, щоб кожній стороні було надано розумну можливість пред'явити доводи у справі за умов, які не ставитимуть одну сторону в невідгідне становище щодо іншої сторони («Брандштеттер»). Суд заявив, що його завдання полягає не в тому, щоб надавати вказівки стосовно організації національних правил доказування у певній державі-члені, а радше в тому, щоб забезпечити наявність достатніх гарантій для сторони захисту з метою отримання загального доступу до справедливого процесу (*«К.Б. проти Австрії» (C.B. v. Austria)*, п. 44).

Процесуальні правила щодо збирання доказів та їх подання до суду не повинні призводити до того, що сторона захисту не матиме змоги практично та ефективно реалізувати права, які гарантує стаття 6 Конвенції (*«Ходорковський та Лебедев проти Росії» (Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia)*, п. 731, та *«Матиціна проти Росії» (Matytsina v. Russia)*, п. 187).

Хоча «рівність сторін» за своєю суттю означає рівну процесуальну здатність презентувати свою позицію, цей принцип, як правило, збігається з вимогою «змагальності» (остання відповідно до досить вузького розуміння Суду стосується доступу до та ознайомлення з доказами³⁰), і на основі послідовної прецедентної практики Суду не зрозуміло, чи є ці принципи фактично незалежними один від одного (*проте див. «Івон проти Франції» (Yvon v. France)*, п. 29-40).

Можна сміливо стверджувати, що питання нерозкриття доказів стороні захисту може бути проаналізовано з позицій як вимоги змагального ха-

30. Також див. вище розділ 5.1.1. «Принцип змагальності».

рактору провадження (можливість ознайомитись з доказами і перевірити їх перед суддею), так і гарантування «рівності сторін» (можливість ознайомитись з доказами і перевірити їх на рівних умовах з іншою стороною).

У деяких цивільних справах доречним може бути також розгляд питання про доступ до доказів та можливість їх оскарження у рамках загальної вимоги щодо «доступу до суду» («МакГінлі та Еган проти Сполученого Королівства» (*McGinley та Egan v. United Kingdom*))³¹. Наприклад, у справі «Варніма Корпорейшн Інтернешенл С.А.» проти Греції» (*Varnima Corporation International SA v. Greece*), п. 28-35, національні суди застосували два різні строки давності для відповідних позовів кожної зі сторін (компанії-позивача та держави), відхиливши позовну заяву позивача та прийнявши іншу, подану від імені держави.

Незначна нерівність, яка не впливає на справедливість судового розгляду в цілому, не вважатиметься порушенням статті 6 («Верду Верду проти Іспанії» (*Verdú Verdú v. Spain*), п. 23-29). Водночас за загальним правилом сторони повинні вирішувати самостійно, чи зауваження, які подав інший учасник процесу, вимагають коментування, незалежно від того, який фактичний ефект ця інформація могла мати на суддів («Феррейра Алвес (№3) проти Португалії» (*Ferreira Alves (No. 3) v. Portugal*), п. 35-43).

Хоча не існує вичерпного переліку мінімальних вимог до «рівності сторін», повинні існувати відповідні процесуальні гарантії, які відповідають характеру справи та залежать від того, що опиняється під загрозою для сторін. Вони можуть включати можливість: а) подати докази, б) оскаржити докази іншої сторони та в) навести доводи щодо спірних питань («Г. проти Бельгії» (*H. v. Belgium*), п. 49-55).

Стороні-опоненту не можна надавати додаткових привілеїв для відстоювання своєї думки, на зразок права бути присутньою в суді, поки інша сторона відсутня («Боргерс проти Бельгії» (*Borgers v. Belgium*), п. 24-29). У цьому контексті вимога «рівності сторін» збігається не лише з вимогою «змагального провадження», а й з правом особисто представити пояснення щодо справи.

Той факт, що схожу точку зору відстоює в суді багато сторін (наприклад, коли цивільний процес розпочала сторона обвинувачення), не обов'язково ставить сторону-опонента в «невигодне становище», але тільки за умови, коли інша сторона має рівну процесуальну вагу («Ко-

31. Також див. вище розділ 3.1 «Доступ до суду».

рольов (№ 2) проти Росії» (*Korolev (No. 2) v. Russia*). Присутність прокурора в цивільному процесі, що виступає в опозиції до двох приватних осіб, може бути виправданою, якщо спір торкається публічних інтересів або якщо одна зі сторін належить до вразливої групи, що потребує спеціальної захисту («Бацаніна проти Росії» (*Batsanina v. Russia*), п. 20-28). Присутність прокурора в цивільному контексті також може бути дозволеною, коли прокурор діє на захист великої групи осіб, інтереси яких постраждали від цивільного правопорушення, або коли потрібно захистити значні державні активи та інтереси («Менчинська проти Росії» (*Menchinskaya v. Russia*), п. 30-40).

Рівність сторін: порушення

- ▶ Представник держави навів свої доводи суду касаційної інстанції за відсутності сторони захисту («Боргерс»)
- ▶ Нерівноправне застосування строків для різних сторін щодо подання додаткових заяв до суду касаційної інстанції («Вайнен проти Бельгії» (*Wynen v. Belgium*))
- ▶ Відмова в доступі до певних доказів, на які посилався опонент у цивільній справі, разом із процедурними привілеями, наданими цій стороні, для заслуховування її як експерта («Івон»)
- ▶ Вагоміше процесуальне становище, яке отримав призначений судом експерт (а саме працівник поліції, якому бракувало «нейтралітету» щодо обвинуваченого), у порівнянні з експертом від сторони захисту, якому не було дозволено брати участь в цілому судовому засіданні («Беніш» (*Boenisch*); а також див. «Брандштеттер»)
- ▶ Раптова та повна зміна позиції призначеного судом експерта у ході одного і того ж слухання, що мала «вирішальний вплив» на думку присяжних – порушення через відмову суду першої інстанції призначити альтернативного експерта («Г.Б. проти Франції» (*G.B. v. France*), а також див. «Беніш», «Брандштеттер» для ознайомлення з більш звичним підходом)
- ▶ Конфлікт інтересів між медичними експертами та відповідачем у цивільній справі – медичним закладом, який підозрювався в професійній недбалості («Сара Лінд Еггертсдоттір» (*Sara Lind Eggertsdóttir*))

- ▶ Неправдиве заперечення з боку однієї зі сторін наявності документів, які б допомогли іншій стороні («МакГінлі та Еган» (*McGinley i Egan*); збігається з вимогою «змагальності»)
- ▶ Відмова у доступі до матеріалів справи на досудовому етапі кримінального провадження на тій підставі, що заявник вирішив представляти себе самостійно, у той час як національне законодавство вимагало наявності адвоката з цією метою («Фуше» (*Foucher*), але див. «Мене» (*Menet*))
- ▶ Практичні перешкоди: адвокат заявника був змушений чекати у вестибюлі суду до пізнього вечора, проте йому дозволили виступати лише вранці наступного дня («Махфі проти Франції» (*Makhfi v. France*)³²)
- ▶ Прийнято закон після виникнення спору з метою здійснення впливу на результат судового розгляду («Стран Грік Рефайнеріз і Стратіс Андреадіс» (*Stran Greek Refineries i Stratis Andreadis*); хоча такого характеру порушення частіше розглядається крізь призму «незалежності» суду від інших гілок влади)
- ▶ Відмова суду заслуховувати свідків заявника, у той час як свідків опонента було заслухано та допущено їхні свідчення з тих питань, які раніше суд визначив як «очевидні» («Періч проти Хорватії» (*Perić v. Croatia*))
- ▶ Прийняття судом в якості доказів письмових протоколів допиту кількох свідків, які отримала сторона обвинувачення під час досудового розслідування, однак відмова прийняти письмові заяви свідків, які отримала сторона захисту, після чого суд відмовився викликати свідків сторони захисту для їх допиту у відкритому судовому засіданні, – порушення, встановлене у поєднанні зі статтею 6 п. 3d («Мірілашвілі проти Росії» (*Mirilashvili v. Russia*))
- ▶ Процесуальні труднощі, з якими зіштовхнулась підзахисна, намагаючись оскаржити висновки експертів сторони обвинувачення, коли такі висновки згодом лягли в основу справи проти неї («Матиціна проти Росії» (*Matytsina v. Russia*))
- ▶ Відмова судів перевіряти справжність документів, що мали вирішальне значення для результату справи («Нічіфор проти Молдови» (*Nichifor v. Moldova*))³³

32. Також див. нижче розділ 9.1.2 «Належний час та можливості для підготовки захисту»

33. Див. також нижче розділ 9.3 «Допит свідків».

- ▶ Рішення національного суду не визнавати експерта сторони захисту як свідка та не заслуховувати його свідчень у суді через те, що письмовий звіт експерта вже було долучено до справи (*«Ходорковський і Лебедєв проти Росії»*)
- ▶ Прокурор приєднався до справи на стадії апеляційного провадження, у якому опонентами виступали державні органи (один з яких також був представлений юристом), – незважаючи на те, що втручання прокурора не стосувалося суті справи, а обмежувалося вимогою застосування строків давності (*«Корольов (№ 2) проти Росії» (Korolev (No. 2) v. Russia)*)

Вимога «рівності сторін» користується значною автономією, проте не є повністю незалежною від національного законодавства, оскільки стаття 6 враховує властиві відмінності обвинувальних систем (ідеться, скажімо про те, якою мірою сторони приймають рішення у цій системі щодо доказів, які належить представляти, або щодо свідків, яких варто викликати для надання свідчень у судовому провадженні), а також інквізиційних систем, у межах яких суд вирішує, який тип і скільки доказів потрібно представити під час судового розгляду. В інквізиційній системі заявник не зможе спиратися на «рівність сторін» або вимоги пункту 3d статті 6, щоб викликати будь-якого або кожного свідка для надання свідчень під час судового розгляду (*«Відаль»*)³⁴.

Судова практика з питань, пов'язаних з експертами, є досить складною, оскільки, з одного боку, їх розглядають як будь-якого іншого свідка (*«Мірїлашвілі»*); з іншого боку, можна очікувати певних додаткових вимог щодо нейтралітету експертів, які отримують «вагомніше процесуальне становище», ніж просто свідок (*«Беніш проти Австрії» (Boenisch v. Austria), п. 28-35; «Брандштеттер», п. 41-69*).

Немає ніякого безумовного права як такого призначити обраного експерта свідчити в суді або права призначити іншого чи альтернативного експерта. Навіть більше, Суд традиційно вважав, що не існує права вимагати нейтралітету призначеного судом експерта за умови, що цей експерт не користується жодними процесуальними привілеями, які є суттєво невідповідними для заявника (*«Брандштеттер»*).

Проте у нещодавній судовій практиці на вимогу щодо нейтралітету офіційних експертів було звернено більше уваги, особливо коли висновок

34. Також див. розділ 9.3 «Допит свідків».

експерта відігравав вирішальну роль у провадженні («*Sara Lind Eggertsdóttir проти Ісландії*» (*Sara Lind Eggertsdóttir*), п. 41-55). Право призначати зустрічного експерта може виникнути, коли висновки першого експерта, призначеного поліцією, призводять до відкриття кримінального провадження, а відтак немає іншого способу оскаржити звіт цього експерта у суді («*Стоїменов проти «Колишньої Югославської Республіки Македонія»*» (*Stoimenov v. "the former Yugoslav Republic of Macedonia"*), п. 38-43). Принцип «змагальності» та «рівності сторін» можна також застосовувати в обмеженому обсязі до процесу підготовки звітів експерта («*Мантованеллі проти Франції*» (*Mantovanelli v. France*)).

Рівність сторін: немає порушення

- ▶ Підтримка сторони обвинувачення з боку старшого працівника прокуратури, заступника генерального прокурора («*Дактарас*» (*Daktaras*), ріш.)
- ▶ Вагоміше процесуальне становище призначеного суддею експерта, якого вважали «нейтральним», незважаючи на те, що він був членом установи, яка ініціювала підготовку звіту про підприємницьку діяльність заявника, що призвів до відкриття кримінального провадження щодо нього («*Брандштеттер*»; але також див. «*Беніш*»)
- ▶ Відмова в доступі до матеріалів справи в цивільному процесі на тій підставі, що заявник вирішив представляти себе самостійно («*Мене*», але також див. «*Фуше*»)
- ▶ Обвинуваченому в кримінальній справі не було надано письмових документів, у яких позивач лише відтворив доводи прокурора («*Верду Верду*»)
- ▶ Присутність прокурора на «інформаційній зустрічі» з присяжними, на якій – за участі голови суду та адвоката – прокурор повідомив присяжним про процесуальні норми та їхню роль («*Коркюфф проти Франції*» (*Corcuff v. France*))
- ▶ Прокурор представляв державу в цивільному провадженні за участі приватного заявника та державного підприємства («*Бацианіна*»)
- ▶ Подання від імені прокурора переліку свідків, яких мав викликати суд, тоді як сторона захисту кожного разу мала подавати запит про надання дозволу суду на виклик свідка («*Ашот Арутюнян проти Вірменії*» (*Ashot Harutyunyan v. Armenia*))

Можуть існувати й інші виняткові обставини (як-от несподівана і повна зміна свідчень, які надав призначений судом експерт в межах одного і того ж засідання), за яких може виникнути проблема справедливості та прав захисту, якщо суд не розгляне можливості виклику наступного експерта для надання свідчень («Г.Б. проти Франції» (*G.B. v. France*), п. 56-70). У менш виняткових ситуаціях суд повинен принаймні дати сторонам можливість відреагувати на таку зміну свідчень експерта, відклавши, зокрема, слухання.

У кримінальному судочинстві вимога «рівності сторін» відповідно до пункту 1 статті 6 інколи збігається з правами на захист, передбаченими пунктом 3 статті 6, такими як право на допит свідків. Отже, стверджувані порушення цих положень, як правило, розглядають спільно («Брікмон»).

У цивільних справах принцип рівності сторін може допускати більше обмежень, ніж у кримінальних провадженнях, таких як обмеження доступу до матеріалів справи на підставі рішень заявників про самостійне представництво інтересів у суді («Мене», «Фуше»).

У той час, як право на правову допомогу в цивільноправових питаннях не може впливати як таке з вимог «рівності сторін» або «доступу до суду»³⁵, у деяких виняткових справах було встановлено порушення пункту 1 статті 6, коли малозабезпеченим учасникам цивільного процесу було відмовлено в правовій допомозі для захисту у справі про захист честі та гідності проти дуже заможного позивача – багатонаціональної корпорації, яку представляла команда адвокатів («Сміл і Морріс проти Сполученого Королівства» (*Steel and Morris v. United Kingdom*)).

5.2. Участь та публічність

Ключові поняття та принципи

Хоча право на «публічний розгляд» впливає з формулювання статті 6, справи цієї категорії зазвичай розглядаються під більш загальним заголовком «справедливість» («Екбатані»). Елемент «справедливо-сті» складається з чотирьох імпліцитних прав:

- ▶ право на усне слухання та особисту присутність сторони цивільного провадження або під-судного в кримінальному провадженні в суді («Екбатані»);
- ▶ право на ефективну участь («Т. і В. проти Сполученого Королівства» (*T. and V. v. the United Kingdom*), п. 83-89);
- ▶ право на публічність або право заявника вимагати, щоб треті особи та засоби масової інформації були присутніми на слуханні («Ріпан»);
- ▶ право на оприлюднення рішення суду («Претто та інші проти Італії» (*Pretto and others v. Italy*), п. 20-28).

35. Також див. вище розділ 3.1 «Доступ до суду».

5.2.1. Усне слухання та особиста присутність

Відсутність будь-якої сторони під час усного слухання можна розглядати з точки зору гарантії «рівності сторін» (коли інша сторона присутня) або як порушення конкретної передбаченої гарантії «справедливості». В останньому аспекті виникають дві основні проблеми, а саме: відсутність сторони на слуханні з практичних причин, через відмову від позову або несвоєчасне повідомлення («*Яковлев проти Росії*» (*Yakovlev v. Russia*), п. 17-23) та юридичні перешкоди, згідно з якими закон передбачає письмове провадження у справі або суд на власний розсуд вирішує обійтися без слухання.

У судовій практиці щодо застосування Конвенції немає суттєвої різниці між провадженнями, у яких був присутній лише юрист («*Кремзов проти Австрії*» (*Kremzow v. Austria*), п. 45-75, хоча ці аспекти можуть мати значення для цілей пункту 3b і с статті 6), і провадженнями, які відбувались у формі письмової процедури за повної відсутності сторін («*Аксен проти Німеччини*» (*Axen v. Germany*), п. 28-32). Зміст цього права полягає у питанні: у яких випадках стаття 6 гарантує право заявника бути присутнім особисто? Ця присутність передбачає проведення усного слухання (на відміну від письмового провадження); однак не кожне усне слухання обов'язково повинно бути публічним³⁶.

Фізична присутність сторін вимагається: а) для отримання їхніх свідчень у справах, в яких вони виступають як свідки подій та є важливими для вирішення справи («*Ковальов проти Росії*» (*Kovalev v. Russia*), п. 30-38); б) для того, щоб суддя мав можливість зробити висновки про особу, можливість заявників тощо («*Штукатуров*» (*Shtukaturov v. Russia*), п. 69-76).

Враховуючи те, що право на отримання документів рекомендованим листом як таке не існує («*Богонос проти Росії*» (*Bogonos v. Russia*)), викликати заявника в судове засідання потрібно таким чином, щоб він не лише знав дату та місце слухання, а також мав достатньо часу для підготовки матеріалів справи та участі в судовому засіданні («*Мокрушина проти Росії*» (*Mokrushina v. Russia*), п. 18-24). Формальне відправлення листа з повідомленням без жодних гарантій того, що такий лист надійде до заявника вчасно, не можна вважати належним повідомленням («*Гусак проти Росії*» (*Gusak v. Russia*), п. 25-30). Повідомлення, отримане за 1 день до слухання («*Ігор Васильченко проти Росії*» (*Igor*

³⁶. Також див. розділ 5.2.3 «Публічний характер розгляду: присутність третіх осіб та засобів масової інформації».

Vasilchenko v. Russia) або навіть за 3 дні до нього («*Загородніков проти Росії*» (*Zagorodnikov v. Russia*), п. 18-35), не можна вважати як таке, яке було вручено вчасно, оскільки ці обставини позбавляють можливості належним чином підготуватися до слухання («*Яковлев проти Росії*» (*Yakovlev v. Russia*), п. 18-23). Окрім того, повідомлення, у якому йдеться лише про дату слухання, може виявитися недостатньо, якщо заявник не був присутнім на попередніх слуханнях, а також коли матеріали справи не містять додаткової інформації про попередні відповідні кроки («*Колегови проти Росії*» (*Kolegovy v. Russia*), п. 38-45). Навіть якщо повідомлення надсилають заздалегідь, національні суди повинні враховувати практичний контекст (такий як географія) для того, щоб оцінити, скільки днів необхідно для завчасного повідомлення, щоб його можна було вважати таким, що надіслане в розумний строк («*Шандров проти Росії*» (*Shandrov v. Russia*), п. 27-32). У кожному разі національні суди, побачивши, що одна сторона відсутня, повинні на підставі наявних доказів перевірити, чи отримувала ця сторона інформацію про майбутнє слухання, а якщо ні – то чи варто відкладати засідання («*Ганкін і Інші проти Росії*» (*Gankin and Others v. Russia*)).

Право на усне слухання не повинно автоматично означати фізичну присутність, і відеоконференція (із місця тримання під вартою тощо) може бути належною формою її забезпечення («*Володимир Васильєв проти Росії*» (*Vladimir Vasilyev v. Russia*), п. 81-90).

Існує цілком незалежна вимога, яка полягає в тому, щоб сторона була присутньою в суді принаймні одного рівня юрисдикції («*Гьоч проти Туреччини*» (*Göç v. Turkey*) [ВП], п. 43-52). Таким чином, вимога присутності в суді першої інстанції є близькою до абсолютної, хоча гіпотетично сказано, що за «виняткових обставин» відмова від неї може бути виправданою («*Аллан Якобсон (№ 2) проти Швеції*» (*Allan Jacobsson (No. 2) v. Sweden*), п. 46-49). У разі незначних правопорушень (перевищення швидкості або інші порушення правил дорожнього руху), коли не потрібно було оцінювати надійність свідків, Суд погоджувався з відсутністю потреби в усному слуханні та можливістю проведення письмового провадження («*Сухадолец проти Словенії*» (*Suhadolc v. Slovenia*), ріш.) за умови, що відповідні питання є «вузькоспеціалізованими» або «суто юридичними» («*Куттюмель проти Австрії*» (*Koottummel v. Austria*), п. 18-21).

Спори щодо пільг із соціального забезпечення шведське законодавство вважає «технічними» спорами, які розглядаються в письмовій формі («*Фекслер проти Швеції*» (*Fexler v. Sweden*), п. 55-68). У контексті вимог ефективності та економії систематичне проведення слухань

може перешкоджати особливій сумлінності, необхідній у справах з питань соціального забезпечення, та у кінцевому підсумку, крім іншого, завадити дотриманню вимоги «розумного строку» відповідно до статті 6 (там само).

У випадках, коли національні суди вже проводили підготовче слухання та попередньо аналізували суть справи, вважається справедливим не проводити основне слухання усно («*Спорер проти Австрії*» (*Sporer v. Austria*), п. 45-54).

Більш жорсткі вимоги можна застосовувати щодо взятих під варту осіб у кримінальних провадженнях. У таких випадках, по-перше, національні суди повинні оцінити, чи характер спору потребує особистої присутності, і прийняти обґрунтоване рішення щодо цього, по-друге, вони мають повідомити сторону про своє рішення, і, по-третє, їм належить здійснити процесуальні заходи, спрямовані на компенсацію невідгідного становища, у якому може опинитись затриманий через свою відсутність у залі суду («*Євдокимов та інші проти Росії*» (*Yevdokimov and Others v. Russia*)).

І навпаки, письмове провадження в суді апеляційної інстанції загалом визнають як таке, що відповідає статті 6. В апеляційному провадженні усне слухання може не вимагатись, якщо: а) не виникає жодних сумнівів у надійності свідків; б) відсутні заперечення щодо фактів; с) сторонам надаються належні можливості подавати матеріали своєї справи у письмовій формі та оскаржувати докази проти них. У той же час саме Суд повинен визначити в останній інстанції, яким було апеляційне провадження – «вузькоспеціалізованим» чи «суто юридичним» («*Шлампф проти Швейцарії*» (*Schlumpf v. Switzerland*), п. 66-70, «*Ігваль Колль проти Іспанії*» (*Igual Coll v. Spain*), п. 28-38).

Усне слухання та особиста присутність: порушення

- ▶ Заявник не був присутній у суді єдиної та останньої інстанції, який переглядав законність рішення виконавчих органів влади щодо дозволу на будівництво («*Аллан Якобсон (№ 2)*»)
- ▶ Відсутність обвинуваченого в кримінальній справі в апеляційному суді, який розглядав питання, що стосувались як фактів, так і права («*Екбатані*»)
- ▶ Обвинувачений у кримінальній справі не присутній особисто під час слухання щодо оскарження вироку стосовно нього, у той

час як апеляційний суд розглянув клопотання сторони обвинувачення щодо постановлення більш суворого вироку («Кремзов»)

- ▶ Відсутність в апеляційному провадженні того з батьків, хто просив доступу до дитини («Х проти Швеції» (*X v. Sweden*), 1959)
- ▶ Відсутність лікаря, якого позбавили права займатися професійною діяльністю, у розгляді справи судом першої інстанції, що не була компенсована присутністю заявника в апеляційному провадженні, у якому законність рішення суду першої інстанції переглядалася не в повному обсязі («Дінне» (*Diennet*))
- ▶ Неналежним чином встановлено відмову обвинуваченого від права бути присутнім, оскільки він намагався захищати себе рідною мовою (не офіційною мовою суду), незважаючи на попередження з боку суду про ризик втрати права на присутність через невідповідність мови («Зана проти Туреччини» (*Zana v. Turkey*))
- ▶ Виправдання заявника судом нижчої інстанції під час усного розгляду справи у зв'язку з відсутністю в його діях злочинного умислу, і подальше засудження заявника судом вищої інстанції без усного слухання; з огляду на те, що суд другої інстанції вивчав наміри та дії заявника, які виходили за межі фактів, встановлених під час розгляду справи судом першої інстанції («Ігваль Колль»)
- ▶ У зв'язку з несвоєчасним повідомленням заявника було позбавлено можливості бути присутнім під час розгляду його апеляційної скарги («Мокрушина проти Росії» (*Mokrushina v. Russia*))
- ▶ Повідомлення було надіслано за 12 днів до слухання особі, яка проживає на відстані 1600 км від суду, до того ж за відсутності правової допомоги («Шандров проти Росії» (*Shandrov v. Russia*))

Хоч стаття 6 не гарантує права на оскарження у цивільних чи кримінальних справах, вона поширюється на апеляційне провадження за правилом, що не є автономним, тобто йдеться про випадки, коли право на оскарження гарантується відповідно до національного законодавства³⁷; присутність заявника в апеляційному суді залежить від: а) характеру провадження та ролі апеляційного суду («Екбатані», п. 24-

37. Також див. розділ 3.1 «Доступ до суду» та статтю 2 Протоколу №7.

33); б) того, що саме опиняється під загрозою для заявника («Кремзов»).

Згідно з традиційним підходом Суду особиста присутність в апеляційному суді вимагається тоді, коли суд розглядатиме питання як факту, так і закону, та за умов, що він повністю уповноважений скасовувати або змінювати рішення суду нижчої інстанції («Екбатані»). На сьогоднішній день Суд не встановив жодних недоліків, притаманних різним системам оскарження, зокрема і тим, що відбуваються у письмовій формі, особливо у випадках, коли апеляційному суду законом було надано свободу дій щодо вирішення питання про те, чи потрібно проводити слухання («Сусанна Рос Вестлунд проти Ісландії» (*Súsanna Rós Westlund v. Iceland*), п. 33-42; «Маннер проти Фінляндії» (*Manner v. Finland*)). Окрім того, більшу необхідність проведення усного слухання в апеляційному провадженні було встановлено, як правило, у справах, що стосувалися «кримінального права в чистому вигляді», з меншою необхідністю проводити слухання в «інших категоріях кримінальних справ» або, з цієї ж причини, – у цивільних справах («Юссіла проти Фінляндії» (*Jussila v. Finland*), п. 29-49, «Сухадолец проти Словенії» (*Suhadolc v. Slovenia*), «Ріппе проти Німеччини» (*Rippe v. Germany*)).

Присутність в апеляційному суді також вимагатиметься, якщо заявник ризикує суттєво погіршити своє становище в апеляційній інстанції, навіть якщо апеляційний суд розглядає лише питання права («Кремзов») або якщо, наприклад, оцінка характеру чи стану здоров'я заявника безпосередньо стосується формування юридичного висновку апеляційного суду («Саломонссон проти Швеції» (*Salomonsson v. Sweden*), п. 34-40). Фізична присутність так само є обов'язковою, коли апеляційний суд скасовує виправдувальний вирок суду першої інстанції та дає свою оцінку доказам, особливо коли сам підсудний є важливим джерелом фактичних даних («Гарсія Ернандес проти Іспанії» (*García Hernández v. Spain*), п. 26-36).

У цивільних справах, де апеляційні суди розглядають питання права, присутність заявника, як правило, не вимагається за умови, що він вже був присутнім у першій інстанції або відмовився від цього права («Кескінен і Вельксет Кескінен Оу проти Фінляндії» (*Keskinen and Veljexet Keskinen Oy v. Finland*), п. 31-44). Оскільки повинні бути встановлені питання юридичного характеру, провадження в конституційних судах завжди можна проводити в письмовій формі, навіть якщо до цих справ застосовується стаття 6 («Куглер проти Австрії» (*Kugler v. Austria*), п. 35-60).

Якщо провадження у першій інстанції відбулося за відсутності заявника, це вдасться виправити на апеляційному рівні лише тоді, коли

апеляційний суд наділений повноваженням вирішувати питання щодо фактів та права та повною мірою переглядати законність рішення суду нижчої інстанції («Дінне проти Франції» (*Diennet v. France*), п. 33-35).

Особа може відмовитися від права бути присутньою, але така відмова повинна бути однозначною, а такій особі належить забезпечити мінімальні засоби захисту, які відповідають важливості відмови («Пуатрімоль проти Франції» (*Poitrimol v. France*), п. 29-39).

Усне слухання та особиста присутність: немає порушення

- ▶ Національні суди, яким вдається «отримати «особисте враження» про обидві сторони під час підготовчих слухань, можуть проводити письмове провадження у першій інстанції («Спорер проти Австрії» (*Sporer v. Austria*))
- ▶ Обвинувачений у кримінальній справі не присутній особисто (але його представляв юрист) під час розгляду в апеляційному порядку його заяви про визнання вироку недійсним («Кремзов»)
- ▶ Розгляд апеляційної скарги з питань права в цивільній справі за відсутності сторін («Аксен»)
- ▶ Відповідач у цивільній справі відсутній, при цьому його не було знайдено за адресою, яку надали позивачі, а місце його перебування неможливо було встановити, незважаючи на зусилля національних органів влади, зокрема, розміщення оголошень у газетах та подання запитів до поліції («Нун'єш Діаш», ріш.)

Однак право на присутність не означає, що уповноважений орган зобов'язаний забезпечити присутність заявників на слуханні, якщо вони самі не проявляють достатніх зусиль для участі у провадженні («Нун'єш Діаш проти Португалії» (*Nunes Dias v. Portugal*), ріш.). Уповноважений орган зобов'язаний інформувати заявників про майбутні слухання; однак стаття 6 не надає сторонам автоматичного права на отримання судових матеріалів у певній формі, такій як рекомендований лист («Богонос проти Росії» (*Bogonos v. Russia*), ріш.).

Заочний розгляд справи буде дозволено лише тоді, коли: а) уповноважений орган докладає всіх зусиль, щоб відстежити місце перебування обвинувачених та проінформувати їх про майбутні слухання; б) обвинувачені зберігають за собою право на повторний перегляд справи в

разі їхньої присутності («Колоцца проти Італії» (*Colozza v. Italy*), п. 26-33; «Кромбах проти Франції» (*Krombach v. France*), п. 82-91).

5.2.2. Ефективна участь

Сторона цивільного провадження або обвинувачений у кримінальному провадженні повинні мати можливість ефективно брати участь у судовому засіданні, яке потрібно організувати з урахуванням фізичного та психічного стану, віку та інших особистих якостей такої особи («Стенфорд проти Сполученого Королівства» (*Stanford v. United Kingdom*), ріш.).

Існує певний збіг між цією вимогою та підпунктами b, c та e пункту 3 статті 6 Конвенції, оскільки допомога адвоката може урівноважити відсутність можливості заявника особисто та ефективно брати участь у засіданні («Стенфорд»).

Обвинувачений у кримінальному провадженні має почуватися досить вільно в атмосфері зали суду – особливо, коли справа супроводжується надмірною увагою з боку громадськості – для того, щоб можна було належним чином консультуватися зі своїми адвокатами та ефективно брати участь у провадженні («*T. i B. проти Сполученого Королівства*» (*T. and V. v. United Kingdom*))³⁸.

У кримінальних справах за участю неповнолітніх необхідно створити спеціальні суди для повного розгляду та належного врахування обмежень, яких зазнають ці обвинувачені, і відповідно адаптувати їхній судовий процес («*S.C. проти Сполученого Королівства*» (*S.C. v. United Kingdom*), п. 27-37).

Обставини справи можуть вимагати від договірних держав прийняття позитивних заходів для того, щоб заявник міг ефективно брати участь у провадженні – але цей принцип, здається, зводиться, по суті, до необхідності гарантування ефективного спілкування між клієнтом та його адвокатом, а не забезпечення будь-яких фінансових чи практичних умов для хворих, інвалідів або осіб з іншими обмеженими можливостями («*Лібрейх проти Німеччини*» (*Liebreich v. Germany*), ріш.).

Особа повинна звернути увагу суду першої інстанції та апеляційного суду, якщо йдеться про повну апеляцію, на питання її фізичного стану або іншого обмеження, щоб дати суду можливість обрати найкращі способи забезпечення ефективної участі у провадженні («*Тимергалієв*

38. Також див. вище про вплив надмірної публічності судового розгляду, розділ 4.2 «Безсторонній суд».

проти Росії» (Timergaliyev v. Russia), п. 50-60).

Якщо суд першої інстанції проінформований про серйозні фізичні чи психічні розлади, він повинен надати розпорядження про отримання висновку медичного експерта з метою прийняття рішення щодо готовності заявника ефективно брати участь у провадженні («*Тимергалієв*»).

Обвинувачений може брати участь у слуханні шляхом проведення відеоконференції, але такий спосіб має бути обґрунтований вагомими причинами (наприклад, міркуваннями безпеки). Система повинна належним чином функціонувати для забезпечення конфіденційності спілкування між обвинуваченими та адвокатами і має надавати можливість зв'язку без будь-яких практичних або інших перешкод («*Марчелло Віола проти Італії» (Marcello Viola v. Italy), п. 63-77; «Голубєв проти Росії» (Golubev v. Russia), рiш.*).

Ефективна участь: порушення

- ▶ Справа за участю 11-річних заявників, яких судили за вбивство в рамках звичайного кримінального провадження; їхня ситуація ускладнилася надмірною увагою громадськості та посттравматичним стресовим розладом заявників («*Т. і В. проти Сполученого Королівства» (T. and V. v. United Kingdom)*)
- ▶ Заявника з порушенням слуху не забезпечили слуховим апаратом в апеляційній інстанції, у той час як адвокати, призначені судом, були відсутні на слуханні в апеляційному суді («*Тимергалієв*»; *але див. «Стенфорд»*)
- ▶ Кумулятивна оцінка негативного впливу судових слухань, що тривали кожного робочого дня протягом усього дня з невеликими перервами або взагалі без будь-яких перерв між засіданнями, обмеження візитів адвоката на вихідних, а також обмеження спілкування з адвокатом на суді крізь металеві ґрати в безпосередній близькості до інших учасників процесу («*Інсанов проти Азербайджану» (Insanov v. Azerbaijan); але також див. «Ярослав Белоусов проти Росії» (Yaroslav Belousov v. Russia) та «Саймон Прайс проти Сполученого Королівства» (Simon Price v. the United Kingdom)*)

Ефективна участь: немає порушення

- ▶ Заявник з порушенням слуху був не в змозі почути деякі свідчення, надані під час судового засідання, через погану акустику в залі суду – порушення відсутнє, оскільки він сидів далі від свідків, щоб забезпечити конфіденційний обмін інформацією зі своїм захисником («*Стенфорд*», але див. «*Тимергалієв*»)
- ▶ Заявник під дією антидепресантів брав участь у судовому засіданні, важливо, що він мав можливість вільно консультуватися з адвокатом («*Лібрейх*», ріш.)
- ▶ Спілкування з адвокатом під час судового засідання крізь металеві ґрати – хоч розміщення за ґратами вважалося порушенням згідно зі статтею 3, не було встановлено, що така обставина негативно вплинула на справедливість судового процесу («*Ашот Арутюнян проти Вірменії*» (*Ashot Harutyunyan v. Armenia*); по суті такі ж висновки було зроблено стосовно скляних кліток під час засідання у справі «*Ярослав Белоусов проти Росії*» та «*Саймон Прайс проти Сполученого Королівства*»)

5.2.3. Публічний характер розгляду: присутність третіх осіб та засобів масової інформації

Мета цього правила полягає в захисті сторін цивільного провадження та обвинувачених у кримінальному провадженні від таємного здійснення правосуддя та забезпечення більшої видимості правосуддя, підтримання довіри суспільства до судової влади («Аксен»). За допомогою цього положення засоби масової інформації можуть виконувати свою функцію громадського спостерігача, яку також гарантує стаття 10 Конвенції. Стаття 6, однак, є спеціальною нормою стосовно обмежень присутності засобів масової інформації на судових засіданнях.

Це явне обмежене право, оскільки формулювання пункту 1 статті 6 окреслює винятки; проте презумпція завжди повинна бути на користь публічного розгляду, а винятки мають суворо підпорядковуватися обставинам справи – критерій суворої необхідності («*Кемпбелл і Фелл*» (*Campbell and Fell*), п. 86-92).

Просто «технічний» характер справи не є підставою для недопущення громадськості («*Вернес проти Франції*»).

У сімейних справах за участю, зокрема, дітей дуже важливо, щоб сторони і свідки відчували себе вільно й могли відверто відповідати на

дуже особисті питання, не боячись цікавості громадськості та коментарів («Б. і П. проти Сполученого Королівства» (*B. and P. v. the United Kingdom*), п. 32-49).

Якщо справи про дисциплінарні порушення у в'язницях здебільшого виправдовують проведення закритого судового засідання, справи, пов'язані з новими кримінальними обвинуваченнями ув'язнених, не роблять цього («Кемпбелл і Фелл»). Зокрема у справах про дисциплінарні порушення у в'язницях Суд визнав певну свободу розсуду уповноважених органів для того, щоб не покладати на них «непропорційний тягар» («Кемпбелл і Фелл»).

Якщо новий кримінальний процес має відбуватися в межах в'язниці, уповноважені органи повинні вжити спеціальних заходів для забезпечення інформування громадськості про судовий розгляд, його місце проведення та той факт, що громадськість має право бути присутньою під час розгляду справи («Ріпан», п. 25-41).

Окрім дисциплінарних справ у в'язницях, за загальним правилом жодне провадження не повинне відбуватися за закритими дверима; суд зобов'язаний індивідуалізувати своє рішення про недопущення громадськості навіть у справах за участю осіб, що входять до групи, чутливої до публічності: загального посилання на законодавче положення, що, наприклад, захищає лікарські таємниці пацієнтів, не достатньо для виключення громадськості зі слухання справи про лікарську недбалість, за винятком лише випадків, коли встановлено розумний зв'язок між об'єктом конкретної справи та статусом заявника як члена групи, що є чутливою до публічності («Дінне»).

Неможливість проведення публічного розгляду в суді першої інстанції не буде компенсовано шляхом допущення громадськості до розгляду справи в апеляційній інстанції, якщо тільки апеляційний суд не має права на повний перегляд справи («Дінне»). Водночас не існує права на публічний розгляд в апеляційній інстанції, якщо розгляд в суді першої інстанції був відкритим, крім випадків, коли апеляція є повною, а не лише апеляцією з питань права («Аксен»).

Публічний розгляд: порушення

- ▶ Автоматичне недопущення громадськості до дисциплінарного провадження проти лікаря із загальним посиланням на ризик розкриття лікарських таємниць, без урахування того факту, що справа стосувалася загальної практики заявника щодо заочного призначення на прийом, а не окремої справи будь-якого

пацієнта – порушення через відсутність індивідуалізації ситуації судом («Дінне»)

- ▶ Автоматичне недопущення громадськості до судового процесу, що стосувався конфіскації майна ймовірного «мафіозо», де провадження було закритим відповідно до вимог законодавства («*Боцеллари та Ріцца проти Імалії*» (*Bocellari ma Rizza v. Italy*))
- ▶ Закрите судове засідання щодо нових обвинувачень проти засудженого в'язня; уповноважені органи не вжили жодних заходів для того, щоб проінформувати громадськість про дату та місце судового засідання у в'язниці («*Ріпан*»)
- ▶ Слухання відбувалося у в'язниці суворого режиму – громадськість повинна була отримати дозвіл уповноваженого органу на відвідування слухання та пройти особистий обшук («*Гумматов проти Азербайджану*» (*Hummatov v. Azerbaijan*))

Публічний розгляд: немає порушення

- ▶ Розгляд у закритому засіданні сімейної справи щодо встановлення місця проживання дітей з огляду на необхідність сторін і свідків говорити про питання винятково особистого характеру («*П. і Б. проти Сполученого Королівства*» (*P. and B. v. the United Kingdom*))
- ▶ Дисциплінарні справи за участю ув'язнених, які за загальним правилом відбуваються в закритому засіданні, з огляду на безпеку та практичні міркування, що зробили б інший підхід нездійсненним та поклали б непропорційний тягар на уповноважені органи («*Кемпбелл і Фелл*»)
- ▶ Апеляцію з питань права розглядали в закритому засіданні за умов, коли судове провадження в першій інстанції було публічним («*Аксен*»)

5.2.4. Публічний характер судового рішення

Суд не зобов'язаний зачитувати повне судове рішення у відкритому судовому засіданні, оскільки достатньо опублікувати його в письмовій формі («*Претто та інші*»).

Однак рішення має бути доступним для ознайомлення в канцелярії суду («Претто та інші»).

Якщо закрите судове засідання виправдане згідно зі статтею 6, це також може означати обмежений доступ до рішення суду, прийнятого в рамках відповідного судового провадження, за умови забезпечення достатніх гарантій, що дозволять особі здійснювати спеціальні запити на отримання такого доступу («П. і Б. проти Сполученого Королівства»).

Держава не зобов'язана платити за виготовлення письмової копії судового рішення чи надавати заявникові судові рішення у письмовій формі. На заявника покладено відповідальність проявити значну наполегливість у своїх зусиллях, щоб виявити мотиви спірного рішення, у тому числі здійснювати запити до особистого адвоката або звертатись до канцелярії суду, за необхідності («Йодко проти Литви»). У цьому контексті очікуваний рівень наполегливості від суб'єктів, що здійснюють господарську діяльність, може бути більшим, ніж цього вимагатимуть від фізичної особи («Elcomp sp. z.o.o. проти Польщі» п. 40-45)³⁹.

Отже, стаття 6 не вимагає, щоб національне законодавство передбачало вручення судового рішення («Якелайтіс проти Литви» (Jakelaitis v. Lithuania)). Можуть бути створені системи, у яких сторони зобов'язані самостійно дбати про отримання рішення суду. Навіть більше, згідно зі статтею 6 національні суди не зобов'язані, за загальним правилом, готувати в письмовій формі детальні підстави для своїх рішень («П'єтка проти Польщі» (Pietka v. Poland)). У цій справі не було встановлено жодного порушення у зв'язку з тим, що заявник не скористався правом вимагати, щоб такі детальні письмові підстави для винесення рішення були повністю підготовлені, включно з фактичними та юридичними підставами.

Публічне рішення: порушення

- ▶ Суд зачитав лише резолютивну частину рішення під час публічного слухання та згодом надіслав повний текст рішення суду в письмовій формі з мотивувальною частиною винятково сторонам у справі. Цей факт поєднувався з відсутністю доступу громадськості до архіву судової канцелярії («Рякіб Бірюков проти Росії» (Ryakib Biryukov v. Russia))
- ▶ Недоступність рішення суду в канцелярії суду або на його

³⁹. Також див. вище розділ 3.1.2 «Процесуальні перешкоди для доступу до суду».

веб-сайті, а також ненадання обвинуваченому можливості отримати копію протягом значного проміжку часу внаслідок автоматичної класифікації усіх матеріалів справи як таємних, разом із відсутністю оцінки відповідності заходів національними судами («*Ніколова та Вандова проти Болгарії*» (*Nikolova and Vandova v. Bulgaria*), п. 75-85)

Публічне рішення: немає порушення

- ▶ Непроголошення рішення суду касаційної інстанції у відкритому засіданні («*Претто та інші проти Італії*»)
- ▶ Обмежений доступ громадськості до рішення суду у справі про місце проживання дитини – порушення відсутнє, оскільки суди могли надати таких доступ у відповідь на запит представника громадськості, який обґрунтував «встановлений інтерес» («*П. і Б. проти Сполученого Королівства*»)
- ▶ Підхід як судів першої інстанції, так і апеляційних судів був виправданим стосовно відмови від публічного розгляду, якщо повна мотивувальна частина судового рішення може бути оголошена під час закритого судового засідання («*Вельке і Біялек проти Польщі*» (*Welke and Bialek v. Poland*))
- ▶ Недоставлення рішення суду в письмовій формі до в'язниці, де перебував заявник, з огляду на відсутність належної старанності / найкращих зусиль заявника для отримання цього рішення («*Йодко*», ріш.)

5.3. Специфічні аспекти принципу справедливості в кримінальних провадженнях

Ключові поняття та принципи

Додаткові імпліцитні вимоги «справедливості» у кримінальних справах містять три проблемні аспекти:

- ▶ захист під час провокації злочину («*Раманаускас*»);
- ▶ право зберігати мовчання та не давати свідчення проти самого себе («*Саундерс*»);
- ▶ право не бути висланим або екстрадованим у країну, де можна зіштовхнутися з «грубою відмовою в правосудді» («*Маматкулов та Аскарров*» (*Mamatkulov and Askarov*)).

5.3.1. Захист під час провокації злочину

У судовій практиці використовують поняття «entrapment» (провокація злочину) («Худобін проти Росії» (*Khudobin v. Russia*), п. 128-137), що є взаємозамінним із фразою «police incitement» (підбурювання з боку поліції) («Раманаускас»); остання походить від французького терміна «provocation policière» («Тейшейра де Кастро проти Португалії» (*Teixeira de Castro v. Portugal*), п. 34-39), але для цілей Конвенції ці терміни тлумачать аналогічно.

Незважаючи на те, що Суд у своїй практиці також використовує у взаємозамінному – і дещо заплутаному – значенні терміни «підбурювання з боку поліції» та «підбурювання» у тій же справі, очевидно, що існує принципова різниця між ними у значенні правового статусу суб'єкта (підбурювання з боку поліції стосується підштовхування до злочину тільки в контексті офіційно організованого чи офіційно дозволеного розслідування) та з точки зору інтенсивності фактів – у той час як пропозиція хабара може становити підбурювання, вона не обов'язково означає «провокацію злочину» («Мілініне проти Литви» (*Miliniene v. Lithuania*), п. 35-41).

Уперше встановивши її у справі «Тейшейра де Кастро», Суд із самого початку і остаточно визнав провокацію злочину такою, що позбавляє особу права на справедливий суд (п. 39). Поняття «провокація злочину» згодом було визначено у справі «Раманаускас» (п. 55) як таке, що виникає тоді, коли державні агенти не обмежуються розслідуванням злочинної діяльності «по суті пасивним способом», а з метою отримання доказів та ініціювання кримінального переслідування здійснюють такий вплив на суб'єкта, що підбурює його до вчинення злочину, який за інших умов не було б вчинено.

У справі «Худобін» Суд також зазначив, що всі докази, отримані шляхом провокації злочину, повинні бути виключені (п. 133-135; див. для порівняння, звичайний, набагато стриманіший підхід до допущення інших видів неналежних доказів у справах «Шенк», «Хан» і «Биков проти Росії» (*Bykov v. Russia*) [ВП], п. 88-105).

Хоча в практиці Суду чітко не зазначено, що засудження внаслідок провокації злочину є неправомірним, його можна вважати одним із рідкісних порушень вимоги «справедливості», яка гарантувала надання компенсації за матеріальні збитки (втрата заробітку) поряд із моральною шкодою відповідно до статті 41 («Раманаускас», п. 87-88).

Захист від провокації злочину є абсолютним, оскільки навіть громадський інтерес у боротьбі з організованою злочинністю, торгівлею нар-

котиками чи корупцією не може виправдати засудження на підставі доказів, отриманих шляхом провокації злочину («Тейшейра де Кастро», п. 36; «Раманаускас», п. 49-54).

Первинний підхід Суду під час вивчення провокації злочину характеризується змішаним аналізом, що містить суб'єктивні елементи (з'ясування, чи був заявник схильний до вчинення правопорушення до втручання негласних агентів, з акцентом на розвитку суб'єктивної схильності об'єкта під впливом негласного розслідування), а також об'єктивні елементи, такі як наявність процесуальних гарантій і настірливість методів, використаних агентами правоохоронних органів, які демонструють нездатність поліції діяти «по суті пасивним способом» («Тейшейра де Кастро», п. 36-39).

Із часу винесення рішення у справі «Раманаускас» (п. 56) суб'єктивний аналіз був остаточно скасований, оскільки Суд визнав, що немає значення, чи особа мала прихований злочинний умисел, чи була «схильна» до нього до моменту втручання агентів. Увага у справі «Раманаускас» зосереджувалася на питанні, чи об'єкт «почав діяти на підставі прихованого злочинного умислу» до початку негласної операції. Таким чином, для цілей провокації злочину немає різниці між провокуванням з боку держави злочинного умислу, якого раніше не існувало, та викриттям прихованого злочинного наміру, який існував з самого початку. Це робить підхід Суду за своєю суттю об'єктивним, зосереджуючи увагу на поведінці представників правоохоронних органів для запобігання ризику злочину, який може вчинити будь-яка розумна людина, а не на розвитку злочинного наміру у конкретної особи.

У подальшому рішенні у справі «Баннікова проти Росії» (п. 66-79) Суд запропонував двоетапний аналіз, який складався із: а) матеріально-правового елемента (з об'єктивним підходом); відповідне питання полягало в тому, чи залишалась поведінка негласних агентів «по суті пасивною», чи виходила за ці межі; б) процесуального елемента з питанням про те, чи міг заявник ефективно заявити про провокацію злочину в ході національного провадження та як національне судочинство розглянуло таку заяву.

Захист під час провокації злочину: порушення

- ▶ У ході розслідування двоє працівників поліції, діючи без нагляду, придбали невелику кількість наркотиків у заявника, який не мав попередніх судимостей, до того ж для проведення опе-

рації не існувало належних законодавчих підстав («*Тейшейра де Кастро*»)

- ▶ Засудження за пов'язані з наркотиками злочини через зловживання почуттям гуманності заявників до осіб, які страждали на абстинентний синдром («*Ванян*»; «*Лагутін та інші проти Росії*»)
- ▶ Відсутнє належне законодавче підґрунтя для початку розслідування, до того ж заявник був випадковою, а не наперед визначеною ціллю операції з купівлі наркотиків («*Худобін*»)
- ▶ Засудження за спробу продажу наркотичних речовин у великій кількості; з огляду на відсутність попередньої судимості за торгівлю наркотиками та пропонування ціни, вищої за ринкову вартість («*Малінінас проти Литви*» (*Malininas v. Lithuania*))
- ▶ Національні суди не проаналізували роль, яку відігравав у розслідуванні інформатор (діючи як приватна особа), який підбурив заявника (прокурора) до вчинення хабарництва перед тим, як повідомив уповноважені органи та згодом отримав дозвіл на роль негласного агента («*Раманаускас*», але див. «*Мілініне*»)
- ▶ Підкуп медичного працівника для отримання експертного висновку у справі про керування транспортним засобом у стані сп'яніння; з огляду на відсутність перевіреної інформації про попередню участь у схожій діяльності та недостатньо глибокий аналіз національними судами скарги про провокацію злочину («*Носко та Нєфьодов проти Росії*» (*Nosko and Nefedov v. Russia*))
- ▶ Відсутність належної нормативно-правової бази щодо негласних операцій, що призвело до неформального та спонтанного розпорядження і реалізації операцій із закупівлі наркотичних засобів («*Веселов та інші проти Росії*»)
- ▶ Ініціювання імітації злочинної діяльності без належного законодавчого підґрунтя («*Сєніл проти Туреччини*» (*Sepil v. Turkey*))
- ▶ Приватна фізична особа під наглядом поліції запропонувала хабар, щоб заохотити ветеринара до прискорення видачі довідки про вакцинацію домашньої тварини; з огляду на те, що приховані мотиви інформатора поліції не були досліджені уповноваженими органами, що проводили розслідування («*Санду проти Молдови*» (*Sandu v. Moldova*))

Елемент аналізу «щодо суті» призводить до повторного вивчення Судом фактів справи та якості національних правових норм, що регулюють негласні операції. Об'єктивний підхід Суду призводить до досить складного сукупного аналізу різних елементів, пов'язаних із дослідженням фактичних обставин (зосереджуючи увагу на тому, чи створили уповноважені органи ризик того, що пересічна розумна людина вчинить правопорушення під впливом відповідного розслідування), а також до суворішого нормативного розслідування, що перешкоджає уповноваженим органам використовувати неналежні методи, які здатні призвести до провокації злочину, та вимагає більш активної ролі національних судів у захисті від неї («Раманаускас», п. 49-74, «Баннікова»). Найбільш доречними елементами, які належить враховувати в цьому аспекті, є такі:

- ▶ чи здійснювався належний нагляд, бажано з боку судді, за спеціальними діями негласних агентів, що призвели до вчинення злочину («Тейшейра де Кастро», п. 37-38);
- ▶ чи мали уповноважені органи надійне законодавче підґрунтя для початку розслідування, наприклад наявність конкретної, попередньо встановленої, а не випадкової цілі («Худобін», п. 134); а також наявність інформації, що дає підстави підозрювати особу у вчиненні злочину («Тейшейра де Кастро», п. 37-38);
- ▶ варто провести глибокий аналіз підстав, на основі яких правоохоронні органи планували та провели негласну операцію, а також існування перевірених даних, що сформували основу цих підстав, з метою виявлення наявності «конкретних і об'єктивних доказів», що свідчили про здійснення «перших кроків» для вчинення дій, які становлять правопорушення, за яке заявника згодом притягнули до відповідальності («Носко та Нефьодов проти Росії» (*Nosko and Nefedov v. Russia*), п. 52);
- ▶ чи почала особа вчиняти злочинні дії (що в кінцевому результаті стануть частиною доказів проти неї) до втручання уповноважених органів («Еурофінаком проти Франції» (*Eurofinacom v. France*), ріш.);
- ▶ чи залишалися уповноважені органи «по суті пасивними» в ході розслідування – це встановлюється, перш за все, із врахуванням фактичного обсягу залучення уповноважених органів («Раманаускас», п. 71);
- ▶ де в ході розслідування уповноважені органи використовували

ли інформатора, що діяв таємно як агент, та чи беруть вони на себе відповідальність за мотиви та дії цієї особи, щоб запобігти ситуаціям з «особистим мотивом провокації злочину» («*Раманаускас*», п. 62-65);

► де приватний інформатор проявляє ініціативу та звертається до уповноважених органів із заявою щодо ймовірної схильності певної особи до вчинення злочину, існує вимога ретельної перевірки відсутності прихованих мотивів інформатора («*Мілініне*», п. 37-41);

► у ситуаціях за участю приватного інформатора потрібно вивчити всі обставини справи, що сягають корінням самого початку злочинної діяльності, незалежно від стадії офіційного втручання держави; у той час як було заявлено, що уповноважені органи не можуть ретроспективно використовувати результати спровокованого приватною особою злочину («*Раманаускас*», п. 62-65), залишається незрозумілим, яким є допустимий обсяг ініціативи, дозволеної приватному інформаторові на початковому етапі до втручання уповноважених органів, та чи такий допустимий обсяг відрізняється (менш жорсткий) від того, який дозволено виявляти в ході розслідувань без участі приватних інформаторів («*Мілініне*», п. 37-41);

► питання про те, чи залишались уповноважені органи «по суті пасивними», також можна вирішити, беручи до уваги відсутність неправочинних методів тиску, застосованих правоохоронними органами, ідеться, скажімо, про:

— відверте підбурювання («*Раманаускас*», п. 67);

— звернення до почуття гуманності та співчуття («*Ванян*», п. 46-47; «*Веселов*», п. 92);

— спонукальні мотиви, спрямовані лише на досягнення більш суворого покарання («*Ванян*»);

— обіцянки надмірної фінансової вигоди («*Мілінінас проти Литви*»);

► заохочення особи стимулами, необхідними для завершення вчинення злочину – наприклад, грошима для того, щоб зафіксувати ймовірну злочинну діяльність цілі під час отримання хабарів – як таке не є порушенням «по суті пасивної» вимоги розслідування («*Мілініне*», п. 37-41).

Якщо згаданий елемент аналізу «щодо суті» виявиться непере-конливим («Баннікова»), лише тоді Суд проведе «процесуальний» огляд здатності заявника захищатися в національних судах, стверджуючи про провокацію злочину; під час цього варто взяти до уваги такі важливі аспекти:

► відповідно до національного законодавства заявникові має бути надано можливість порушити питання про провокацію злочину під час судового розгляду шляхом протесту, внесення заяви про факти, які спростовують обвинувачення, чи будь-яким іншим способом («Раманаускас», п. 69); суди повинні мати достатні повноваження, щоб перевірити, чи становить ця спірна скарга про провокацію злочину достатню основу для захисту по суті в межах національного законодавства або ж є підставою для вилучення доказів, отриманих шляхом провокації злочину; якщо національне законодавство обирає останній підхід, суди повинні здійснити ретельне вивчення матеріалів справи з метою виключення доказів, отриманих шляхом провокації злочину («Худобін», п. 133-135);

► саме заявникові належить першому заявити про провокацію злочину («Худобін», п. 69); тоді тягар доведення перекладається на сторону обвинувачення для спростування цієї заяви («Раманаускас», п. 70);

► від сторони обвинувачення вимагають високого стандарту доведення, аби показати, що твердження заявника про провокацію злочину є «абсолютно неможливими»; у разі виникнення сумнівів національні суди повинні робити висновки з фактів, які не були чітко встановлені («Раманаускас», п. 70), але які підтримують презумпцію щодо провокації злочину та підтверджуються початковою скаргою заявника; ймовірно, стандарт доведення для сторони обвинувачення лежить десь між «великою ймовірністю» та «поза будь-яким сумнівом», досягнувши щонайменше стандарту чітких та переконливих доказів;

► вивчення справи в національних судах має бути «змагальним, ретельним, вичерпними та беззаперечним» стосовно питання про провокацію злочину; при оцінці заяви про провокацію злочину національні суди не повинні постановляти свої рішення на основі неперевіреної інформації, якою володіла виключно сторона обвинувачення («Балтіньш проти Латвії» (Baltiņš v. Latvia), п. 63-65);

- ▶ виключення доказів, отриманих шляхом провокації злочину, не може відбуватися через публічний інтерес або на інших підставах недоторканності («Едвардс і Льюїс проти Сполученого Королівства» (*Edwards and Lewis v United Kingdom*), п. 49-59)⁴⁰;
- ▶ потрібно застосувати гарантії, такі як можливість проведення закритого засідання без участі сторін, під час якого суддя повинен визначити, які питання будуть розглядатись у судовому засіданні та які аспекти можуть мати значення для адвокатів сторони захисту («Баннікова», п. 63).

Захист під час провокації злочину: немає порушення

- ▶ Уповноважені органи мали обґрунтовані підстави підозрювати заявника в участі в операції та не чинили тиску на нього для здійснення контрабанди наркотичних засобів, а також існував належний нагляд за розслідуванням («Секейра» (*Sequiera*), ріш.)
- ▶ Пропозиції слідчих щодо прийняття незаконних послуг з проституції, рекламаних обвинуваченим (інформаційним агентством), сформували лише частину доказів проти нього; крім того, ці пропозиції було зроблено після того, як обвинувачений уже здійснив кроки, за які він у результаті був притягнений до відповідальності («Euroflnacom», ріш.)
- ▶ Хабар, який прийняв суддя, заохочений фінансовими стимулами, що їх запропонував приватний інформатор, який діяв як негласний агент; зважаючи на надійне правове підґрунтя для початку розслідування, зокрема скаргу інформатора про вимагання заявником хабара, після чого відбулось належне розслідування можливих прихованих мотивів інформатора та здійснювався належний нагляд за розслідуванням, хоч і не з боку судів, а з боку прокуратури («Мілініне», але див. «Раманаускас»)
- ▶ Інформатор поліції «долучився» та взяв участь у придбанні наркотичних засобів, при цьому уповноважені органи отримали запис розмови заявника з третьою стороною щодо запланованої угоди; також з огляду на поглиблене дослідження національними судами тверджень про провокацію злочину («Баннікова», див. також «Балтінш проти Латвії»)

40. Також див. вище розділ 5.1.1. «Принцип змагальності».

5.3.2. Право зберігати мовчання та не свідчити проти себе

5.3.2.1. Загальні принципи: тягар та стандарти доведення

Право зберігати мовчання та не свідчити проти себе відповідно до пункту 1 статті 6 перешкоджає стороні обвинувачення отримати докази, ігноруючи бажання обвинуваченого не свідчити проти себе. Право на мовчання не обмежується прямим визнанням вчинення правопорушення, ідеться про будь-яке твердження, яке пізніше може бути використано в кримінальному провадженні на користь сторони обвинувачення («*Александр Зайченко проти Росії*», п. 52-60).

Право не свідчити проти себе не захищає від викривальних показів як таких, а радше від отримання доказів шляхом примусу або застосування тиску («*Ібрагім та інші проти Сполученого Королівства*» (Ibrahim and Others v. the United Kingdom)).

Практика Суду показує три основні типи ситуацій, що полягають в ігноруванні бажання обвинувачених, які вирішили не свідчити: а) зобов'язання щодо надання свідчень, накладені законом під загрозою санкцій («*Саундерс*»); ця категорія також включає неправомірне перекладання тягара надання доказів, коли обвинувачений повинен довести свою невинуватість; б) примус, який може бути фізичним («*Яллох проти Німеччини*» (Jalloh v. Germany), п. 103-123; «*Ашот Арутюнян*», п. 58-66) або психологічним («*Гефген проти Німеччини*», п. 169-188); в) примус шляхом обману, пов'язаний із використанням прихованих методів розслідування («*Аллан проти Сполученого Королівства*» (Allan v. the United Kingdom), п. 45-53).

Стандарт доведення, якого вимагають від сторони обвинувачення для доведення вини підсудного у кримінальному провадженні, має бути, як правило, поза будь-яким розумним сумнівом («*Барбера, Мессеґе та Хабардо*»).

Право зберігати мовчання збігається з презумпцією невинуватості відповідно до п. 2 статті 6. Деякі справи було розглянуто відповідно до останнього заголовку («*Салабіаку проти Франції*» (Salabiaku v. France), п. 26-30), проте більшість інших справ – відповідно до першого пункту статті 6 («*Функе проти Франції*» (Funke v. France), п. 41-45).

Згідно зі статтею 6 доктрина четвертої інстанції не дозволяє, як правило, проводити повторне дослідження допустимості доказів («*Шенк*»), крім виняткових справ, що включають провокацію злочину⁴¹ чи явне

41. Також див. вище розділ 5.3.1 «Захист під час провокації злочину».

свавільне допущення доказів національними судами («*Османагаоглу проти Туреччини*» (*Osmanağaoğlu v. Turkey*), п. 47-52).

Хоча з практики Суду рідко випливає, що право на справедливий судовий розгляд за статтею 6 є безумовним правом, фактичний підхід Суду – що стосується принаймні права зберігати мовчання – є більш обмеженим та зазвичай вимагає перевірки, чи було порушено «сутність права». Відповідно до цього аналізу «сутності права» те, що становить справедливий судовий розгляд, не може бути предметом єдиного незмінного правила, а певною мірою залежить від обставин конкретної справи. Як наслідок, інколи такий аналіз передбачає проведення унікального тесту щодо пропорційності, особливо стосовно незначних правопорушень, для обґрунтування відсутності порушення статті 6 («*О'Халлоран та Френсіс*»).

Цей аналіз «сутності права» використовує три основні критерії для встановлення того, чи дозволено примус або застосування тиску до обвинуваченого відповідно до статті 6: а) характер і ступінь примусу, що застосовується для отримання доказів; б) вага суспільних інтересів у розслідуванні та покаранні за дане правопорушення; в) наявність будь-яких відповідних процесуальних гарантій та ступінь використаня будь-якого матеріалу, отриманого таким чином («*Яллох*», п. 117).

За загальним правилом, докази, отримані шляхом примусу, не повинні мати «вирішального» або «основного» значення для формування обвинувального вироку («*Саундерс*»). Допущення додаткових або несуттєвих доказів, крім випадків, коли ці докази отримані шляхом поганого поводження, може не забезпечити підстав для констатації порушення статті 6, навіть якщо ці докази отримано з порушенням національного законодавства («*Хан*», п. 35-37) або автономних вимог Конвенції («*Гефген*»)⁴².

Свідчення, отримані внаслідок катувань, недопустимі за будь-яких обставин, навіть якщо вони не є ключовими чи визначальними доказами проти обвинуваченого, за умови, якщо факт катування встановлено Судом («*Юсуф Гезер проти Туреччини*» (*Yusuf Gezer v. Turkey*), п. 40-45).

Проте виключення доказів, отриманих проти волі обвинуваченого, не завжди постає як вимога статті 6 у випадках, де примус лише віддалено стосувався обвинувальних доказів, покладених в основу обвинувального вироку. Таким чином, використання речових доказів, виявлених поліцією за допомогою інформації, отриманої внаслідок погроз щодо

42. Також див. нижче розділ 5.3.2.3 «Інтрюзивні методи розслідування».

жорстокого поводження, не вважали таким, що суперечить пункту 1 статті 6, коли обвинувачений на підставі всіх доказів проти нього визнав свою вину під час судового розгляду в національному суді та ще раз на більш пізньому етапі провадження, а також у випадках, коли примус було застосовано не для того, щоб довести вину, а щоб урятувати жертву злочину («Гефген»).

З практики Суду випливає, що підозрюваному потрібно повідомляти про право зберігати мовчання та право не свідчити проти себе. Проте якщо уповноважені органи цього не зроблять, потрібно ретельно перевірити справедливість «судового розгляду в цілому» («Ібрагім та інші проти Сполученого Королівства» (*Ibrahim and Others v. United Kingdom*). Негайний доступ до адвоката видається одним із заходів, здатних виправити потенційну несправедливість за таких ситуацій (там само).

Якщо обвинувальний вирок базується на свідченнях, отриманих від одного з обвинувачених (що супроводжувалося серйозним порушенням його права зберігати мовчання), це також може поставити під сумнів «справедливість» провадження щодо іншого обвинуваченого («Луценко проти України» (*Lutsenko v. Ukraine*), п. 44-53). Водночас на практиці такі типи справ були нечисленні і рідкісні.

5.3.2.2. Установлені законом зобов'язання та припущення

Конвенція, у тому числі статті 3, 5 та 6, дозволяє існування законів, які накладають «громадянські обов'язки», включаючи обов'язки щодо надання державі різного роду інформації під загрозою санкції. Наприклад: обов'язок повідомити поліції дані для встановлення особи («Васильєва проти Данії» (*Vasileva v. Denmark*), п. 32-43), а також обов'язок підкоритися арешту, не ставлячи під сумнів повноваження поліції, недотримання якого може навіть негативно вплинути на скарги заявника на застосування сили за статтею 3 («Берлінські проти Польщі» (*Berlinski v. Poland*), п. 59-65); обов'язок декларувати доходи в органах податкової служби («Аллен проти Сполученого Королівства» (*Allen v. United Kingdom*), ріш.); або давати свідчення як свідок під час судового розгляду справи («Сервес проти Франції» (*Serves v. France*), п. 43-47).

Хоча в більшості правових систем існують презумпції факту та права, такі як ті, що накладені положеннями про безумовну відповідальність, вони мають бути застосовані в розумних межах («Салабіаку», п. 28).

Щодо першого критерію, який стосується аналізу допустимого примусу або застосування тиску, а саме «характер та ступінь примусу», більше уваги потрібно приділяти випадкам, у яких існує безпосередній

примус, такий як загроза штрафу за ненадання свідчень («*О'Халлоран та Френсіс*», п. 57).

Більше можливостей для маневру за статтею 6 було у випадках, в яких згідно із законом сфера дій поліції була обмежена, наприклад у справі, в якій поліція вимагала в потенційного підозрюваного точну інформацію – дані для встановлення особи водія («*О'Халлоран та Френсіс*», п. 58); і навпаки, у випадку, коли заявник мав надати документи, «які можуть становити будь-який інтерес для слідчих» («*Функе*», п. 30), державі було надано меншу свободу дій.

Згідно з другим елементом аналізу – «врахування суспільних інтересів» – увагу належить зосереджувати на тяжкості правопорушення, що є предметом розслідування, а також на характері та обсязі можливого покарання, внаслідок чого чим менш тяжким є правопорушення та можливе покарання за нього, тим більш дозволеним може бути застосування примусу відповідно до статті 6 («*О'Халлоран і Френсіс*», п. 58); водночас, якщо штраф накладають поза межами кримінального провадження, навіть штраф незначного розміру не здатний перешкодити встановленню порушення статті 6 (*Функе*), незалежно від можливого виправдання в частині первинних обвинувачень («*Шеннон проти Сполученого Королівства*») (*Shannon v. the United Kingdom*), п. 26-40).

Що стосується більш тяжких злочинів, якщо громадянський обов'язок свідчити під час судового розгляду може бути покладений на свідка з метою належного здійснення правосуддя («*Сервес проти Франції*», п. 43-47), уповноважені органи не повинні, як правило, очікувати співпраці з боку обвинуваченого («*Функе*»; «*Шеннон*», п. 32-41), крім випадків, пов'язаних із незначними правопорушеннями («*О'Халлоран та Френсіс*»).

Право не свідчити проти себе (установлені законом зобов'язання та припущення): порушення

- Особу обвинувачено у вчиненні кількох злочинів, пов'язаних із шахрайством, та оштрафовано згідно з адміністративним законодавством за: неперед'явлення різних фінансових звітів («*Функе*»); ненадання документів, що підтверджують здійснення інвестицій («*J.V. проти Швейцарії*»); ненадання відповідей на запитання слідчих («*Шеннон*»); незважаючи на те, що штрафи були накладені поза контекстом кримінального провадження і мали незначний розмір, та незалежно від можливого зняття попередніх обвинувачень або виправдання

- ▶ Заявник юридично змушений співпрацювати з державою щодо перевірки бізнесоперацій компанії і внаслідок цього обвинувачений у шахрайстві значною мірою на основі показань, наданих ним під час початкової перевірки («Саундерс»)
- ▶ Перекладення тягаря доведення – обов'язок власника транспортного засобу, що брав участь у ДТП, під час якого відбулася втеча з місця пригоди, надати інформацію для встановлення особи водія («Тельфнер»; але див. «О'Халлоран та Френсіс»)

Практика Суду стосовно допустимого примусу є досить складною щодо дрібних злочинів, таких як порушення правил дорожнього руху, де різним поняттям, що становлять суспільний інтерес, як-от необхідність забезпечення громадської безпеки шляхом запобігання перевищенню швидкості, іноді надається більше ваги, дозволяючи майже повне перекладення тягаря доведення на обвинуваченого («О'Халлоран та Френсіс»); тоді як в інших випадках схоже перекладення не було виправданим («Тельфнер проти Австрії» (*Telfner v. Austria*), п. 15-20).

У контексті третього елемента аналізу – а саме застосованих «процесуальних гарантій» – основним критерієм є те, чи є докази важливими або вирішальними для встановлення обвинувального вироку для обвинуваченого («Саундерс»).

Завжди ретельніше вивчатимуться випадки злочинів із безумовною відповідальністю, ніж правопорушення, які не діють за автоматичними презумпціями («О'Халлоран та Френсіс», п. 59; «Салабіаку»; п. 26-30).

Прогнозованість системи правового регулювання, що робить свідчення обов'язковим (згідно з яким особа, яка купує машину, у певному сенсі погоджується з обов'язком давати свідчення щодо деяких порушень правил дорожнього руху за участю свого транспортного засобу), також згадувалась як відповідний фактор у допусканні застосування примусу для отримання свідчень («О'Халлоран та Френсіс», п. 57-62), хоча важко зрозуміти, як у разі більш серйозних злочинів, таких як вбивство або будь-які правопорушення проти іншої особи, можна підтримати такий зв'язок між правом власності на зброю, яку використовують, із юридичним зобов'язанням щодо надання свідчень.

У випадках, коли дії обвинуваченого можна кваліфікувати як низку різних, але пов'язаних правопорушень, допустимим є перекладення тягаря доведення на обвинуваченого в частині другорядного правопорушення, за умов, що вчинення основного злочину доведено обви-

нуваченням поза розумним сумнівом, та що презумпція щодо другого злочину не є незаперечною («Салабіаку»).

Крім того, судді також дозволено залишити для присяжних можливість робити протилежні висновки з мовчання обвинуваченого для обґрунтування засудження за умови, що суддя так само ознайомлює присяжних зі всіма попередніми процесуальними заходами, які можуть дозволити їм побачити, що причини мовчання підсудного є справжніми та чесними («Беклз проти Сполученого Королівства» (*Beckles v. the United Kingdom*), п. 57-66).

Паралельно або як альтернативу до розгляду кримінальних справ щодо правопорушників багато європейських правових систем вже запровадили інструменти для запобігання злочинам, ціллю яких є майнові надходження від злочинної діяльності. Відповідне законодавство в основному передбачає різного характеру законодавчі припущення: а) «накопичення багатства нез'ясованого походження» в посадової особи пояснюється корупцією; б) активи особи, яка підтримала злочинну організацію, вважають такими, що перебувають у розпорядженні злочинної організації (Швейцарія); в) «соціальна небезпечність» особи, засудженої за певні тяжкі злочини (Італія); г) всі придбані активи або витрати, здійснені за шість років до засудження (за деякі серйозні правопорушення), вважають доходами від злочинної діяльності (Нідерланди); д) «спосіб життя», який не відповідає офіційним заробіткам чи підприємницькій діяльності, свідчить про незаконні заробітки (Великобританія); е) презумпції, що базуються на «структурованому банківському вкладі», відхилення від звичайних банківських операцій, перекази третім особамінсайдерам тощо (див. «Ріела проти Італії» (*Riela v. Italy*), *ріш.*, «Уолш проти Сполученого Королівства» (*Walsh v. the United Kingdom*), «Гогітідзе та інші проти Грузії» (*Gogitidze and Others v. Georgia*), «Дасса Фаундейшн проти Ліхтенштейну» (*Dassa Foundation v. Liechtenstein*), «Філліпс проти Сполученого Королівства» (*Phillips v. the United Kingdom*), «Ван Офферен проти Нідерландів» (*Van Offeren v. the Netherlands*)). Хоча Суд був дещо непослідовним у визначенні чіткого обсягу застосування Конвенції для розгляду цієї низки справ, час від часу розглядаючи їх під заголовками пункту 1 статті 6 (право не свідчити проти себе), пункту 2 статті 6 (презумпція невинуватості), статті 7 (відсутність покарання без закону) або статті 1 Протоколу № 1 (пропорційність посягання на право власності), у центрі уваги Суду завжди залишався розподіл тягаря доведення та розгляд доказів національним судом у даному процесуальному контексті, щоб мати змогу довести або спростувати певне законодавче припущення.

За таких ситуацій тягар доведення може бути неминуче перекладено в певний момент – після засудження у випадках розширеної конфіскації або з самого початку в разі конфіскації, що не базується на засудженні, – на підозрюваного або третю сторону власника, щоб вони довели легітимність джерел їхніх активів або витрат. Суд, по суті, не бачить проблеми в цих нових підходах до запобігання злочинам, за умови, якщо власникам надають «адекватні процесуальні гарантії», у тому числі в першу чергу чіткі та передбачувані стандарти доведення (там само). Отже, прийнятний метод із точки зору статті 6 включає перекладення тягаря доведення на засуджену особу для надання доказів легітимності джерел їхніх активів з метою розширеної конфіскації в контексті засудження за вчинення організованих злочинів (*«Dillinc проти Сполученого Королівства»*, п. 40-47). Те саме перекладання тягаря доведення можна також застосовувати під час розрахунку суми штрафу або порядку конфіскації шляхом аналізу активів засудженого або навіть витрат у роки, що передували правопорушенню (*Грейсон і Барнхем проти Сполученого Королівства»* (*Grayson & Barnham v. United Kingdom*), п. 37-50).

Стандарт доведення, який вимагається від уряду для доведення незаконного походження активів з метою здійснення конфіскації майна, може перебувати на рівні стандарту «балансу ймовірностей» (там само), навіть якщо більшість державчленів Конвенції вибирають більш жорсткий стандарт («поза розумним сумнівом» або «внутрішнє переконання» професійного судді) для ухвалення рішення про конфіскацію в національному суді, особливо якщо застосовується кримінальний, а не цивільний процес. Так чи інакше роз'яснення стандартів доведення як для уряду, так і для підозрюваного / третьої сторони власника незалежно від обраного методу (тобто незалежно від того, який стандарт варто застосувати) – ключовий елемент у наданні «належних процесуальних гарантії» у значенні статті 6 (там само).

У принципі, не існує проблем із встановленням методів конфіскації, не пов'язаної із засудженням («цивільна процедура вилучення», «адміністративна конфіскація» тощо), для вилучення майна у підозрюваного мафіозо («Ріела») чи іншого підозрюваного власника («Уолш»). У той же час, навіть якщо не можна виключити одночасного застосування конфіскації, не пов'язаної із засудженням, та звичайного кримінального провадження, зі справи «Саундерса» (там само) можна зробити висновок, що будь-яка інформація, отримана примусовим шляхом від підозрюваного власника майна, в контексті справи з конфіскації, не пов'язаної із засудженням, не може бути використана проти них

у випадку можливого кримінального переслідування. Ретроактивне та екстериторіальне застосування методів конфіскації майна також, у принципі, допускається, на підставі філософії, яка полягає в тому, що незаконні активи ніколи не бувають належним чином та законно «здобуті», а отже, повинні бути конфісковані, незважаючи на джерело їх походження (з урахуванням відповідних змін, «*Gogitidze та інші проти Грузії*», 12 травня 2015 року, п. 126).

Водночас у деяких виняткових випадках Суд встановлював порушення презумпції невинуватості на вузьких підставах і за певних обставин у справі, в якій законодавчі припущення було застосовано неналежно (як-от у справі «*Geerінгс проти Нідерландів*» (*Geerings v. the Netherlands*), 1 березня 2007 року)⁴³. Таким чином, можна стверджувати, що підхід Суду до методів вилучення активів, пов'язаних чи не пов'язаних із засудженням, на даному етапі не є ідеально сформульованим з точки зору вимог права на справедливий судовий розгляд.

Право не свідчити проти себе (установлені законом зобов'язання та припущення): немає порушення

- ▶ Юридичний обов'язок, покладений на власників транспортних засобів, сфотографованих радіолокаційним обладнанням, повідомляти дані про водія на момент перевищення швидкості або підлягати штрафу; порушення відсутнє з огляду на незначний характер правопорушення та покарання, суспільного інтересу у гарантуванні безпеки дорожнього руху та того факту, що застосування норми, яка покладає обов'язок давати свідчення, можна було передбачити при купівлі транспортного засобу («*О'Халлоран та Френсіс*», але див. «*Тельфнер*»)
- ▶ Штраф, накладений на власника транспортного засобу, який перевищив дозволена швидкість, за введення в оману слідчих шляхом повідомлення про неіснуючу людину як водія в момент вчинення порушення; відсутність презумпцій щодо самого злочину, застосованих проти заявника («*Вех*»)
- ▶ Штраф, накладений на свідка через відмову від надання свідчень у кримінальному процесі щодо третьої особи; такий підхід був обґрунтованим у зв'язку з належним здійсненням правосуддя («*Сервес*»)
- ▶ Перекладення тягара доведення на заявника, спійманого з

43. Див. також нижче розділ 8 «Презумпція невинуватості».

наркотиками в аеропорту, в частині злочинного умислу на вчинення контрабанди та ввезення (другорядні злочини), за умови, що протиправну дію та злочинний умисел щодо володіння наркотичними засобами (основний злочин) доведено поза розумним сумнівом та з огляду на те, що презумпція, передбачена законом щодо другорядних злочинів, не була незаперечною («Салабіаку»)

- ▶ Перекладення тягаря доведення на обвинуваченого з метою підрахунку суми ордера на конфіскацію у справі про торгівлю наркотичними засобами («Грейсон і Барнхем проти Сполученого Королівства») або вимагання від засудженого наркоторговця довести законність джерел його активів для визначення обсягу конфіскації («Філіпс»); в обох випадках обвинувачені могли довести законність своїх активів / витрат за стандартом «балансу ймовірностей»
- ▶ Використання «методу аналізу майна» шляхом застосування презумпції незаконності джерел активів, отриманих упродовж кількох років, що передували засудженню; перекладення тягаря доведення на засудженого, на якого не було покладено непропорційного тягаря, щоб спростувати твердження сторони обвинувачення («Ван Офферен проти Нідерландів»)
- ▶ Конфіскація у посадових осіб високого рівня майна, яке не відповідало їхнім офіційним рівням заробітної платні, шляхом провадження з конфіскації (майна), не пов'язаної із засудженням; статтю б вважали застосовною в її «цивільному» аспекті, а перекладення тягаря доведення на заявників визнано прийнятним («Гогітідзе та інші проти Грузії»)

5.3.2.3. Інтрузивні методи розслідування

Традиційна позиція Суду полягає в тому, що докази, отримані під примусом, не повинні мати «вирішального» або «основного» значення під час формування обвинувального рішення («Саундерс», п. 67-76). Однак протягом останніх років Суд схилився до думки, що навіть допуск додаткових або несуттєвих доказів здатен дискредитувати загальну «справедливість» процесу, якщо такі докази було отримано шляхом жорстокого поводження в значенні статті 3 («Левінца проти Молдови» (*Levinta v. Moldova*), п. 101-106). У таких випадках неважливо, чи є докази основними чи вирішальними для засудження («Ашот

Арутюнян», п. 58-66).

Крім більш суворого підходу до прийняття обвинувальних доказів, отриманих шляхом жорстокого поводження, судова практика не вказує на суттєву різницю між ступенем захисту, коли примус є наслідком обов'язків, встановлених законом (див. розділ вище), та практичним примусом, що є результатом інтрузивних методів слідства (*«О'Халло-ран та Френсіс»,* п. 54).

Відверто інтрузивна поведінка з боку влади не обов'язково порушує право не свідчити проти себе за умови наявності належного законодавчого підґрунтя та відсутності недобросовісності, а також доти, доки відповідні дії не становлять найсуворішої форми порушення статті 3, як-от катування, хоча вони можуть поставати як легша форма жорстокого поводження (*«Яллох»,* п. 103-123; див. також *«Богуміл проти Португалії»* (*Bogumil v. Portugal*), п. 43-50).

Порушення справедливості може бути виявлено не тільки тоді, коли доведено факт жорстокого поводження на національному рівні (або Судом шляхом окремого аналізу), а й якщо серйозна підозра в жорсткому поводженні не була відкинута після розгляду справи в національному суді (*Гладишев проти Росії,* п. 76-80).

Стаття 6 може допустити певний ступінь фізичного примусу для отримання речових або «реальних» доказів, якщо ці докази існують незалежно від волі обвинуваченого (як-от дихання, сеча, палець, голос, волосся, зразки тканин для тесту ДНК), але не для примушування до зізнання чи надання документальних доказів або отримання речових доказів шляхом досить серйозного втручання в фізичну автономію обвинуваченого (*«Яллох»,* п. 103-123).

Для дотримання статті 6 під час вилучення речових доказів, таких як наркотичні засоби, проти волі підозрюваного медичні показання та медичні процедури для вилучення повинні мати перевагу над законодавчими підставами (*«Богуміл»*).

Право не свідчити проти себе (інтрузивні методи розслідування): порушення

- ▶ Примусове введення заявникові блювотних засобів з метою вилучення речових доказів злочину (наркотичних засобів) зі шлунку способом, який також порушив статтю 3 (*«Яллох»;* але див. також *«Богуміл»*)
- ▶ Прийняття обвинувальних показів, отриманих від третьої осо-

би шляхом катування, що призвело до несправедливості провадження, незалежно від того, чи були такі показання вирішальними для засудження (*«Качіу та Которрі проти Албанії» (Kaciu and Kotorri v. Albania)*)

► Висновки, зроблені присяжними не на користь обвинуваченого, у зв'язку з його мовчанням (що стало однією з причин його засудження), з огляду на те, що суддя не ознайомив присяжних з певними процесуальними кроками перед судовим розглядом, які могли б допомогти їм зрозуміти, що причини мовчання є справжніми (*«Беклз», а також див. більш традиційний підхід до несуттєвих доказів у справі «Гефген»*)

► Висновки, зроблені не на користь обвинуваченого, у зв'язку з його мовчанням. При цьому під час першого допиту обвинуваченого відразу після арешту він не мав адвоката, згодом відмову давати свідчення було використано як підставу для засудження (*«Джон Мюррей» (John Murray)*)

► Зізнання, отримане відразу після арешту за загрозливих обставин та без права доступу до адвоката (*«Маджі проти Сполученого Королівства» (Magee v. United Kingdom)*)

► Відмова в доступі до адвоката (на основі законодавчих положень) під час першого допиту підозрюваного в причетності до терористичної діяльності (*«Салдуз проти Туреччини» (Salduz v. Turkey); але див. «Ібрагім та інші проти Сполученого Королівства» (Ibrahim and Others v. the United Kingdom)*)

► Зізнання, отримане від свідка за відсутності адвоката, в подальшому покладено в основу вироку (*«Шабельник»*)

► Відсутність можливості контактувати з адвокатом перед тим, як зробити заяву «здаюся і зізнаюся» під час перебування під вартою, де останній фактор був визначальним, незважаючи на те, що заявник не мав формального статусу підозрюваного під час зізнання (*«Турбілев проти Росії» (Turbylev v. Russia)*)

► Засудження на підставі заяви, яку зробив свідок під присягою, перебуваючи під вартою без правової допомоги та без належного попередження про право зберігати мовчання (*«Бруско»*)

► Використання в якості приватного інформатора співкамерника обвинуваченого, який перебував під вартою, для отримання доказів грабежу, з огляду на те, що більшість зізнавальних

свідчень заявника були спровоковані постійними питаннями, які ставив інформатор за вказівками слідчих («Аллан», але див. «Биков» щодо менш жорстких стандартів для аналогічної схеми, якщо вона здійснюється не в контексті в'язниці)

Стаття 6 не допускає використання в якості доказу зізнання, отриманого під час допиту за обставин, що можуть залякувати особу, одразу після арешту або тоді, коли обвинуваченому було відмовлено в доступі до адвоката («Джон Мюррей»), за винятком випадків, коли обвинувачені не проявили розумних зусиль / значної старанності для здійснення своїх процесуальних прав під час зізнання («Железов проти Росії» (*Zhelezov v. Russia*), ріш, «Латімер проти Сполученого Королівства» (*Latimer v. United Kingdom*), ріш.)⁴⁴.

Обмеження законом доступу до адвоката на ранніх стадіях провадження, як-от негайно після арешту, може призвести до порушення пунктів 1 і 3с статті 6 («Салдуз проти Туреччини»), особливо якщо ці обмеження погіршують вже й так підозріле фактичне становище, заплямоване твердженнями про жорстоке поводження та подальшими зізнаннями («Турбилєв проти Росії»)⁴⁵.

Не завжди зрозуміло, чи особу допитують як свідка, чи як підозрюваного, останній має право зберігати мовчання, перший цього права не має. Аналізуючи такі справи, Суд враховує не тільки формальний статус особи, яку допитують, а й фактичні обставини, пов'язані з допитом, для того щоб визначити, чи є підстави вважати дану особу потенційним підозрюваним; у такому випадку потрібно забезпечити право зберігати мовчання («Брусско проти Франції» (*Brusco v. France*), п. 44-55).

На особу, яку не представляє адвокат, не можна вчиняти жодного тиску, навіть якщо у неї ще немає офіційного статусу підозрюваного під час відповідного допиту («Шабельник проти України» (*Shabelnik v. Ukraine*), п. 51-60).

Зізнання, отримані під загрозою катувань (а не внаслідок фактичного жорстокого поводження), або речові докази, зібрані як безпосередній результат цього зізнання (поняття «плодів отруйного дерева»), можуть порушувати право зберігати мовчання у випадках, коли зізнання або речові докази відіграли вирішальну або основну роль у постановленні обвинувального вироку («Гефген»).

44. Див. також нижче розділ 9.2 «Юридичне представництво або особистий захист».

45. Див. також нижче розділ 9.2 «Юридичне представництво або особистий захист».

Обвинувальний вирок, обґрунтований показаннями свідків, отриманими шляхом катування або під загрозою катування, можуть також порушувати статтю 6 стосовно обвинуваченого («*Османагаоглу проти Туреччини*» (*Osmangaoğlu v. Turkey*), «Луценко», п. 44-53)⁴⁶.

Право не свідчити проти себе (установлені законом зобов'язання та припущення): немає порушення

- ▶ Вилучення захованих у тілі наркотичних засобів (відповідне рішення прийняли лікарі, а не працівники поліції), які не становили суттєвих доказів у справі, а також з огляду на першочерговий обов'язок захищати здоров'я пацієнта («*Богуміл*», але див. «*Яллох*»)
- ▶ Зізнання, зроблене під загрозою катування, урештірешт було вилучено з доказів судом першої інстанції, у той час як деякі речові докази, зібрані та використані внаслідок відповідного зізнання, не було вилучено; з огляду на те, що ці речові докази мали лише другорядний, несуттєвий вплив на обвинувальний вирок («*Гефген*»)
- ▶ Допит підозрюваних одразу після спроби терористичного акту в рамках невідкладного «допиту з міркувань безпеки» до того, як вони отримали доступ до правової допомоги; поняття «вагомій підстави» для обмежень, а також належні процесуальні гарантії під час судового розгляду («*Ібрагім та інші проти Сполученого Королівства*»; але див. «*Салдуз*»)
- ▶ Зізнання, отримане відразу після арешту, використано як одну з підстав для обвинувального вироку, проте обвинувачений не продемонстрував найкращих зусиль / старанності, щоб скористатися процесуальними правами, включно з правом на адвоката («*Железов*», ріш., «*Латімер*», ріш.)
- ▶ Використання таємних аудіозаписів як додаткових доказів для обґрунтування вироку, не зважаючи на те, що докази були отримані з порушенням внутрішньої процедури та вимог щодо захисту приватного життя відповідно до статті 8 («*Шенк*», «*Хан*»)
- ▶ Під час частково неналежного обшуку без ордера, який був поєднаний з проникненням до приватної власності заявника,

46. Також див. розділ 9.3 «Допит свідків».

виявлено марихуану, яка зрештою стала вирішальним доказом для засудження («Лі Дейвіс»)

► Використання приватного інформатора для того, щоб змусити заявника зізнатись в організації вбивства та подальшому здійсненні замаху на вбивство, а також отримати додаткові обвинувальні свідчення; незважаючи на те, що ці свідчення становили вирішальну частину доказів для подальшого засудження заявника за замах на вбивство («Биков», але див. також «Аллан» для більш жорстких стандартів, які застосовують до такого ґатунку обману, якщо він здійснюється в межах в'язниці)

Негласне спостереження або використання таємних аудіозаписів не порушить статті 6, навіть якщо ці дії можуть порушувати національне законодавство або статтю 8 Конвенції, коли отримані докази не використовуються в якості вирішального або основного доказу для засудження обвинуваченого («Хан», п. 35-37).

Аналогічно докази, зібрані внаслідок частково неналежного обшуку, можуть не суперечити статті 6, навіть якщо вони є вирішальним для обвинувального вироку. Основне питання полягає не в допустимості доказів згідно з національним законодавством, а в процесуальних можливостях, відкритих для обвинуваченого під час судового розгляду в судах першої та апеляційної інстанції, оскарженні способи їх отримання та використання («Лі Дейвіс проти Бельгії» (*Lee Davies v. Belgium*), п. 40-54)⁴⁷.

Використання приватного інформатора, котрий шляхом обману домагається зізнання від обвинуваченого (навіть якщо це зізнання стане вирішальним доказом у справі), буде сумісним із правом зберігати мовчання, якщо воно отримано в контексті публічної діяльності («Биков», п. 94-105; «Хеглас проти Чеської Республіки» (*Heglas v. Czech Republic*, п. 89-93), а не в межах в'язниці («Аллан», п. 42-47). Водночас такий слідчий обман можна використовувати лише для отримання доказів щодо минулих правопорушень, а не з метою вчинення нового злочину⁴⁸.

5.3.3. Ризик грубої відмови в правосудді за межами країни

У своїй практиці Суд визнавав, що ризик грубої відмови в справедливості

47. Також див. вище розділ 5.2.1 «Усне слухання та особиста присутність» та розділ 5.2.2 «Ефективна участь».

48. Також див. вище розділ 5.3.1 «Захист під час провокації злочину».

вому судовому розгляді за межами країни накладає на державу пряме зобов'язання відповідно до статті 6 не висилати або не видавати заявника, підозрюваного у вчиненні злочину («*Маматкулов та Аскарров*»).

Водночас для заявника тягар і стандарт доведення для демонстрації цього ризику є дуже високими. У справі «Маматкулов та Аскарров» вивезення заявників до Узбекистану не було визнано порушенням Туреччиною статті 6, незважаючи на те, що заявники були врештірешт засуджені в Узбекистані без доступу до адвоката та під час закритого провадження.

Якщо заявник підлягає екстрадиції в іншу країну, яка є учасницею Конвенції, презумпція полягає в тому, що ця особа отримає справедливий судовий розгляд, враховуючи, зокрема, наявність засобів правового захисту проти будь-якої можливої несправедливості в цій країні, включно з можливим застосуванням Європейської конвенції з прав людини («*Стейплтон проти Ірландії*» (*Stapleton v. Ireland*), ріш.).

Суд визнав порушення статті 6 у цій частині вперше в контексті депортації у справі «Отман (Абу Катада) проти Сполученого Королівства» (*Othman (Abu Qatada) v. the United Kingdom*), п. 258-287) у зв'язку з ризиком допущення під час майбутнього повторного розгляду справи заявника обвинувальних доказів, отриманих шляхом катування третіх осіб у Йорданії. Аналіз ризику грубої відмови в правосудді виходить за рамки простого порушення або відсутності гарантій під час судового розгляду, як-от ті, що можуть виникнути в державі-учасниці Конвенції. Порушення принципів справедливого суду повинно бути настільки істотним, щоб прирівнюватися до скасування або руйнування самої суті прав, гарантованих статтею 6 («*Отман (Абу Катада)*», п. 260).

Висновки у справі «Отман (Абу Катада)», п. 258-287) знайшли своє продовження у справі «Ель Хаскі проти Бельгії» (*El Haski v. Belgium*), п. 90-99), підтвердивши, що в тих випадках, коли судова система держави, яка не є учасницею Конвенції, не надає жодних суттєвих гарантій незалежного, безстороннього та серйозного розгляду тверджень про катування чи поводження, яке є нелюдським або принижує гідність, заявникам не потрібно показувати індивідуалізований ризик у їхній конкретній справі, так само несправедливо було б покладати на них будь-який більший тягар доведення (п. 88).

Розділ 6

СПРАВЕДЛИВІСТЬ І ПОСТАНОВЛЕННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ

6.1. Обґрунтоване рішення

Право на обґрунтоване рішення виникає з більш загального принципу, закріпленого у Конвенції, який захищає особу від свавілля; національне рішення має зазначати причини, достатні для відповіді на суттєві аспекти фактичної та правової – матеріальної чи процесуальної – аргументації сторони («*Руїз Торія проти Іспанії*» (*Ruiz Torija v. Spain*), п. 29-30).

Обґрунтоване рішення: порушення

- ▶ Ненадання національними судами відповіді на доводи заявника про закінчення строку для подання іншою стороною апеляції у контексті спору щодо оренди («*Руїз Торія*»)
- ▶ Апеляційний суд не встановив, чи було «зареєстровано» товарний знак заявниці, тоді як те саме питання розглядав суд першої інстанції та вирішив спір на користь заявниці («*Хіро Балані проти Іспанії*» (*Hiro Balani v. Spain*))
- ▶ Відсутність деталізації в певному рішенні чи національній судовій практиці поняття «виняткових обставин», які згідно із законодавством мав би показати заявник, щоб мати право вимагати повторного прийняття в адвокатську колегію після завершення законодавчого обмеження строком у 10 років («*Н. проти Бельгії*» (*N. v. Belgium*))
- ▶ Стисле обґрунтування рішення про право заявника на пенсію за інвалідність, унаслідок якого було призначено лише часткову інвалідність, незважаючи на встановлення факту погіршення здоров'я («*Гірвісаарі*»).
- ▶ «Ненадійне засудження» на підставі результатів упізнання, під час якого обвинуваченого було впізнано серед інших за синьою

маскою, натомість в інших учасників була чорна маска («Ласка і Ліка проти Албанії» (*Laska and Lika v. Albania*))

- ▶ Непослідовне тлумачення законодавства окремими судами, що засідали як суди останньої інстанції у справах про колективне звільнення («Штефаніца та інші»)
- ▶ Процесуальні гарантії, недостатні для забезпечення обвинуваченому можливості зрозуміти причини обвинувачувального вироку суду присяжних за відсутності детального обвинувального акта чи вказівок або запитань присяжним («Таксет проти Бельгії» (*Taxquet v. Belgium*) [ВП])
- ▶ Суд першої інстанції обґрунтував рішення, серед іншого, посиланням на міжнародну угоду, але не врахував всіх відповідних обставин, як-от громадянства сторони («Татішвілі проти Росії» (*Tatishvili v. Russia*))
- ▶ Національний суд продовжив для органів влади строк для внесення подання про перегляд справи вищим судом, не зазначивши підстав такого рішення («Агурдіно S.R.L. проти Молдови» (*Agurdino S.R.L. v. Moldova*))

Хоча іноді це право розглядають з точки зору «справедливості» провадження («Гвісаарі», п. 30-33), структурно воно також підпадає під поняття права на суд, оскільки для обох потрібне вирішення відповідних фактичних і юридичних питань, які піднімає заявник у певній справі («Шевроль»)⁴⁹.

Мета права на обґрунтоване рішення – показати сторонам, що їх дійсно почули («Фомін проти Молдови» (*Fomin v. Moldova*), п. 22-34). Крім того, обґрунтоване рішення надає стороні змогу оскаржувати його, а також створює можливість перегляду такого рішення апеляційним органом. Лише надання обґрунтованого рішення може забезпечити наявність громадського контролю над здійсненням правосуддя («Суомінен проти Фінляндії» (*Suominen v. Finland*), п. 25-38).

Тому право бути почутим передбачає не лише можливість подавати до суду доводи, а й відповідний обов'язок суду показати у своєму обґрунтуванні причини прийняття чи відхилення таких доводів. Цей обов'язок завжди залежить від положення про те, що суд може не вважати за

49. Також див. вище розділ 3.1.1 «Матеріально-правові перешкоди для доступу до суду».

необхідне відповідати на аргументи, які явно не мають значення для справи, є необґрунтованими, образливими чи з інших причин неприйнятними відповідно до чітких норм законодавства або усталеної судової практики щодо аналогічних видів пояснень («*Fomin проти Молдови*» (*Fomin v. Moldova*), п. 22-34).

Загалом кожне рішення повинно бути чітким, а всі учасники мають розуміти, чому суд дотримується певної позиції («*Серявін та інші проти України*» (*Seryavin and others v. Ukraine*), п. 55-62).

Якщо прийнято рішення про повторне порушення справи чи надання іншій стороні процесуальних привілеїв, має бути пояснено причини такого рішення («*Аґурдіно С.Р.Л. проти Молдови*» (*Agurdino S.R.L. v. Moldova*), п. 18-36).

Згідно з традиційним підходом до доктрини «четвертої інстанції», стаття 6 завжди стояла на заваді скаргам щодо компетенції національних судів в питаннях встановлення фактів та дослідження права, і, відповідно, ухвалення цими судами неправильних рішень («*Каралевічус*», ріш.). Отже, критерій мотивованого рішення було скоріше зведено до кількісної, а не якісної оцінки; якщо було запропоновано хоча б якісь мотиви, відповідне рішення в принципі вважатиметься сумісним зі статтею 6 («*Гарсія Руїз проти Іспанії*» (*García Ruiz v. Spain*), п. 26-30). Лише у кількох виняткових випадках з використанням традиційного підходу Суд зіштовхнувся не з повною відсутністю мотивів, а з їхньою явною неузгодженістю («*Татішвілі проти Росії*» (*Tatishvili v. Russia*), п. 59-63; «*Антика та суспільство «R» проти Румунії*» (*Antică and "R" company v. Romania*), п. 32-39), що вважалось ще одним прикладом свавілля. Проте Суд ще кілька років тому відійшов від традиційного кількісного підходу згідно зі статтею 6 і все частіше розглядає якість судового рішення з точки зору фактичного й правового аспектів⁵⁰.

Право на обґрунтоване рішення не вимагає детальної відповіді в судовому рішенні на всі доводи, висловлені сторонами; крім того, воно дозволяє вищим судам просто підтверджувати мотиви, надані нижчими судами, не повторюючи їх («*Гірвісаарі*», п. 32).

Апеляційний суд може вирішити проблему відсутності мотивів у рішенні суду першої інстанції («*Гірвісаарі*»). І навпаки: дуже коротке обґрунтування рішення про відмову в поданні апеляції, яке посилається

50. Див. також нижче розділ 6.2 «Ненадійні докази» та розділ 6.3 «Непослідовна практика національних судів».

виключно на висновки нижчого суду, не порушує права на обґрунтоване рішення («Гору (№2)», п. 38-42).

Вимога щодо зазначення мотивів у певній (письмовій) формі відсутня. Цілком прийнятно, що суд оголошує мотивувальну частину свого рішення через деякий час після його постановлення, якщо це не перешкоджає праву заявника на ефективне подання апеляції («Хаджіанастасіу»; «Йодко», ріш.)⁵¹.

Відсутність мотивів у вердикті присяжних може бути виправданою, якщо такі мотиви вдається з'ясувати з інших матеріалів справи, зокрема з обвинувального висновку, запитань і вказівок головуючого судді присяжним (пор. «Таккет проти Бельгії» (*Taxquet v. Belgium*) [ВП] і «Джадж проти Сполученого Королівства» (*Judge v. the United Kingdom*), ріш.).

Обґрунтоване рішення: немає порушення

- ▶ Лише коротке обґрунтування національними судами фактів справи, у якій заявник неуспішно заявляв, що надав відповідачеві певні платні послуги, а висновки суду першої інстанції були підтверджені вищими судами («Гарсія Руїз»)
- ▶ Відсутність мотивів у вердикті присяжних, що нейтралізується процесуальними гарантіями, зважаючи на те, що причини можна було зрозуміти з пояснень сторін і звернення головуючого судді до присяжних, а також з огляду на те, що суддя взяв на себе зобов'язання пояснити присяжним законодавство й міг заявити, що не було підстав для притягнення до відповідальності («Джадж», ріш.)

6.2. Ненадійні докази

Якщо засудження значною чи вирішальною мірою базується на доказах, отриманих несправедливо з точки зору автономних принципів статті 6 (наприклад, якщо зізнання отримано з порушенням права не свідчити проти себе), провадження вважатиметься несправедливим⁵².

Однак якщо національні суди покладатимуться на докази, отримані з порушенням іншої статті Конвенції (наприклад статті 8), то такі дії не

51. Див. також вище розділ 3.1.2 «Процесуальні перешкоди для доступу до суду»; розділ 5.2.4 «Публічний характер судового рішення».

52. Див. також вище розділ 5.3.2 «Право зберігати мовчання та не свідчити проти себе».

обов'язково порушуватимуть принцип справедливості провадження за статтею 6 («Хан», п. 34-40; «Биков», п. 94-105). У той же час використання доказів, отриманих засобами, що порушують статтю 3, імовірно, суперечитиме статті 6, особливо якщо було застосовано катування.

Відповідно до принципу субсидіарності та імпліцитної доктрини, що не дозволяє Суду діяти в якості суду четвертої інстанції в питаннях, пов'язаних зі статтею 6, використання доказів, отриманих з порушенням норм національного матеріального чи процесуального права, як таке не суперечить вимозі справедливості. Якщо суди покладаються на докази, отримані незаконно, Суд перевірить: а) чи «незаконність» відповідно до положень національного законодавства не збігається з принципом «несправедливості» згідно з автономними положеннями Конвенції; б) чи заявник мав можливість порушити питання перед національними судами («Шенк проти Швейцарії» (*Schenk v. Switzerland*), п. 47-51; «Хеглас», п. 89-93).

Так само питання оцінки фактів, які встановлені на підставі стверджуваних ненадійних доказів, Суд майже завжди залишає на розсуд національного судді. Якщо існують серйозні сумніви щодо якості доказів, наданих стороною обвинувачення в кримінальній справі, Суд враховує процесуальні гарантії, що стосуються отримання та вивчення таких доказів, а не повторно оцінює ці докази («Корнеліс проти Нідерландів» (*Cornelis v. the Netherlands*), ріш.).

Лише в деяких виняткових випадках Суд всупереч позиції національного суду був готовим зробити висновок, що певний доказ був абсолютно ненадійним через підозрілі обставини, за яких його було отримано («Лісіца проти Хорватії» (*Lisica v. Croatia*), п. 47-62). Наприклад, у справі «Ласка і Ліка проти Албанії» (*Laska and Lika v. Albania*), п. 63-72) заявника було засуджено на підставі результатів впізнання, під час якого заявник був одягнений у біло-синю балаклаву (ідентичну з тими, що використовували стверджувані злочинці), а інші учасники впізнання були вдягнені в чорні маски. За таких обставин природньо, що потерпілі впізнали заявника як винуватця. Суд дійшов висновку, що впізнання, організоване в такий спосіб, не могло мати цінності як доказ, а тому засудження було ненадійним у цілому. Однак такі справи залишаються винятково рідкісними, і, окрім дослідження обставин провокації злочинів⁵³, жодна інша категорія справ, як правило, не гарантує відповідно до статті 6 повторного розгляду Судом фактів, установлених внутрішніми судами.

53. Див. також вище розділ 5.3.1 «Захист під час провокації злочину».

Ненадійні докази: порушення

- ▶ Важливі (прямі) докази отримано під час обшуку автомобіля без ордера та за відсутності підозрюваного або його адвоката; поліція не мала потреби поспішати, особливо зважаючи на те, що особу порушника було встановлено, а докази, яких шукали, не належали до таких, що можуть втратити силу («Лісіца проти Хорватії» (*Lisica v. Croatia*))
- ▶ Докази, як стверджувалось, було підкинута в автомобіль заявника; важливими факторами були жорстоке поведіння з боку поліції після арешту, обшук автомобіля через годину після арешту, відсутність документів, що реєструють арешт, і відсутність розгляду відповідних скарг національними судами («Лайжов проти Азербайджану» (*Layijov v. Azerbaijan*))
- ▶ Нездатність влади ретельно перевірити достовірність показань свідка, який був іноземним громадянином, та підтвердити такі показання достатніми доказами («Цебер проти Чеської Республіки» (*Tseber v. Czech Republic*))

Ненадійні докази: немає порушення

- ▶ Використання доказів, отриманих від свідка, який уклав зі стороною обвинувачення угоду про імунітет; зважаючи на те, що заявникові було надано достатні можливості оскаржити такі докази, а суди детально оцінили їх прийнятність («Корнеліс проти Нідерландів» (*Cornelis v. the Netherlands*), ріш.)
- ▶ Хоча деякі докази було отримано за допомогою незаконного ордера на обшук (в окремому кримінальному провадженні), порушення немає, з огляду на ретельний розгляд скарг заявника національними судами, а також з урахуванням громадських інтересів у боротьбі зі злочинністю, пов'язаною з наркотиками («Праде проти Німеччини» (*Prade v. Germany*))

6.3. Непослідовна практика національних судів

По суті, стаття 6 стосується того, чи надано було заявникові достатньо можливостей презентувати свою позицію й оскаржити докази, які він вважав неправдивими, а не того, яке рішення прийняли внутрішні суди

– правильне чи помилкове («*Каралевічус проти Литви*» (*Karalevičius v. Lithuania*), ріш.). Відповідно до принципу субсидіарності стаття 6 забороняє, щоб Суд діяв в якості суду четвертої інстанції, зокрема повторно встановлював факти справи чи знову вивчав стверджені порушення національного законодавства («*Бернар проти Франції*» (*Bernard v. France*), п. 37-41).

Держави залишаються вільними застосовувати кримінальне законодавство до будь-якої дії (тією мірою, якою таке застосування не порушує інших прав, захищених Конвенцією), а також визначати складові елементи отриманого правопорушення. Як наслідок, роль Суду не полягає в диктуванні змісту внутрішнього кримінального законодавства, зокрема про те, чи має бути певний захист доступний обвинуваченому («*G. проти Сполученого Королівства*» (*G. v. United Kingdom*), ріш., п. 28-30).

Проте останніми роками Суд іноді встановлював порушення статті 6 у зв'язку із тенденцією щодо прийняття суперечливих судових рішень з одного і того ж питання, ухвалених одним і тим самим апеляційним судом («*Тудор Тудор проти Румунії*» (*Tudor Tudor v. Romania*), п. 26-33), або різними окружними судами, що розглядали апеляції («*Штефаніца та інші проти Румунії*» (*Ștefănică and others v. Romania*), п. 31-40), підкреслюючи, що «глибокий і тривалий» характер розбіжностей, про які йдеться, не сумісний із принципом правової визначеності в його широкому значенні. Крім того, Суд установив, що досягнення послідовності законодавства інколи займає певний час, а тому періоди суперечливої судової практики можуть допускатися, якщо вони не підривають принцип правової визначеності («*Албу проти Румунії*» (*Albu v. Romania*), п. 42). У той же час Велика Палата нещодавно підкреслила, що функція Суду за статтею 6 не полягає в тому, щоб порівнювати різні рішення національних судів, навіть якщо вони були ухвалені в межах схожих проваджень, окрім випадків очевидного свавілля («*Недждет Сахін і Періхан Сахін проти Туреччини*» (*Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey*) [ВП], п. 59-96).

Існування кількох верховних судів, які не підпорядковуються жодній загальній судовій ієрархії в правовій системі, не може вимагати впровадження механізму вертикального перегляду імовірно різних правових підходів, обраних цими судами. Тому Суд намагався уникати розгляду питання організації судових систем договірних держав. Відповідальність за послідовність внутрішніх рішень лежить на національних судах, а втручання Суду в цьому контексті має бути лише винятковим («*Неждет Шахін і Періхан Шахін проти Туреччини*» (*Nejdet*

Şahin and Perihan Şahin v. Turkey, [ВП]).

Розбіжності судової практики не можна вважати порушенням статті 6, якщо суд вищої інстанції оперативно (напр., упродовж одного року) застосує ефективний метод їхнього врегулювання з метою уніфікації різних практик («*Албу та інші проти Румунії*» (*Albu and others v. Romania*), п. 35-44).

Проте глибокі та давні відмінності в практиці найвищого національного суду самі по собі суперечать принципу правової визначеності, який передбачає Конвенція та який є одним з основних елементів верховенства права («*Врабец проти Словаччини*», (*Vrabec v. Slovakia*), п. 27). Нарешті, Суд також погодився, що випадки, коли два національних суди – кожен у межах своєї юрисдикції – приходять до різних, але тим не менш раціональних і обґрунтованих висновків щодо однієї і тієї ж правової проблеми, яка виникає за схожих фактичних обставин, є неминучі, а тому не порушують статті 6 Конвенції («*Стоїлковська проти «Колишньої Югославської Республіки Македонія»* (*Stoilkovska v. “the former Yugoslav Republic of Macedonia”*), п. 46).

Непослідовна практика національних судів: порушення

- ▶ У контексті реституції націоналізованого майна відсутність узгодженості законодавства та суперечлива судова практика в питаннях тлумачення певних аспектів законодавства найвищими судами створювали загальний клімат браку правової визначеності; відсутність у Верховному Суді механізмів вирішення конфлікту між рішеннями нижчих судів («*Тудор Тудор проти Румунії*» (*Tudor Tudor v. Romania*))
- ▶ Нездатність Конституційного Суду вирішити питання незгодженості правової практики Верховного Суду в справах, що стосуються реституції майна («*Врабец проти Словаччини*» (*Vrabec v. Slovakia*))

Непослідовна практика національних судів: немає порушення

- ▶ Вищий суд оперативно оцінює питання пільг для державних службовців і дає однозначні рекомендації щодо правильного

тлумачення закону, ефективно усуваючи розбіжності, аби зробити тлумачення законодавства національними судами однорідним («Албу та інші проти Румунії» (*Albu and others v. Romania*))

- ▶ Вищий адміністративний суд і Вищий військовий суд (суди найвищої інстанції в адміністративній і військовій судових системах, які спільно існують у Туреччині та мають різні суди останньої інстанції) ухвалили різні рішення в схожих справах за участі двох потерпілих у одній аварії; важливо, що процедури були справедливими, а рішення не свавільними («Неждет Шахін і Періхан Шахін проти Туреччини» (*Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey*))
- ▶ Відмова в дотриманні встановленої національної правової практики щодо застосування принципів практики Європейського суду з прав людини («Салдуз проти Туреччини» (*Salduz v. Turkey*)⁵⁴, з огляду на достатнє обґрунтування такої відмови («Борг проти Мальти» (*Borg v. Malta*))

54. Див. також вище розділ 5.3.2 «Право зберігати мовчання та не свідчити проти себе»; а також нижче розділ 9.2 «Юридичне представництво або особистий захист».

Розділ 7

Суд упродовж

РОЗУМНОГО СТРОКУ

Ключові поняття та принципи

Те, який строк вважати «розумним», визначають кумулятивним тестом на основі трьох основних критеріїв («Претто та інші», п. 30-37):

- ▶ характер і складність справи;
- ▶ поведінка заявника;
- ▶ поведінка органів влади.

7.1. Загальні принципи

Це право впливає з формулювання статті 6 та принципу ефективності («Н. проти Франції» (*H. v. France*), 1989).

Стаття 6 повністю незалежна від того, як національне законодавство визначає тривалість процесуальних заходів, внаслідок чого порушення строків, передбачених національним законодавством, не обов'язково означатиме порушення статті 6. На відміну від багатьох національних систем, практикою Суду не встановлено фіксованого строку для кожного виду провадження, а всі ситуації розглядаються окремо.

Вимогу щодо «розумного строку» застосовують і до цивільних, і до кримінальних справ. Її не варто плутати з більш жорстким тестом тривалості тримання під вартою, який застосовують лише тоді, коли особу позбавлено волі на досудовому етапі провадження. Стандарти прийнятної тривалості всього кримінального провадження менш суворі, ніж «розумний строк» досудового ув'язнення («Смирнова», п. 67-88).

Справи щодо тривалості провадження – перша сфера, у якій Суд ухвалив пілотні рішення, що стосуються не обставин конкретної справи, а поняття системних порушень у відповідній країні («Кудла проти Польщі» (*Kudła v. Poland*), п. 119-131).

Згідно зі статтею 13 Конвенції у держави з'являється позитивне зобов'язання створити засіб правового захисту в межах будь-якої цивільної чи кримінальної справи, що дозволить пришвидшити процедуру, яка затягнулася, у цілях статті 6 («Кудла»).

Початок періоду, який належить враховувати в цілях вимоги щодо «розумного строку», визначають так:

- ▶ у цивільній справі – це дата подання позову, якщо заявникові законом не заборонено його подавати; наприклад, відсутність можливості подати позов і оскаржити скасування ліцензії на медичну практику до завершення певного попереднього адміністративного розслідування. У такому разі час відраховують від моменту висловлення першого заперечення («*Кеніг*», п. 97-111);
- ▶ у кримінальній справі – це дата, коли було повідомлено про «обвинувачення». Наприклад, це дата початку розслідування та ідентифікація заявника як підозрюваного, якщо тільки ситуація заявника не зазнала суттєвого впливу до формулювання «обвинувачення». У такому разі дата арешту, обшуку чи допиту, навіть в якості свідка, може вважатись датою початку («*Екле*», п. 73-73).

Для цілей вимоги щодо «розумного строку» кінцем такого періоду є дата сповіщення вищим судом про ухвалення на національному рівні остаточного рішення, яким вирішено спір, за винятком періоду виконавчого провадження («*Бурдов*»), але з урахуванням конституційного розгляду, якщо він безпосередньо впливає на результат спору («*Бухгольц проти Німеччини*» (*Buchholz v. Germany*), п. 46-63). З 1980-х років Суд змінив свій первинний підхід, за якого він враховував виконавче провадження («*Мартінс Морейра проти Португалії*» (*Martins Moreira v. Portugal*), п. 44). Затримку у виконанні судового рішення зараз розглядають як окрему проблему, а саме як можливе порушення права на своєчасне виконання, яке є складовою частиною права на суд⁵⁵.

Якщо справу закрито, а потім знову відкрито (наприклад, для наглядового перегляду), період, протягом якого справу не розглядали, належить виключити із загального терміну («*Скоробогатова проти Росії*» (*Skorobogatova v. Russia*), п. 37-42).

Хоча загальної рекомендації щодо дозволеного часу стаття 6 не встановлює, такий час насамперед залежить від кількості залучених судових інстанцій. Як правило, більш ретельно розглядаються справи, що тривають понад три роки в одній інстанції («*Гінчо проти Португалії*» (*Guincho v. Portugal*), п. 29-41), п'ять років у двох інстанціях і шість років на трьох рівнях юрисдикції.

Оцінка «розумного строку» дуже різниться залежно від обставин спра-

55. Див. також вище розділ 3.2 «Остаточність та виконання судового рішення».

ви. Найкоротший строк, за який було встановлено порушення, – 2 роки та 4 місяці у двох інстанціях у справі, що стосувалася позову про компенсацію, який подав ВІЛ-інфікований заявник («*X проти Франції*» (*X v. France*), 1982), а найдовший період, за який не було встановлено порушення – 8 років у двох інстанціях.

Приклади періодів, які вважались такими, що порушують вимогу щодо «розумного строку», без детальнішого аналізу інших аспектів:

- ▶ десять років кримінального провадження в одній інстанції («*Мілазі проти Італії*» (*Milasi v. Italy*)) або 13 років, включно з першою інстанцією й апеляційним судом («*Багетта проти Італії*» (*Baggetta v. Italy*));
- ▶ чотири роки апеляційного провадження («*Капуано проти Італії*» (*Capuano v. Italy*)).

7.2. Характер і складність справи

Суд враховує, що важливо для заявника в національному провадженні. До справ, які вимагають особливої ретельності, де сам характер справи вимагає пришвидшення процедури, належать:

- ▶ провадження, що стосується дітей («*Н. проти Сполученого Королівства*» (*N. v. the United Kingdom*), 1987);
- ▶ позов щодо компенсації через зараження крові ВІЛ-інфекцією («*X. проти Франції*» (*X v. France*), 1992);
- ▶ позов щодо серйозної травми в ДТП («*Мартінс Морейра*», 1990).

Характер і складність справи: порушення

- ▶ Строк у 2 роки та 7 місяців у двох інстанціях у справі, що стосується всиновлення та батьківського доступу; також враховано необхідну особливу старанність («*Н. проти Сполученого Королівства*» (*N. v. the United Kingdom*))
- ▶ Строк у 3 роки і 10 місяців в одній інстанції у справі щодо ДТП («*Гінчо*»)
- ▶ Строк у 3 роки і 6 місяців в апеляційному суді в справі, яка стосується забруднення повітря («*Ціммерман і Штайнер проти Швейцарії*» (*Zimmermann and Steiner v. Switzerland*))

Навпаки, складність справи надає органам влади більше можливостей для виправдання довшої затримки.

Складність насамперед позначає численні фактичні елементи, які потрібно визначити, як-от у справах стосовно великої кількості пунктів обвинувачення, коли кілька кримінальних справ об'єднано разом («*Вайвада проти Литви*» (*Vaivada v. Lithuania*), ріш.), або у справах із великою кількістю відповідачів («*Мейлус проти Литви*» (*Meilus v. Lithuania*), п. 25). Справи, що стосуються ухилення від сплати податків, корпоративного шахрайства, відмивання грошей тощо, часто є складними, але якщо провадження, що триває, перешкоджає звичній роботі компанії, від органів влади вимагається особлива старанність («*Де Клерк проти Бельгії*» (*De Clerk v. Belgium*), п. 53-73).

Правова складність, як-от невизначеність національної судової практики з огляду на потребу в застосуванні нового законодавства, також може виправдати довшу затримку («*Претто та інші проти Італії*» (*Pretto and others v. Italy*), п. 30-37).

Характер і складність справи: немає порушення

- ▶ Строк у 5 років і 2 місяці у справі про шахрайство, що включала повторне слухання в першій інстанції після успішної апеляції («*Рінгайзен*»)
- ▶ Період у 7 років і 4 місяці в кримінальній справі, що стосувалася податкового шахрайства, коли національні органи влади зіштовхнулися з численними труднощами, спілкуючись із владою й особами за кордоном («*Ноймайстер*»)

7.3. Поведінка сторін: затримки з боку органів влади

Суд враховує лише затримки (іноді їх називають «значними періодами бездіяльності») з боку органів влади. Затримки з вини заявника (навмисні чи ні) не враховуються під час оцінки «розумного строку» («*Н. проти Сполученого Королівства*» (*H. v. the United Kingdom*)). У той же час уряд не може виправдати загальної тривалості провадження заявами, позовами, запитами заявника тощо, якщо ці процесуальні заходи не були навмисними. Відповідача не можна звинувачувати в тому, що для захисту своїх інтересів він скористався всіма ресурсами й інструментами, які пропонує національне законодавство («*Коломієць проти Росії*» (*Kolomyets v. Russia*), п. 25-31).

На кожному процесуальному кроці від органів влади вимагатиметься належна розумна старанність, як-от подання доказів і пояснень у всіх

кримінальних справах, а також у цивільних справах, де вони є стороною («Бараона», п. 46-57).

Затримки з боку органів влади: порушення

- ▶ Неодноразове повернення справи слідчим (на одних і тих же підставах) для проведення нового розслідування («Шлежевїчус проти Литви» (*Šleževičius v. Lithuania*))
- ▶ Невдалі неодноразові спроби викликати одного й того ж свідка в суд («Кувїкас проти Литви» (*Kuvikas v. Lithuania*))
- ▶ Спір про підсудність за участі сторони обвинувачення та суду першої інстанції («Сімонавічус проти Литви» (*Simonavičius v. Lithuania*))
- ▶ Спір про підсудність між апеляційним судом і нижчим судом, які передавали справу один одному, доки Верховний Суд не визначив, що за своєю суттю спір є підсудним апеляційному суду («Георге проти Румунії» (*Gheorghe v. Romania*))
- ▶ Часті зміни в складі суду першої інстанції («Сімонавічус проти Литви» (*Simonavičius v. Lithuania*))
- ▶ Час, який пройшов між заслуховуванням сторін і прийняттям рішення («Мартінс Морейра») чи між вирішенням справи та виготовленням повного письмового тексту рішення («В. проти Австрії» (*B. v. Austria*), 1990)
- ▶ Затримки в надсиланні справи з першої інстанції в апеляційний суд («Мартінс Морейра»)

Затримки з боку органів влади: немає порушення

- ▶ Затримки в проведенні необхідних медичних обстежень, навіть якщо було проявлено розумну старанність, але провину можна покласти на перевантаження установи та брак ресурсів («Мартінс Морейра»)

Якщо затримку в цивільній справі спричинила інша приватна особа, суд має вжити заходів, щоб пришвидшити провадження, а не безпричинно продовжувати строки для зручності цієї особи («Гінчо»).

Зупинення провадження в очікуванні результату розгляду пов'язаної справи («Занд», звіт Комісії) чи визнання конституційності нормативно-правового акта в принципі прийнятне за умови, що відтермінування здійснюється лише з метою спричинити найменшу можливу затримку.

Навіть переслідуючи мету захисту прав відповідача, наприклад потребу викликати в суд свідка сторони захисту, органи влади можуть порушити вимогу щодо «розумного строку», якщо не виконуватимуть завдання з належною старанністю (*«Кувікас проти Литви» (Kuvikas v. Lithuania)*, п. 50).

Загальні затримки, інколи спричинені перевантаженням суду, можуть бути прийнятними, якщо вони не тривалі і якщо влада вживає розумних заходів, щоб надати пріоритет справам з урахуванням їх терміновості та важливості (*«Ціммерманн та Штайнер»*, п. 27-32).

У той же час за статтею 6 Конвенції від договірних держав вимагається організувати свої правові системи таким чином, щоб вони забезпечували дотримання статті 6; посилання на фінансові чи практичні труднощі не може виправдати структурну проблему надмірної тривалості провадження (*«Салезі»*, п. 20-25).

Якщо справу неодноразово повторно відкривають чи передають з одного суду в інший (так звана «практика йо-йо»), Суд схильний вважати це серйозною обтяжувальною обставиною, яка може бути визнана порушенням, навіть якщо загальна тривалість провадження не здається надмірною (*«Светлана Орлова проти Росії» (Svetlana Orlova v. Russia)*, п. 42-52).

Після запровадження спеціальних засобів правового захисту в різних державах-учасниках Конвенції для компенсації та пришвидшення судових процесів після рішення у справі «Кудла проти Польщі» (*Kudła v. Poland*) Суд розробив підхід, згідно з яким заявник може втратити свій статус потерпілого у випадках, коли порушення вимоги щодо розумного строку було розглянуто на національному рівні і заявникові надано достатнє відшкодування, зокрема можливість пришвидшити розгляд справи за допомогою спеціальних наказів про виконання.

Розділ 8

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ

Це положення забороняє передчасні заяви про вину від будь-яких державних службовців. Заяви про вину можуть приймати форму: а) заяви для преси про розслідування кримінальної справи («Аллене де Рібемон проти Франції» (*Alletet de Ribemont v. France*), п. 39-41); б) процесуального рішення в кримінальному чи навіть некримінальному провадженні («Дактарас проти Литви» (*Daktaras v. Lithuania*), п. 42-45); в) навіть особливих заходів безпеки під час судового провадження («Самойле і Чонка проти Румунії» (*Samoilă and Cionca v. Romania*), п. 93-101, де заявника показали публіці в тюремному одязі під час розгляду питання про заставу).

На час подій «державний службовець» не обов'язково повинен бути вже обраним представником чи працівником державного органу. У виняткових випадках це поняття може охоплювати осіб, що мають визнаний громадський статус унаслідок важливої державної посади в минулому чи балотування на виборну посаду («Кузьмін проти Росії» (*Kouzmin v. Russia*), п. 59-69).

Більшість прикладів непрямого втручання в презумпцію невинуватості, як-от перекладення тягаря доведення на обвинуваченого, рідко розглядалися в такому контексті («Салабіаку»), в основному це питання вирішувалося з більш загальної точки зору про право зберігати мовчання та право не свідчити проти себе згідно з пунктом 1 статті 6⁵⁶.

Пункт 2 статті 6 застосовується не лише до «кримінального» провадження в цілому, але щодо досудової стадії та стадії після завершення кримінального провадження, а також незалежно від стадії провадження чи навіть його результату («Мінеллі проти Швейцарії» (*Minelli v. Switzerland*), п. 25-41); тому стандарт застосування пункту 2 статті 6 відрізняється від того, який належить використовувати в разі застосування пункту 1 статті 6⁵⁷. Порушення пункту 2 статті 6 може бути навіть за відсутності остаточного засудження.

Пункт 2 статті 6 застосовується до цивільних позовів, як-от позовів

⁵⁶. Див. також вище розділ 5.3.2 «Право зберігати мовчання та не свідчити проти себе».
⁵⁷. Див. також вище розділ 2.2 «Кримінальне обвинувачення».

щодо компенсації, поданих колишніми підозрюваними в кримінальних справах, унаслідок припинення провадження («Лутц проти Німеччини» (*Lutz v. Germany*), п. 50-64), виправдання («Секаніна проти Австрії» (*Sekanina v. Austria*), п. 20-31) чи цивільного або дисциплінарного провадження за умови, що ці цивільні позови є наслідком попереднього кримінального розгляду чи пов'язані з ним («О. проти Норвегії» (*O. v. Norway*), п. 33-41; інша позиція в «Агосі проти Сполученого Королівства» (*Agosi v. the United Kingdom*), п. 64-67).

Порушення пункту 2 статті 6 станеться тоді, коли виправдана в кримінальному провадженні особа подасть цивільний позов, вимагаючи компенсації за досудове ув'язнення, однак у такій компенсації буде відмовлено на тій підставі, що людину виправдано через «відсутність достатніх доказів». Без додаткових роз'яснень така заява ставить під сумнів невинуватість заявника («Тендам проти Іспанії» (*Tendam v. Spain*), п. 35-41). У той же час відмова відшкодувати юридичні витрати після зняття кримінальних обвинувачень на тій підставі, що своєю поведінкою відповідачі самі призвели до того, що ними зацікавилася сторона обвинувачення, не порушує принципу презумпції невинуватості («Ашендон і Джонс проти Сполученого Королівства» (*Ashendon and Jones v. the United Kingdom*), піш., п. 50-55).

Презумпція невинуватості: порушення

- ▶ Міністр внутрішніх справ і два старших поліцейських заявили під час пресконференції на телебаченні, що заявник був «підбурювачем» до вчинення вбивства («Аллєне де Рібемон»)
- ▶ Спікер парламенту відразу після арешту заявника, члена парламенту, публічно заявив про те, що було затримано «хабарника» («Буткявічюс»)
- ▶ Публічні заяви відомого колишнього генерала, який у той час був кандидатом на виборах, – обов'язковий характер принципу презумпції невинуватості щодо квазіпублічних осіб («Кузьмін»)
- ▶ Публічні заяви слідчого судді, який оцінював якість захисту й перспективи результату кримінальної справи («Лавентс»)
- ▶ Скасування судом умовного ув'язнення з посиланням на «інші злочини», учиненні під час іспитового строку, хоча насправді в той час існували лише обвинувачення у вчиненні цих злочинів («Бьомер проти Німеччини» (*Bohmer v. Germany*))
- ▶ Наявність підозр, висловлених під час відмови у задоволенні

ні позову щодо компенсації після виправдання («Секаніна», але див. «Лутц»)

► У цивільному провадженні про відшкодування шкоди колишній відповідач у кримінальній справі мав показати (спираючись на наявність високої ймовірності) тому самому суду, що розглядав кримінальні обвинувачення проти нього, що він не вчиняв правопорушення; тому цивільне провадження було пов'язане з основною кримінальною справою («О. проти Норвегії», але див. також «Рінгвольд»)

► Після невдалої скарги заявниці на свого колишнього начальника щодо сексуальних домагань останній виграв цивільну справу про навмисне судове переслідування; було встановлено порушення, оскільки національні суди постановили, що раніше нездатність заявниці довести сексуальне насильство автоматично робила її обвинувачення неправдивими («Клуві»)

► Майно заявника конфісковано як «незаконно отримана вигода», незважаючи на його виправдання у справі про крадіжку та грабіж («Геєрінґс проти Нідерландів» (*Geerings v. Netherlands*))

► Наказ національних судів про конфіскацію майна, хоча заявника не було визнано винним у жодному кримінальному провадженні («Парапоніаріс проти Греції» (*Paraponiaris v. Greece*))

► Скасування умовного ув'язнення під час іспитового строку через зізнання, що стосувалося іншого правопорушення, до того, як вчинення цього правопорушення було доведено остаточним вироком («Каада проти Німеччини» (*Kaada v. Germany*))

► Заяви прокурора та суду щодо вини заявника, незважаючи на те, що кримінальне провадження проти нього було неможливим через закінчення строку давності («Караян проти Румунії» (*Caraian v. Romania*))

► Рішення про екстрадицію, яке містило заяву про те, що заявник «скоїв злочини», за відсутності остаточного рішення в країні, що здійснювала екстрадицію («Ешонкулов проти Росії» (*Eshonkulov v. Russia*))

Пункт 2 статті 6 не застосовується до цивільних проваджень щодо компенсації, які можуть бути ініційовані стверджуваними потерпілими після виправдання підсудного, якщо такі позови мають в основі інші

стандарти доведення, ніж ті, які застосовуються у кримінальному законодавстві, як-от стандарти у деліктному законодавстві. У справі такого типу колишній підсудний у кримінальній справі просто має гарантії за пунктом 1 статті 6 як «цивільна» сторона такого провадження, але не як «кримінальний» відповідач (*«Рінгвольд проти Норвегії» (Ringvold v. Norway)*, п. 36-42).

Пункт 2 статті 6 не тягне за собою позитивного зобов'язання держави у відповідь на заяви про вину, які зробили приватні особи та засоби масової інформації. Проте відповідно до пункту 1 статті 6 проблеми в цій сфері можуть усе ж виникнути, якщо поглянути на неї у певному ракурсі (*«Гаусшильдт»; «Буткявічюс», ріш.; Т. і V. проти Сполученого Королівства» (T. and V. v. the United Kingdom)*)⁵⁸.

Порушення пункту 2 статті 6 може також слугувати доказом порушення пункту 1 статті 6 в частині суб'єктивної безсторонності, коли оскаржувану заяву робить суддя (*«Лавентс»*)⁵⁹. Однак у більшості справ порушення пункту 2 статті 6, що стосується заяви судді, переважатиме як *lex specialis* (спеціальний закон), а тому розгляд на основі пункту 1 статті 6 не потрібний.

Презумпція невинуватості: немає порушення

- ▶ Слова «вину доведено», які вжив прокурор у відповідь на протилежні твердження заявника в процесуальному рішенні щодо зібраних під час розслідування доказів і якими прагнув підтвердити особисте переконання про те, що справу потрібно розглядати в суді, а не закривати (*«Дактарас»*)
- ▶ Утрата статусу потерпілого заявником, якого прем'єр-міністр під час пресконференції назвав винним після того, як Конституційний Суд визнав порушення принципу презумпції невинуватості та звернув на нього увагу суду першої інстанції (*«Арріго та Велла»*)
- ▶ Відсутність компенсації чи відшкодування витрат за непрапомірне переслідування в припиненому провадженні у зв'язку із сильними підозрами, що існували на час розслідування (*«Адольф проти Австрії» (Adolf v. Austria)*)

58. Див. також вище розділ 4.2 «Безсторонній суд»; розділ 5.2.2 «Ефективна участь».

59. Див. також вище розділ 4.2 «Безсторонній суд».

- ▶ Наявність підозр, висловлених під час відмови у задоволенні позову щодо компенсації після припинення розслідування («Лутц», але див. «Секаніна»)
- ▶ Постійне використання металевої клітки як заходу безпеки під час апеляційного слухання («Ашот Арутюнян»)
- ▶ Відмова відшкодувати юридичні витрати після виправдання заявника, оскільки він накликав на себе підозру та змусив сторону обвинувачення повірити, що справа проти нього була більш обґрунтованою, ніж це було насправді («Ашендон і Джонс»)
- ▶ Пункт 2 статті 6 визнаний незастосовним у справі щодо відмови у задоволенні позову про відшкодування шкоди, який проти заявника (колишнього обвинуваченого у кримінальній справі) подав стверджуваний потерпілий на підставі деліктного законодавства («Рінгвольд»; але див. також «О. проти Норвегії» (*O. v. Norway*))
- ▶ Засудження на підставі закону, що автоматично робить статевий зв'язок із неповнолітньою особою певного віку незаконним, незалежно від того, чи знав правопорушник про неповноліття потерпілої; немає порушення, оскільки запропоноване національним законодавством рішення зосередити увагу на суб'єктивному тесті, а не на наданні захисту на основі обґрунтованого припущення (об'єктивний тест) було прийнятним («G. проти Сполученого Королівства» (*G. v. the United Kingdom*))
- ▶ Запобіжна попередня конфіскація майна в кримінальному провадженні як така не порушила принципу презумпції невинуватості, оскільки кримінальний аспект статті 6 було визнано незастосовним до таких тимчасових рішень («Дасса Фаундейшн проти Ліхтенштейну» (*Dassa Foundation v. Liechtenstein*))
- ▶ Фільмування арешту заявника, яке здійснювали журналісти з приватної телевізійної станції, не порушувало статті 6 та не поставало як «небезпечна медіакомпанія», особливо за відсутності доказів того, що її ініціювала влада («Нацвлішвілі і Тогонідзе проти Грузії» (*Natsvlishvili and Togonidze v. Georgia*))

Підозри, висловлені в судовій заяві, формулювання якої не досить сильне, щоб становити порушення пункту 2 статті 6, усе ж можна вважати достатніми, щоб дискваліфікувати суддю як упередженого з

об'єктивної точки зору згідно з пунктом 1 статті 6 («*Гаусшильдт*») або навіть із суб'єктивної точки зору, якщо така заява стосується певних особистих характеристик підсудного й виходить за межі звичних процесуальних вимог («*Кіпріану*»).

Рішення, що припиняє переслідування, саме по собі не надає особі право на компенсацію за неправомірне обвинувачення чи відшкодування витрат, якщо на момент розслідування існувала підозра проти такої особи («*Лутц*»).

Як і більшість обмежень статті 6, принцип презумпції невинуватості можна захистити на національному рівні, якщо органи влади вживатимуть належних заходів до прийняття судового рішення з метою уникнути негативних наслідків руйнівних заяв («*Арріґо та Велла проти Мальти*» (*Arrigo and Vella v. Malta*), ріш.).

Усупереч пункту 1 статті 6 порушення принципу презумпції невинуватості оцінюють не на фоні провадження в цілому, а радше як окремий процесуальний недолік. Спірну фразу аналізують на основі кумулятивного аналізу трьох таких елементів: а) процесуального етапу та контексту, у якому зроблено заяву; б) її формулювання; в) її значення («*Дактарас*», п. 42-45).

Заяви, у яких під час досудового слідства висловлюють підозру, не є порушенням принципу презумпції невинуватості («*Дактарас*»), однак, оголошуючи про підозру, державні службовці мають обережно обирати слова («*Ісмаїлов та інші проти Росії*» (*Ismoilov and others v. Russia*), п. 162-170); рішуча заява в пресі, яку прокурор зробив до початку провадження, суперечить принципу презумпції невинуватості («*Фатуллаєв проти Азербайджану*» (*Fatullayev v. Azerbaijan*), п. 159-163).

Утім, навіть використання термінів із дуже чітким формулюваннями, як-от «вина» та «доведено», не може становити порушення пункту 2 статті 6, якщо їхнє значення в конкретному немедійному та непублічному контексті можна вважати таким, що означає щось інше. Наприклад, якщо такі твердження просто засвідчують переконання прокурора в достатності доказів для переходу від стадії слідства до судового розгляду («*Дактарас*», п. 42-45). Відтак, тест на значення змісту заяви є об'єктивним.

Заяви, у яких стверджується про наявність підозр і які було зроблено після припинення розслідування, не обов'язково порушують пункт 2 статті 6 («*Лутц*»), але твердження про існування підозр після ухвалення виправдувального вироку може становити порушення («*Секаніна*»).

Що стосується контексту оскаржуваної заяви, увагу акцентовано на публічних заявах державних службовців, особливо перед ЗМІ, у випадках, коли варто проявити значну стриманість («Аллене де Рібемон»). Заявам, зробленим у суворому процесуальному контексті, надається більше свободи («Дактарас»); «*Мустафа Камаль Мустафа (Абу Хамза) (№1), ріш.*, п. 41).

Від органів влади, що повідомляють громадськість про кримінальне розслідування, вимагають розсудливості й обережності з метою попередження заяв про вину, які можуть заохотити громадськість повірити у винуватість підозрюваного та сформувані поспішне враження компетентних судів під час оцінки фактів («Аллене де Рібемон»).

Щоб становити проблему відповідно до пункту 2 статті 6, формулювання оскаржуваного твердження має бути однозначною заявою про вину («*Буткявічюс*», п. 49-54); зауваження чи застереження щодо заяви можуть ставити під сумнів її однозначність («Аллене де Рібемон»).

Той факт, що особу засуджено судом першої інстанції, не позбавляє її гарантій пункту 2 статті 6 в апеляційному провадженні («*Констас проти Греції*» (*Konstas v. Greece*), п. 34-37). Однак досі не зрозуміло, чи залишається рівень захисту за пунктом 2 статті 6 незмінним до розгляду апеляційним чи касаційним судом за умови, що «засудження компетентним судом» у значенні статті 6 уже відбулося. У будь-якому разі посилення на таке засудження з боку вищих судів чи інших органів влади видаватиметься недоречним.

Порушення принципу презумпції невинуватості може також статися в разі певних процесуальних припущень, через які особа вважається винною без установлення її вини в змагальному процесі та відповідно до певного стандарту доведення («*Клуві проти Франції*» (*Klouvi v. France*), п. 42-54).

У той же час принцип презумпції невинуватості не можна тлумачити як такий, що встановлює матеріальні норми кримінальної відповідальності. Тому Суд не повинен, скажімо, з точки зору статті 6 вирішувати, чи є сувора відповідальність (або, навпаки, звичайна оцінка злочинного умислу поряд зі складом злочину) більш доречною реакцією внутрішнього законодавства на певну незаконну дію, та чи має встановлення злочинного умислу характеризувати об'єктивний або суб'єктивний тест («*G. проти Сполученого Королівства*» (*G. v. the United Kingdom*), п. 28-30).

Сказавши це, Суд встановив рідкісне порушення принципу презумпції

невинуватості у зв'язку з конфіскацією майна, незважаючи на виправдання заявника в основній кримінальній справі («*Geerings проти Нідерландів*» (*Geerings v. the Netherlands*)). Такий напрямок думок належить в якийсь момент узгодити з іншим підходом Суду щодо дозволу на конфіскацію, який не ґрунтується на засудженні (справи «*Ріела*», «*Уолш*», «*Гогімідзе*»), та на розширену конфіскацію (справи «*Філіпс*», «*Грейсон*», «*Ван Офферен*»), оскільки можна стверджувати, що не існує суттєвих відмінностей у виборі владою одного з вищезгаданих законодавчих інструментів, які стосуються доходів, одержаних злочинним шляхом до або після (і тоді незалежно від) майбутнього засудження чи виправдання, зважаючи, зокрема, на те, що Суд сам визнав, що нижчі стандарти доведення можна застосовувати до інструментів *in rem* (проти майна) порівняно з тими, які використовують у контексті традиційного кримінального переслідування *in personam* (проти особи). Тому вимагається подальше уточнення щодо того, чи є захист презумпції невинуватості відповідно до пункту 2 статті 6 більшою мірою пов'язаний із руйнівними словами та їх впливом на безсторонність (це можна назвати «суб'єктивним підходом» до презумпції невинуватості) чи радше з поведженням із різними нормативними припущеннями та зворотним тягарем доведення («об'єктивний підхід»)⁶⁰, які все частіше використовуються в сучасних юрисдикціях, особливо з метою запобігання злочинам шляхом вирішення питання про доходи від злочину.

60. Див. також вище розділ 5.3.2 «Право зберігати мовчання та не свідчити проти себе».

Розділ 9

ПРАВА НА ЗАХИСТ

Ключові поняття та принципи

- ▶ мінімальні права на захист у кримінальному провадженні;
- ▶ стверджуване порушення прав на захист згідно зі статтею 6;
- ▶ пункт 3 часто розглядають у поєднанні з правом на справедливий суд згідно із пунктом 1 статті 6 («Т. проти Австрії» (*T. v. Austria*), п. 68-72);
- ▶ щоб довести порушення одного зі своїх прав на захист, заявникам треба показати «непоправний вплив» оскаржуваного обмеження прав на захист на справедливість кримінального провадження «в цілому», зокрема на етапі апеляції («Даллос проти Угорщини» (*Dallos v. Hungary*), п. 47-53).

Права, які гарантує це положення, можна розглядати як спеціальні аспекти поняття справедливого суду в кримінальному провадженні в пункті 1 статті 6. Однак ці мінімальні права самі по собі не є ціллю: їхня внутрішня мета завжди полягає у тому, щоб сприяти забезпеченню справедливості кримінального провадження в цілому («Ібрагім та інші проти Сполученого Королівства» (*Ibrahim and Others v. the United Kingdom*)). Відповідно, Суд встановив би порушення, якщо б порушення цих спеціальних гарантій мало негативні наслідки щодо загальної справедливості судочинства, зокрема на етапі апеляції («Даллос»).

9.1. Інформування про обвинувачення та засоби захисту

9.1.1. Інформування про обвинувачення

Існує певний збіг між цим правом та правом на змагальне провадження, що є імпліцитним елементом справедливого судового розгляду за пунктом 1 статті 6⁶¹, а також правом на час і можливості для підготовки свого захисту відповідно до пункту 3b статті 6 (див. нижче)⁶².

Існує також деякий збіг із правом бути поінформованим про певні фактичні підстави для підозр, що обґрунтовують арешт відповідно до пункту 2 статті 5, навіть якщо пункт 3a статті 6 гарантує ширше право знати про можливу юридичну кваліфікацію обвинувачення та детальнішу фактичну інформацію про це («Пелісьє та Сассі проти Франції» (*Pélissier and Sassi v. France*), п. 45-63).

61. Також див. вище розділ 5.1.1. «Принцип змагальності».

62. Див. також нижче розділ 9.1.2 «Належний час і можливості для підготовки захисту».

Інформування про обвинувачення: порушення

- ▶ Сторона обвинувачення кілька разів змінювала дати та місце стверджуваного правопорушення до та під час судового розгляду («*Маттоція*»)
- ▶ Нові обвинувачення, які висунула сторона обвинувачення в останній день судового розгляду, без можливості підготувати захист від нового обвинувачення чи подати апеляцію щодо всього рішення («*Садак та інші проти Туреччини*» (*Sadak and others v. Turkey*); але також див. «*Даллос*»)
- ▶ Дуже запізніла зміна кваліфікації обвинувачень у самому розпалі судового процесу («*Селіверстов проти Росії*» (*Seliverstov v. Russia*))
- ▶ Зміна кваліфікації злочину судом першої інстанції без відкладення розгляду справи; апеляційні суди згодом відмовилися розглянути «повноваження» суду першої інстанції для зміни кваліфікації обвинувачення («*Пелісьє та Сассі*»)
- ▶ Після зміни кваліфікації під час судового процесу не дозволено повну апеляцію (з питань фактів та права) («*Т. проти Австрії*» (*T. v. Austria*))
- ▶ Громадянинові Німеччини висунуто обвинувачення мовою суду, італійською; перекладу на жодну іншу мову не забезпечено, а також були відсутні докази того, що він достатньо все розумів («*Брозічек*»)

«Причини», які має зазначати інформація, передбачена у пункті 3а статті 6, стосуються стверджуваних вчинених дій, а «характер» пов'язується із визначенням правопорушення в національному законодавстві («*Пелісьє та Сассі*»).

Деталі правопорушення надзвичайно важливі, оскільки обвинувачення вважають висунутим з моменту, коли підозрюваного офіційно поінформовано про його фактичне й правове підґрунтя (Пелісьє та Сассі»). Однак немає вимоги щодо того, що висновки суду першої інстанції про обставини злочину та роль заявника в ньому завжди мають бути ідентичними до обвинувального акта, сформованого стороною обвинувачення («*Мірілашвілі*», ріш.).

Відповідно до пункту 3а статті 6 потрібно надавати детальну інформа-

цію, достатню для того, щоб дозволити обвинуваченому почати підготовку свого захисту; однак на цій стадії не вимагають усіх доказів проти обвинуваченого, їх можна пред'явити пізніше («*Пелісьє та Сассі*»).

У той же час було б неправильним зазначати, що пункт 3а статті 6 застосовується лише до початкового етапу провадження, тоді як пункт 3б статті 6 доповнює його на пізнішому етапі; залишається відкритим питання про те, який із пунктів (пункт 3а статті 6 чи пункт 3б статті 6) є доречнішим на більш пізніх стадіях судового розгляду, як-от під час судового процесу, або якщо проблема полягає в зміні правової характеристики стверджуваного правопорушення («*Даллос*») чи недостатній фактичній інформації («*Маттоція проти Італії*» (*Mattoccia v. Italy*), п. 58-72); здається, що застосування обох цих положень у поєднанні з пунктом 1 статті 6, імовірно, буде правильним підходом до аналізу ситуації з відсутністю інформації на етапі судового розгляду.

Конвенція дозволяє інквізиційним системам співіснувати з обвинувальними; сторони обвинувачення під час судового процесу чи навіть суду під час постановлення вироку надають право на зміну кваліфікації обвинувачення, якщо передбачено достатньо часу і можливостей для підготовки захисту шляхом відкладення засідання чи забезпечено право на повну апеляцію з питань фактів і права («*Далос*»).

Практика Суду не вимагає письмового інформування про «характер і причини обвинувачення», якщо усно надано достатньо інформації («*Камасінські проти Австрії*» (*Kamasinski v. Austria*), п. 61-108).

Інформацію належить повідомляти доволі «оперативно», щоб дати змогу обвинуваченому підготуватися до захисту відповідно до пункту 3б статті 6; основну інформацію про обвинувачення слід повідомляти принаймні перед першим допитом поліцією («*Маттоція*»).

Інформацію необхідно повідомляти мовою, яку обвинувачені особи «розуміють»; це не обов'язково має бути їхня рідна мова («*Брозічек проти Італії*» (*Brozicek v. Italy*), п. 38-46).

Однак якщо іноземний громадянин просить перекласти обвинувачення, органи влади мають виконати таке прохання, якщо тільки вони не в змозі довести, що обвинувачений насправді має достатні знання мови суду («*Брозічек*»); достатньо буде усного перекладу обвинувачення («*Камасінські*»).

Що серйозніше обвинувачення, то більше інформації вимагається – суб'єктивний тест («*Кемпбелл і Фелл*»), п. 95-102).

Відповідальність за отримання інформації лежить не на органах влади, а на заявникові, який може отримати її, відвідуючи засідання чи роблячи відповідні запити («Кемпбелл і Фелл»).

Незначні недоліки, що стосуються інформування та виникають у зв'язку з технічними помилками, можуть не порушувати цього положення («Жеа Каталан проти Іспанії» (*Gea Catalan v. Spain*), п. 28-30).

Інформування про обвинувачення: немає порушення

- ▶ Інформації про обвинувачення, що складається зі слова «заколот» (із простим зазначенням місця та часу стверджуваного злочину), достатньо в контексті тюремного дисциплінарного провадження, з огляду на те, що заявник не зробив обґрунтованих спроб отримати додаткову інформацію («Кемпбелл і Фелл»)
- ▶ Зміна судом кваліфікації обвинувачення у вирокі, якщо була можливість пізніше подати повну апеляцію («Даллос»; але див. «Садак та інші» і «Селіверстов»)
- ▶ Поведінка обвинуваченого була основною причиною того, що його не було поінформовано про обвинувачення проти нього («Хеннінгс проти Німеччини» (*Hennings v. Germany*))
- ▶ Невеликі розбіжності у зазначенні норм національного законодавства внаслідок канцелярської помилки («Жеа Каталан»).
- ▶ Усний переклад обвинувачення проти іноземця, який не розумів мови суду («Камасінські»)
- ▶ Засудження за викрадення людини з допомогою «невстановлених співучасників», хоча у обвинувальному акті їхні особи було встановлено («Мірілашвілі», ріш.)

9.1.2. Належний час і можливості для підготовки до захисту

Існує певний збіг між цим правом і правом на змагальне провадження та рівність сторін, які є імпліцитними елементами справедливого судового розгляду відповідно до пункту 1 статті 6⁶³, правом на отримання

63. Див. також вище розділ 5.1.1 «Принцип змагальності»; розділ 5.1.2 «Рівність сторін».

інформації про обвинувачення згідно з пунктом 3а статті 6⁶⁴, правом на юридичну допомогу захисника відповідно до пункту 3с статті 6⁶⁵ і правом викликати свідків відповідно до підпункту (d)⁶⁶.

Нездатність вчасно подати апеляцію через відсутність мотивів, зазначених в рішенні нижчого суду (чи відсутність інформації про строк для апеляції), можна вважати порушенням вимоги щодо наявності достатнього часу й можливостей для підготовки захисту згідно з пунктом 3 (b) статті 6, хоча послідовніший підхід до таких ситуацій передбачає їх розгляд з точки зору доступу до суду⁶⁷.

Щоб підтвердити дотримання пункту 3b статті 6, необхідно врахувати загальну ситуацію захисту, зокрема правову допомогу, а не лише ізольовано ситуацію обвинуваченого (*«Кремповський проти Литви» (Kremповskij v. Lithuania)*, ріш.).

Звичайний підхід – розглянути стверджуване порушення пункту 3b статті 6 спільно з пунктом 3с статті 6, щоб за допомогою кумулятивного аналізу різних труднощів сторони захисту показати загальний вплив таких недоліків на справедливість судового розгляду в цілому в рамках пункту 1 статті 6 (*«Кремповський»*, ріш.). «Належність» заходів для підготовки до судового розгляду зазвичай оцінюють з урахуванням офіційних обмежень, що застосовуються до захисту: наприклад, обмежений доступ захисту до «секретних» частин справи й обмеження копіювання. Однак Суд також враховує практичні труднощі, з якими має справу захист, наприклад труднощі, пов'язані з умовами тримання під вартою та транспортуванням затриманого підозрюваного (*«Моїсеєв»*, п. 208-225).

Щоб уникнути поспішного судового процесу, під час якого обвинуваченому відмовлено в можливості належним чином захистити себе, необхідно досягнути балансу між потребою забезпечити суд упродовж розумного терміну⁶⁸ та потребою надати достатньо часу для підготовки захисту (*«Оджалан проти Туреччини» (Öcalan v. Turkey) [ВП]*, п. 130-149).

Тест на визначення належного часу – суб'єктивний, оскільки варто враховувати різні фактори, зокрема характер і складність справи, етап провадження та важливість питання для заявника; у простих справах,

64. Див. також вище розділ 9.1.1 «Інформування про обвинувачення».

65. Див. також нижче розділ 9.2 «Юридичне представництво або особистий захист».

66. Також див. розділ 9.3 «Допит свідків».

67. Також див. вище розділ 3.1 «Доступ до суду».

68. Див. також вище розділ 7 «Суд упродовж розумного строку».

як-от дисциплінарному провадженні, належним може вважатися строк у п'ять днів з моменту, коли було висунуто обвинувачення, до слухання суті справи («Кемпбелл і Фелл»).

Залежно від характеру й обсягу нових доказів пункт 3b статті 6 вимагатиме перерви в судовому розгляді; незначні нові докази, наприклад ті, що стосуються особи заявника, а не обставин стверджуваного правопорушення, можна надати в суді без оголошення перерви («G.B. проти Франції» (G.B. v. France)).

Не зрозуміло, чи існує власне право бути повідомленим у рішенні суду про чинні строки для подання апеляції та чи повинна сторона захисту з'ясовувати це самостійно; у той же час, згідно з пунктом 3b статті 6 існує позитивне зобов'язання повідомити відповідача про відповідні строки в складних процесуальних справах, як-от тих, де існують два паралельні строки: для подання касаційної скарги, з одного боку, і подання обґрунтування такої скарги – з іншого («Vаше», п. 22-31); можна також зазначити, що ці типи ситуацій доречніше розглядати під заголовком «доступ до суду», а не права на захист⁶⁹.

Тест на «належні можливості» також суб'єктивний і залежить від конкретних обставин і навичок заявника, який, наприклад, може бути професійним юристом («Трепашкін (№2) проти Росії» (Trepashkin (No. 2) v. Russia), п. 159-168). Однак у більшості випадків можуть вимагатись два основних заходи, а саме: а) можливість спілкування з адвокатом у конфіденційний («Бонці проти Швейцарії» (Bonzi v. Switzerland), піш.) і ефективний («Артико проти Італії» (Artico v. Italy), п. 29-38) спосіб (хоча це право детальніше описується в пункті 3(с) статті 6⁷⁰; б) доступ до матеріалів справи («Камасінські»).

У той же час, можуть допускатися певні незначні обмеження, що не дозволятимуть заявникові бачитися з адвокатом у певний час («Бонці») чи накладатимуть на адвоката зобов'язання захищати свідка на ранньому етапі провадження («Куруп»), ріш.).

Належний час і можливості: порушення

- Сукупний вплив кількох ізольованих обмежень, зокрема відсутність правової допомоги під час допиту в поліції, подальші обмеження щодо кількості та тривалості зустрічей із захисником, відсутність можливості конфіденційно спілкуватися з адво-

69. Також див. вище розділ 3.1.2 «Процесуальні перешкоди для доступу до суду».

70. Див. також нижче розділ 9.2 «Юридичне представництво або особистий захист».

катами та відсутність повного доступу до матеріалів справи на пізніх етапах судового розгляду («Оджалан»)

- ▶ Касаційну скаргу було подано вчасно, але її не прийняли на тій підставі, що заявник не обґрунтував її впродовж установленого строку, а також заявника не було поінформовано про існування двох паралельних строків: одного для подання касаційної скарги й іншого для подання обґрунтування («Ваше»)
- ▶ Відмова в доступі до матеріалів справи на досудовому етапі через те, що засуджений вирішив сам себе представляти, а згідно з національним законодавством доступ дозволено лише адвокату («Фуше»; див. також 5.1.2. «Рівноправність сторін», ст. 49)
- ▶ Раптова та повна зміна свідчень призначеного судом експерта в ході одного й того ж слухання, що мала вирішальний вплив на думку присяжних, а також відмова суду першої інстанції призначити альтернативного експерта («G.B. проти Франції» (G.B. v. France); а також див. «Беніш», «Брандштеттер»)
- ▶ Запізніле отримання письмового тексту рішення суду з мотивувальною частиною (понад 1 місяць після оголошення резолютивної частини), що перешкодило заявникові подати апеляцію впродовж 5 днів, передбачених законодавством для цієї мети («Хаджіанастасіу»)
- ▶ Захист коротко повідомлено про сутність документів, поданих поліцією на останньому слуханні в складній справі про шахрайство, коли не було виділено часу вивчити документи та підготувати відповідь («Грегасевич проти Хорватії» (Gregacevic v. Croatia))
- ▶ Заявника обвинувачено в правопорушенні, коли він перебував під вартою в поліції, а також лише за кілька годин до суду («Акобян та інші проти Вірменії» (Nakobyan and Others v. Armenia))

Право на «належні можливості» включає право доступу до матеріалів справи після завершення досудового слідства; у той же час достатньо, якщо доступ надається лише адвокату, а не заявникові («Камасінські»). Якщо обвинуваченому надано право представляти себе, відмова в доступі до матеріалів справи на етапі досудового слідства порушу-

ватиме статтю 6 («Фуше»)⁷¹. Оцінюючи обмеження доступу заявника до матеріалів справи, Суд, зокрема, враховує тривалість такого обмеження («Трепашкін (№2)», п. 159-168).

Право на доступ до матеріалів справи не є абсолютним, можливі деякі винятки для захисту конфіденційного методу розслідування чи виявлення свідка чи агента; на заявникові лежить обов'язок показати, що доступ до будь-якого конкретного елемента матеріалів справи необхідний для його прав на захист («Брікмон»)⁷².

Перевірку необхідності розкриття будь-яких конфіденційних матеріалів Суд передає національним судам; автономну оцінку суті нерозкриття відповідно до Конвенції не проводитимуть, якщо національні суди самі здійснили таку оцінку згідно з внутрішнім законодавством («Доусетт»). Однак може виникнути проблема, якщо за законодавством національний суд не має повноважень приймати рішення щодо можливості розкриття матеріалів справи стороні захисту («Мірілашвілі», п. 200-209).

Належний час і можливості: немає порушення

- ▶ Строк у 5 днів з моменту висунення обвинувачень до розгляду суті справи був «належним часом» для підготовки захисту в дисциплінарній справі у в'язниці, що стосувалася обвинувачення в заколоті («Кемпбелл і Фелл»); 15 днів також були «належним часом» у професійній дисциплінарній справі проти лікаря, обвинуваченого в незаконній видачі довідок про непрацездатність («Альберт і Ле Компт проти Бельгії» (*Albert and Le Compte v. Belgium*))
- ▶ Незважаючи на зміну кваліфікації злочину судом першої інстанції, заявник мав достатньо часу підготувати свою апеляцію, а також з огляду на заключні аргументи прокурора, які дозволяли передбачити таку зміну кваліфікації («Мулосмані проти Албанії» (*Mulosmani v. Albania*))
- ▶ Нові незначні докази про особу підсудного сторона обвинувачення подала на початку судового розгляду, що тривав 3 дні та стосувався сексуальних правопорушень, незважаючи на те, що судові засідання не переносились («G.B. проти Франції» (*G.B. v. France*))

71. Див. також вище розділ 5.1.2 «Рівність сторін».

72. Див. також вище розділ 5.1.1 «Принцип змагальності»

- ▶ Обвинуваченого розмістили в одиночній камері, йому забороняли спілкуватися з адвокатом упродовж кількох обмежених періодів, хоча він міг вільно спілкуватися з ним решту часу («Бонці», ріш.)
- ▶ Захисника зобов'язали не розголошувати клієнтові особу певного свідка на ранньому етапі провадження, щоб захистити цього свідка від підкупу («Куруп», ріш.)
- ▶ Доступ до матеріалів справи надано адвокатів заявника, а не заявникові особисто («Камасінські»)

Право на «належні можливості» як таке не включає ні права за власним вибором призначати експерта, що свідчитиме в суді, ні права призначати іншого або альтернативного експерта («Беніш проти Австрії» (*Boenisch v. Austria*), п. 28-35; «Брандштеттер», п. 41-69). За виняткових обставин, як-от у випадку несподіваної та повної зміни свідчень, наданих призначеним судом експертом у ході одного й того ж слухання, може виникнути проблема щодо справедливості та прав на захист, якщо суд не розглядає можливості виклику для надання свідчень іншого експерта («G.B. проти Франції» (*G.B. v. France*)).

Оскаржити висновок експерта без допомоги іншого експерта у відповідній галузі може бути складно. Тому самого лишень права захисту просити суд про проведення іншого експертного аналізу не достатньо. Щоб ефективно здійснити це право, захист повинен мати ту ж можливість пропонувати власні «експертні докази» («Ходорковський і Лебедєв проти Росії» (*Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia*), п. 731). Однак питання експертів доцільніше розглядати з точки зору пункту 3d, а не 3b статті 6.

Право знати обґрунтування судового рішення можна також вважати аспектом пункту 3b статті 6. Обґрунтування може бути потрібно заявникові, щоб вирішити, чи подавати апеляцію та чи готуватися до апеляційного провадження («Хаджіанастасіу»)⁷³.

9.2. Юридичне представництво або особистий захист

Існує певний збіг між цим правом і правом на змагальне провадження та рівність сторін, які є імпліцитними елементами справедливого судового розгляду відповідно до пункту 1 статті 6⁷⁴, правом бути поінфор-

73. Див. також вище розділ 3.1.2 «Процесуальні перешкоди для доступу до суду»; розділ 6.1 «Обґрунтоване рішення».

74. Див. також вище розділ 5.1.1 «Принцип змагальності»; розділ 5.1.2 «Рівність сторін».

мованим про обвинувачення згідно з пунктом 3а статті 6⁷⁵, правом на належний час і можливості для підготовки захисту згідно з пунктом 3б статті 6⁷⁶ і правом викликати свідків відповідно до підпункту (d)⁷⁷.

Звичайний підхід – розглянути стверджуване порушення пункту 3с статті 6 спільно з пунктом 3б статті 6, щоб за допомогою кумулятивного аналізу різних труднощів сторони захисту показати загальний вплив таких недоліків на справедливість судового розгляду в цілому в рамках пункту 1 статті 6 («Оджалан»).

Пункт 3с статті 6 складається з чотирьох елементів, а саме: а) права захищати себе особисто («Фуше»); б) права за певних обставин обирати адвоката («Кемпбелл і Фелл»); в) права на безоплатну юридичну допомогу, якщо особа не має достатньо коштів і якщо цього вимагають інтереси правосуддя («Джон Мюррей»); і насамкінець г) права на практичну й ефективну юридичну допомогу («Богуміл»), п. 47-50).

Право представляти себе не є абсолютним, а державні органи можуть відмовити обвинуваченому в цьому праві, оскільки в деяких ситуаціях національне законодавство вимагає, щоб особа мала юридичного представника, зокрема, коли йдеться про серйозні правопорушення («Камасінські»).

У той же час, якщо обвинуваченому надано право представляти себе, додаткові обмеження прав на захист унаслідок такого самопредставництва можуть становити порушення. Наприклад, відмова в доступі до матеріалів справи на досудовому етапі («Фуше»)⁷⁸.

Рішення щодо того, чи дозволяти доступ до адвоката (безоплатного чи платного), має контролювати суд, виконавчий орган не повинен мати повноваження самостійно приймати таке рішення («Езех і Коннорс», п. 100-108).

Відсутність права на адвоката під час судового розгляду, ймовірно, порушуватиме пункт 3с статті 6, навіть якщо такий доступ було надано на більш ранніх етапах провадження («Езех і Коннорс»).

Неможливість отримати безоплатну правову допомогу зазвичай виникає у випадку дрібних кримінальних правопорушень, а також адміністративних чи дисциплінарних порушень, які вважають «кримінальними» лише в автономному значенні пункту 1 статті 6, але не відповідно

75. Див. також вище розділ 9.1.1 «Інформування про обвинувачення».

76. Також див. нижче далі в цьому розділі.

77. Також див. розділ 9.3 «Допит свідків».

78. Див. також вище розділ 5.1.2 «Рівність сторін».

до положень національного законодавства; тому заявникові право на безоплатну правову допомогу не доступне («Енгель»)⁷⁹.

Приймаючи рішення щодо того, чи надавати безоплатну правову допомогу, органи влади повинні зважати на фінансові можливості обвинуваченого, а також інтереси правосуддя, які передбачають врахування характеру та складності стверджуваного правопорушення, суворості покарання, яке може бути присуджено, інших наслідків, наприклад, наявності попередніх судимостей і здатності обвинуваченого представляти себе належним чином («Тимергалієв»).

Якщо обвинувачений має достатньо коштів, щоб оплатити адвоката, у питанні надання обвинуваченому правової допомоги інтереси правосуддя брати до уваги не потрібно («Кемпбелл і Фелл»).

Навіть у нескладних справах баланс інтересів правосуддя спрямовуватиметься до надання юридичної допомоги, якщо для відповідача є ризик тривалого покарання у виді позбавлення волі («Каранта проти Швейцарії» (*Quaranta v. Switzerland*), п. 32-38).

Право на безоплатну юридичну допомогу застосовують незалежно від етапу провадження, у тому числі під час досудового розслідування («Каранта»).

З інтересами правосуддя сумісне те, що обвинувачений у військовому чи тюремному дисциплінарному провадженні, де факти дуже прості, захищає себе самостійно й отримує безоплатну юридичну допомогу, яка обмежується правовими питаннями апеляції («Енгель»), п. 89-91).

Відмова в юридичній допомозі на етапі апеляції може також відповідати інтересам правосуддя, якщо орган, який приймає рішення про надання юридичної допомоги, врахував обґрунтовані перспективи (об'єктивна ймовірність) успіху («Моннелл та Морріс»), п. 55-70).

У той же час відмова в юридичній допомозі на етапі апеляції може бути неприйнятною, якщо в апеляції порушено значущі питання («Пакеллі проти Німеччини» (*Pakelli v. Germany*), п. 31-40).

Огляд інтересів правосуддя має відбуватися на кожному етапі провадження («Грейнджер»), п. 43-48).

Лише заявники із коштами на оплату адвоката мають право вибирати особу, яка їх представлятиме («Кемпбелл і Фелл»); заявник, якому нада-

79. Див. також вище розділ 2.2 «Кримінальне обвинувачення».

ється безоплатна юридична допомога, не має права вибрати адвоката («Кремповський», ріш.). У той же час, якщо безоплатний адвокат явно не виконує своїх обов'язків, органи влади мають позитивне зобов'язання замінити його («Арміко», п. 31-38).

Право вибрати адвоката не є абсолютним; з метою належного здійснення правосуддя можна встановлювати обмеження щодо того, скільки адвокатів, з якою кваліфікацією та відповідно до яких правил поведінки з'являтимуться перед судом («Енслін та інші проти Німеччини» (*Ensslin and others v. Germany*), ріш. 1978).

Особа, справа якої розглядається за її відсутності, повинна мати право бути представленою вибраним нею адвокатом («Каратас і Сарі проти Франції» (*Karatas and Sari v. France*), п. 52-62).

Обмеження доступу до адвоката на ранніх етапах провадження, як-от відразу після арешту, може стати порушенням пункту 3с статті 6, якщо зізнання отримано від обвинуваченого без представника (до відповідних обставин можуть належати докази, що отримані із зізнання, і несприятливі висновки через мовчання обвинуваченого). На цьому етапі обвинувачений вважається найбільш вразливим до неналежного тиску та потребує юридичної допомоги («Джон Мюррей»; «Салдуз» [ВП], п. 56-62), якщо тільки він явно та свідомо не відмовляється від права на адвоката («Йолдаш проти Туреччини» (*Yoldaş v. Turkey*), п. 46-55).

Однак Суд нещодавно встановив, що зволікання у наданні доступу до адвоката певним особам, яких підозрюють у тероризмі, за ситуації з «бомбою сповільненої дії», незважаючи на певний тиск із боку органів влади і застосування заяв у суді, може бути сумісним зі статтею 6, якщо відповідні фактори показують, що загалом провадження було справедливим («Ібрагім та інші проти Сполученого Королівства» (*Ibrahim and Others v. the United Kingdom*)). Серед інших важливих у цьому контексті факторів: а) особлива вразливість підозрюваного; б) нормативно-правова база, що регулює досудове провадження та допустимість доказів у суді; в) можливість оскаржити справжність інкримінуючих доказів і заперечувати проти їхнього використання; г) характер заяв і те, чи вони оперативно заперечуються або змінюються; д) ступінь зацікавленості суспільства в розслідуванні; е) покарання за конкретне правопорушення, яке розглядається.

Як правило, обвинувачені особи повинні мати право відразу після арешту отримати допомогу адвоката, а не лише під час допиту під вартою («Дайанан», п. 29-34).

На осіб, інтереси яких не представляє адвокат, не можна здійснювати тиск з метою змусити їх зізнатися, навіть якщо такі особи не мають процесуального статусу підозрюваного під час оскаржуваного допиту і їх формально допитують на цій стадії як свідків («Шабельник»)⁸⁰.

Швидкий доступ до адвоката є важливою протипагою вразливості підозрюваних, затриманих поліцією, така практика забезпечує підозрюваних основною гарантією захисту від примусу та жорстокого поводження з боку поліції, сприяючи попередженню судових помилок («Салдуз проти Туреччини» (*Salduz v. Turkey*)).

У той же час присутність адвоката не обов'язкова, якщо поліція допитує особу, не затримуючи її, навіть якщо згодом ця особа стане підозрюваною («Александр Зайченко проти Росії» (*Aleksandr Zaichenko v. Russia*), п. 46-51).

Відмову підозрюваного від юридичної допомоги, зроблену за підозрілих обставин, можна вважати недійсною. Коли обвинувачена особа під час допиту вимагає юридичної допомоги захисника, дійсну відмову не можна встановити, просто показавши, що така особа відповідала на подальші запитання поліції, навіть якщо факт повідомлення підозрюваного про його права не заперечується («Піщальников», п. 72-91).

Немає сталої судової практики щодо вимоги про присутність адвоката під час допитів, окрім першого допиту. Проте схоже, що присутність адвоката під час зустрічі обвинуваченого з неключовим свідком на етапі досудового розслідування не є обов'язковою складовою прав на захист («Ісгро проти Італії» (*Isgrò v. Italy*), п. 31-37)⁸¹. У той же час видається, що присутність адвоката може вимагатись під час пред'явлення для впізнання, особливо якщо воно відіграє важливу роль у можливому засудженні («Ласка і Ліка», п. 63-72).

Спосіб, у який надають юридичну допомогу (безоплатну чи платну), має бути «практичним і ефективним», а не лише «теоретичним та ілюзорним» («Артіко проти Італії», п. 31-38).

Немає як такого права на доступ до адвоката в будь-який момент провадження, а на кількість чи тривалість зустрічей можуть накладати обмеження, особливо на етапі досудового розслідування («Бонці»), за умови забезпечення доступу до адвоката відразу після арешту («Джон Мюррей»).

80. Див. також вище розділ 5.3.2 «Право зберігати мовчання та не свідчити проти себе».

81. Також див. розділ 9.3 «Допит свідків».

Як правило, відповідач у кримінальній справі має право конфіденційно спілкуватися зі своїм адвокатом («Сахновський» [ВП], п. 99-107), хоча дозволяється візуальне спостереження за їхньою взаємодією. Однак право на конфіденційне спілкування з адвокатом не є абсолютним, на етапі досудового розслідування можуть здійснювати поліцейський нагляд за зустрічами між клієнтом і адвокатом, щоб попередити змову («S. проти Швейцарії» (S. v. Switzerland), п. 48-51) чи нові злочини («Бреннан проти Сполученого Королівства» (Brennan v. the United Kingdom), п. 42-63), а також щоб захистити свідків («Курун», ріш.).

Спосіб і тривалість нагляду за спілкуванням між обвинуваченим і адвокатом повинні: а) мати обґрунтовані причини, тобто розумні підстави підозрювати не лише обвинуваченого, а й відповідного адвоката у вчиненні чи сприянні вчиненню будь-якої руйнівної діяльності, оцінка здійснюється на основі об'єктивного тесту; і б) бути пропорційною відповіддю на видиму потребу («S. проти Швейцарії» (S. v. Switzerland), «Бреннан», «Курун»). Такі заходи як підслуховування комунікації відповідача з його адвокатами будуть законними, лише якщо вони «цілком необхідні». Такі заходи можуть порушувати пункт 3с статті 6, навіть якщо не видається, що вони мають пряму дотичність до суті обвинувачень або стратегії захисту («Загарія проти Італії» (Zagaria v. Italy), п. 32-36).

Юридичне представництво: порушення

- ▶ Відмова в доступі до матеріалів справи на досудовому етапі через те, що засуджений вирішив сам себе представляти, а згідно з національним законодавством доступ дозволено лише адвокату («Фуше») ⁸²
- ▶ Доступ до адвоката заборонено одноосібним рішенням начальника в'язниці під час слухання дисциплінарної справи проти ув'язнених, хоча право на консультацію адвоката було забезпечено під час перерви у засіданні («Езех і Коннорс»)
- ▶ Для того щоб спілкуватися із клієнтом, адвокат щоразу зобов'язаний отримати дозвіл від слідчого; цей захід не має підґрунтя в національному законодавстві («Моїсєєв»)
- ▶ Відсутність офіційного захисника заявника на апеляційному рівні, а також нездатність заявника після апеляції отримати слу-

82. Див. також вище розділ 5.3.2 «Право зберігати мовчання та не свідчити проти себе».

ховий апарат, який би дозволив йому ефективно брати участь у судовому засіданні, незважаючи на ваду слуху («Тимергалієв»)82

► Відмова в юридичній допомозі після апеляції, незважаючи на той факт, що було порушено важливі питання законодавства («Пакеллі»); але див. також «Моннелл та Морріс»)

► Відмова переглянути питання про надання юридичної допомоги в інтересах правосуддя; з огляду на складні правові питання, що були порушені під час апеляційного розгляду («Грейнджер»)

► Неможливість призначити адвоката засудженому, який втік і був засуджений заочно («Каратас і Сарі»)

► Зізнання, отримане від особи, яка не має юридичного представника і яка формально на той час була свідком, використане для обґрунтування засудження («Шабельник»)83

► Неможливість відмовитися від початкових свідчень, отриманих від непередставленого підозрюваного, хоча згодом йому було надано адвоката, але поліція одразу ж вжила заходів, щоб отримати додаткові докази («Трутенъ проти України» (*Truten v. Ukraine*))

► Зізнання, отримане від непередставленої особи, коли слідчий поліції маніпулював визначенням інкримінованого злочину, щоб уникнути надання підозрюваному обов'язкової юридичної допомоги, у той же час чинячи тиск на підозрюваного та змушуючи його підписати відмову від юридичної допомоги («Яременко проти України»)

► Зізнання, яке зробив заявник, представлений безоплатним адвокатом, з огляду на те, що цього заявника не повідомили про іншого доступного адвоката, якого найняли його батьки, через що він не мав змоги зробити зважений вибір («Дворські проти Хорватії» (*Dvorski v. Croatia*))

► Відсутність адвоката, коли заявник був затриманий поліцією, через законодавчі обмеження щодо доступу, незважаючи на те, що заявник використав своє право зберігати мовчання («Дайнан проти Туреччини»; але див. «Сімеонові»)

► Нагляд поліції за майже всіма зустрічами між заявником і адвокатом на етапі досудового розслідування у справі за участі 16 інших обвинувачених – встановлено порушення, незважаючи на можливу участь адвоката в змові («S. проти Швейцарії» (*S. v.*

Switzerland); але див. «Бонці», «Куруп»)

- ▶ Нагляд поліції за першою зустріччю між підозрюваним терористом і адвокатом, під час якої їм було заборонено обмінюватися іменами, зважаючи на відсутність обґрунтованих тверджень, що адвокат може передати руйнівну інформацію підозрюваним на свободі («Бреннан»)
- ▶ Нездатність безоплатного адвоката забезпечити ефективне юридичне представництво іноземному підсудному через його призначення лише за три дні до розгляду апеляції Верховним Судом («*Дауд проти Португалії*» (*Daud v. Portugal*); але див. «Триподі»)
- ▶ Неможливість замінити безоплатного захисника, незважаючи на його явну недбалість – нездатність обґрунтувати апеляцію жодними юридичними аргументами («Чекалла»; але див. «Триподі»)
- ▶ Відмова замінити безоплатного захисника, який не спілкувався із заявником перед останнім апеляційним слуханням у справі про вбивство («Сахновський»)
- ▶ Перехоплення розмов, які велися через відеоконференцз'язок між обвинуваченим і адвокатом («Загарія»).
- ▶ Заявника спершу представляв адвокат-стажер, а потім більш досвідчений адвокат (який нічого не робив, а лише вимагав, щоб його зняли зі справи), а згодом третій безоплатний захисник, якому дали лише п'ять годин, щоб прочитати матеріали справи («Богуміл»)

Органи влади не повинні плутати можливість координувати стратегію захисту між низкою адвокатів у справах за участі кількох обвинувачених зі спробою адвокатів змовитися, а також не повинні дозволяти постійний нагляд за зустрічами клієнта й адвоката («*S. проти Швейцарії*» (*S. v. Switzerland*)).

Потреба в нагляді за першою зустріччю між обвинуваченим і адвокатом підлягатиме ретельнішій перевірці («Бреннан», порів. зі справами «Куруп», «Бонці»).

Держави не можуть зазвичай нести відповідальність за поведінку адвоката обвинуваченого. У той же час, якщо нездатність призначено-

го відповідно до схеми безоплатної правової допомоги адвоката забезпечити ефективне представництво є явною, в органів влади існує позитивне зобов'язання забезпечити захисників (безоплатних), які діятимуть неналежним чином («Чекалла проти Португалії» (*Czekalla v. Portugal*), п. 59-71), або надати адвокату можливість ефективно здійснювати свої функції шляхом відкладення засідання («Артіко», «Сахновський» [ВП], п. 99-107). Якщо проблема з юридичним представництвом очевидна, суди мають узяти на себе ініціативу та вирішити її, оголосивши у засіданні перерву, щоб дозволити новопризначеному адвокату ознайомитися з матеріалами справи («Богуміл», п. 47-50).

Юридичне представництво: немає порушення

- ▶ Відмова в наданні юридичної допомоги для апеляції після розгляду та рішення, що апеляція не матиме обґрунтованих перспектив на успіх («Моннелл і Морріс»; але див. «Грейнджер» і «Пакеллі»)
- ▶ Нездатність обрати безоплатного захисника («Кремповський», ріш.)
- ▶ Обмеження кількості адвокатів (обмеження трьома адвокатами для кожного відповідача); виключення окремих адвокатів, підозрюваних у підтримці кримінальних зв'язків, до яких, імовірно, був причетний обвинувачений («Енслін та інші», ріш.)
- ▶ Відсутність належних зусиль з боку арештованої особи з метою свого захисту після підписання зізнання одразу після арешту та заяви, що їй на цьому етапі не потрібен адвокат («Желєзов», ріш.; «Латімер», ріш.; але див. «Джон Мюррей» і «Даянан»)
- ▶ Заявник не отримував допомоги адвоката упродовж перших трьох днів після затримання, але скористався правом зберігати мовчання; навіть якщо його первинне зізнання було використано як доказ, що підтверджувався іншими доказами під час судового розгляду («Сімеонові проти Болгарії» (*Simeonovi v. Bulgaria*); але див. «Джон Мюррей» і «Даянан»)
- ▶ Обвинуваченого помістили в одиночну камеру, йому забороняли спілкуватися з адвокатом упродовж кількох обмежених періодів, хоча він міг вільно спілкуватися з адвокатом решту часу («Бонці»)

- ▶ Захисника зобов'язали не розголошувати особу певного свідка клієнтові на ранньому етапі провадження, щоб захисти цього свідка від втручання («*Куруп*»)
- ▶ Відсутність недоліків, які приписують державі, коли захисник не міг відвідувати слухання через хворобу, але не доклав належних зусиль, щоб його замінили («*Триподі*»)
- ▶ Заявник, обвинувачений у дрібному правопорушенні, підписав відмову від адвоката, що вважається дійсною відмовою за відсутності доказів шахрайства з боку поліції («*Галстян проти Вірменії*» (*Galstyan v. Armenia*))
- ▶ У юридичній допомозі відмовлено, але суд надав підсудному в кримінальній справі, яка стосувалась прямих додаткових податків, вказівки щодо доповнення матеріалів справи; ризику позбавлення свободи заявника не було («*Барсом і Варлі проти Швеції*» (*Barsom and Varli v. Sweden*), ріш.)
- ▶ Відмова суду допустити до справи нового третього адвоката для консультування заявника в питаннях, що стосувалися міжнародного законодавства, які були незастосовними до справи («*Климентьев проти Росії*» (*Klimentyev v. Russia*))
- ▶ Незважаючи на погану роботу безоплатного юриста (відсутність фактичних і юридичних аргументів у заключній промові або відмова від складання апеляції), відсутнє явне ненадання юридичної допомоги, оскільки адвокат подавав петиції та принаймні один раз спробував домогтися звільнення заявника з-під варти («*Габріелян проти Вірменії*» (*Gabrielyan v. Armenia*))

Однак тест на явну недбалість дещо суворий, зважаючи на те, що єдиного прикладу відсутності обґрунтованих зусиль/суттєвої старанності з боку адвоката може бути недостатньо, щоб у держави з'явилося позитивне зобов'язання надолужити недоліки адвоката («*Триподі проти Італії*» (*Tripodi v. Italy*), п. 27-31).

9.3. Допит свідків

Існує певний збіг між цим положенням і правами на змагальне провадження та, зокрема, рівністю сторін («Відаль»), які є імпліцитними елементами справедливого судового розгляду за пунктом 1 статті 6, правом на достатній час і можливості для підготовки свого захисту відповідно до пункту 3b статті 6 («*G.B. проти Франції*» (*G.B. v. France*)) і

правом на юридичне представництво відповідно до підпункту (с) («*S.N. проти Швеції*» (*S.N. v. Sweden*))⁸⁵.

Пункт 3d статті 6 складається з трьох окремих елементів, а саме прав: а) допитувати свідків обвинувачення (або перевіряти інші докази, надані обвинуваченням для підтримки своєї позиції, чи допитувати свідків, викликаних свідчити під час судового розгляду за рішенням суду); б) за певних обставин – викликати свідка на власний вибір для надання свідчень під час судового розгляду, тобто викликати свідка захисту («Відаль»); в) допитувати свідків обвинувачення на тих самих умовах, що й свідків захисту.

Звичайний підхід – розглядати стверджуване порушення пункту 3d статті 6, щоб за допомогою кумулятивного аналізу різних труднощів сторони захисту показати загальний вплив таких недоліків на справедливість судового розгляду в цілому в рамках пункту 1 статті 6 («Відаль»).

Відповідно до принципу субсидіарності право на допит свідків не передбачає скарги на неправильну оцінку судами тих доказів, які надали свідки, чи інших висновків щодо фактів («*Перна проти Італії*» (*Perna v. Italy*) [ВП], п. 29-32) за умови, що за таких обставин суд не зробив грубо несправедливих чи свавільних висновків («*Шепер проти Нідерландів*» (*Scheper v. the Netherlands*), ріш.).

Право на допит свідків не забороняє суду паралельно розглядати та спиратися на письмові показання свідків, зроблені на етапі досудового слідства, за умови, що захист мав можливість допитати свідка на певному етапі провадження («*Браччі*», п. 54-61; пор. «*Орхан Чачан*», п. 31-43). Окрім того, усні показання свідка під час судового провадження не обов'язково мають більшу силу над попередніми показаннями, записаними поліцією.

Пункт 3d статті 6 має значну автономію, але не є цілковито автономним від національного законодавства, оскільки це положення враховує внутрішні відмінності між обвинувальними системами (сторони вирішують, яких свідків викликати, і цих свідків допитують виключно сторони або їхні представники) та інквізиційними системами (суд і/або прокурор вирішують, яких свідків викликати та допитувати). Тому заявник у інквізиційній процесуальній системі не може покладатися на пункт 3d статті 6, щоб викликати в суд свідка на власний вибір («*Перна*»; «*Відаль*»)⁸⁶.

85. Належний час і можливості для підготовки до захисту.

86. Див. також вище розділ 5.1.2 «Рівність сторін».

Однак слово «свідок» у пункті 3d статті 6 має цілком автономне значення та стосується не лише осіб, яких викликано для того, щоб вони дали показання в суді. Воно поширюється на: авторів заяв, записаних до суду та зачитаних у суді («Костовський проти Нідерландів» (*Kostovski v. the Netherlands*, п. 38-45); заяви інших обвинувачених («Лука проти Італії» (*Luca v. Italy*), п. 38-45); осіб, які мають особливий статус, як-от експертів («Беніш», «Брандштаттер»).

Можна залишити суду першої інстанції визначення того, чи виклик певного свідка захисту буде важливим для справи, як це зазвичай відбувається в інквізиційних системах («Перна проти Італії» (*Perna v. Italy*) [ВПП]). Однак у деяких випадках Суд був готовий, як виняток, перевірити висновки національних судів, що стосувалися доречності та важливості показань свідка, запропонованого захистом («Олуїч», п. 78-85).

Особи, які стверджують про порушення пункту 3d статті 6, мають довести не лише те, що їм не дали дозволу викликати певного свідка, а й те, що заслухати цього свідка було цілком необхідним, щоб національний суд прийняв рішення щодо суті, а також те, що відмова вислухати свідка порушила права на захист і справедливість провадження в цілому («Бутквічюс», ріш.; «Кремповський», ріш.). Право викликати свідків захисту може тлумачитися широко й також може стосуватися права сторони захисту на розгляд інших доказів, зокрема речових доказів, експертних висновків тощо.

Незважаючи на звичайні міркування Суду про «мирне співіснування» інквізиційної та змагальної (обвинувальної) систем у рамках статті 6, його правові позиції поступово змінюються у нещодавній практиці. Після прийняття двох рішень Великої Палати у справах «Аль-Хаваджа Тахері проти Сполученого Королівства» (*Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom*) і «Шачашвілі проти Німеччини» (*Schatschaschwili v. Germany*) було створено сильну презумпцію щодо необхідної присутності всіх свідків обвинувачення на судовому розгляді, що обмежує те, що традиційно було прерогативою сторони обвинувачення чи судів у інквізиційних системах. У разі відсутності будь-якого свідка, викликаного захистом, справедливість провадження оцінюють на основі тесту, що складається з трьох кроків: а) чи були достатні причини для відсутності свідка; б) чи були показання такого свідка «єдиним» чи «вирішальним» доказом, використаним для засудження; в) чи використання цих заяв виправлено достатніми «зрівноважувальними факторами», зокрема наявністю належних «процесуальних гарантій». Важливо (і це відрізняється від попередньої судової практики), що жодна з відпові-

дей на запитання вище сама собою не може дозволити дійти висновку щодо остаточної справедливості провадження. Тому оцінка трьох наведених вище факторів має бути кумулятивною.

Немає вичерпного списку причин відсутності свідка, а кожен причину належить оцінювати за конкретних обставин справи з урахуванням обов'язку органів влади вжити «належних заходів» для забезпечення присутності («*Нечто проту Росії*» (*Nechto v. Russia*)).

Серед «поважних причин» для відсутності свідка Суд визнає такі: а) смерть свідка («Аль-Хаваджа та Тахері»); б) активні, але невдалі спроби визначити місцезнаходження та викликати свідка за допомогою поліції, зокрема використання міжнародних інструментів правової допомоги та видача штрафу за неявку до суду («Хмура проту Польщі» (*Chmura v. Poland*), «Селлік і Селлік проту Сполученого Королівства» (*Sellick and Sellick v. the United Kingdom*), «Пражина проту Румунії» (*Prăjină v. Romania*)); в) можливий дуже негативний психологічний вплив допиту в суді на жертву сексуального злочину («Гані проту Іспанії» (*Gani v. Spain*)).

Оцінка того, чи заяви певного свідка були «єдиним» або «вирішальним» доказом, істотно залежить від конкретних обставин справи. Однак, зважаючи на підхід у справі «Шачашвілі», відсутність у суді будь-якого іншого свідка не звільняє владу від обов'язку вжити всіх належних заходів для забезпечення присутності, тоді як відсутність неключового свідка може також призвести до порушення статті 6 через два інших критерії (відсутність «поважної причини» чи відсутність належних «процесуальних гарантій»).

Оцінку важливості свідка можна провести на основі аналізу важливості цього конкретного доказу в структурі обвинувального акту й відповідно вироку («*Бірутис та інші проту Литви*» (*Birutis and Others v. Lithuania*), п. 28-35). Свідок також може стати «ключовим свідком», якщо його свідчення – єдиний доказ, здатний підтвердити чи спростувати конкретну тактику захисту, яку обрав заявник, як-от у випадках захисту під час провокації («*Раманаускас*»)⁸⁷. Приймаючи рішення, Суд може іноді розглядати якість і надійність інших доказів, які використовують проти обвинуваченого. Отож хоча судова практика, безумовно, не виключає використання свідчень із чужих слів, на цей вид доказів не можна покладатися в ситуації, коли не допитано безпосереднього очевидця («*V.D. проту Румунії*» (*V.D. v. Romania*), п. 107-116). Схожу логі-

87. Також див. вище розділ 5.3.1 «Захист під час провокації злочину».

ку застосовують до зізнань інших підсудних, яких не можна використувати як підставу для постановлення обвинувального вироку щодо тих, хто не зізнався («Владімір Романов проти Росії» (*Vladimir Romanov v. Russia*), п. 97-106). Письмові показання, отримані від свідка в суді, можуть також вважати недостатньо надійними для підтримки обвинувачення, якщо ключового свідка допитано неналежним чином («*Орхан Чачан*», п. 31-43).

Достатні «зрівноважувальні фактори» (матеріальні чи процесуальні) мають залежати від кожної окремої справи. Національні суди повинні знати про потребу в «обережному підході» до показань відсутнього свідка («*Елліс і Сіммс проти Сполученого Королівства*» (*Ellis and Simms v. the United Kingdom*)) і «Мартін проти Сполученого Королівства» (*Martin v. the United Kingdom*)). Вони повинні надати «детальне обґрунтування» причин того, чому вони вважають такі докази надійними («*Зіверт проти Німеччини*» (*Sievert v. Germany*)). До таких зрівноважувальних факторів можуть належати: а) вказівка присяжним ставитися до таких доказів із обережністю («*Беггс проти Сполученого Королівства*» (*Beggs v. the United Kingdom*)); б) наявність прямих і переконливих підкріплювальних доказів («*Цебер проти Чеської Республіки*» (*Tseber v. the Czech Republic*)); в) можливість захисту вказувати на невідповідності та ставити під сумнів правдивість свідка («*Айгнер проти Австрії*» (*Aigner v. Austria*)), «*Гарофоло проти Швейцарії*» (*Garofolo v. Switzerland*)); г) вивчення відеозаписів допиту («*D.T. проти Нідерландів*» (*D.T. v. the Netherlands*)) тощо.

Допит свідків на етапі досудового слідства (наприклад, під час очної ставки («*Ісгро*», п. 30-37) або в попередніх пов'язаних провадженнях («*Климентьєв*», п. 124-127) може бути важливим фактором, що виправдовує відсутність свідка на судовому слуханні. Однак досудового допиту свідків сторони обвинувачення захистом може бути не досить, щоб повністю гарантувати права захисту, якщо свідки пізніше змінили свої показання («*Орхан Чачан проти Туреччини*» (*Orhan Çağan v. Turkey*)); п. 31-43; «*Владімір Романов проти Росії*» (*Vladimir Romanov v. Russia*), п. 97-106).

Право викликати свідка для надання показань застосовується як до судового, так і до апеляційного етапів, якщо питання факту розглядають на другому рівні юрисдикції («Відаль»). На стадії апеляційного розгляду може бути необхідним виклик свідка, якщо апеляційний суд може скасовувати вирок суду першої інстанції після нової оцінки свідчень щодо фактів, наданих суду першої інстанції («*Гарсія Ернандес проти Іспанії*» (*García Hernández v. Spain*), п. 26-36).

Свідки мають громадянський обов'язок давати показання, а відмова від давання показань не може перешкодити суду за потреби змусити їх прийти до суду («Сервес») ⁸⁸.

Влада може захищати особу свідка, як-от агента поліції, інформатора, чи особливо конфіденційний слідчий метод, зробивши свідка анонімним; у принципі пункт 3d статі 6 залишає на розсуд держави питання прийняття рішення щодо доцільності визнання свідка анонімним. Однак відповідно до пункту 3d статті 6 потрібно провести балансування, зважуючи інтереси захисту під час допиту свідка з інтересами суспільства щодо захисту цієї особи («Ван Мехелен та інші проти Нідерландів» (*Van Mechelen and others v. the Netherlands*), п. 59-65). У нещодавніх справах «Песукіч проти Швейцарії» (*Pesukic v. Switzerland*) і «Шолер проти Німеччини» (*Scholer v. Germany*) Суд дійшов висновку, що тест, який використовується для згаданого вище балансування, має по суті бути таким самим, як у справі «Аль-Хаваджа», для чого потрібно: а) переглянути причини анонімності (максимально без шкоди захисту особистості); б) важливість свідчень; в) національні органи влади повинні впровадити зрівноважувальні фактори.

У будь-якому разі стороні захисту належить дозволити оскаржувати достовірність показів анонімного свідка шляхом: а) письмових запитань («Костовський»); б) запрошення адвоката для участі в допиті, у той же час перешкоджаючи розголошенню заявникові особи свідка («Доорсон»; «Куруп») ⁸⁹; або в) дозволу заявникові ставити запитання під час відеоконференції, але приховуючи голос та зовнішність свідка («Бірутїс та інші»).

Так само, як захистові необхідно мати право допитати ключового свідка сторони обвинувачення на суді, він, захист, також повинен мати доступ і здатність оскаржувати інші «важливі» чи «вирішальні» докази, зокрема документальні або речові докази («Мірілашвілі», п. 200-209) ⁹⁰.

Допит свідків: порушення

- ▶ Сторона захисту не змогла викликати свідків до апеляційного суду, який визнав заявника винним і скасував фактологічні висновки суду першої інстанції, наведені у виправдальному вирокі, переважно шляхом нової оцінки показань свідків та інших фактологічних висновків суду першої інстанції («Відаль»; *але див.*

88. Див. також вище розділ 5.3.2 «Право зберігати мовчання та не свідчити проти себе».
89. Див. також вище розділ 9.2 «Юридичне представництво або особистий захист».
90. Див. також вище розділ 5.1.1 «Принцип змагальності»; розділ 5.1.2 «Рівність сторін».

«Шепер»; «S.N. проти Швеції» (S.N. v. Sweden); «Аль-Хаваджа та Тахері» щодо питання виняткових випадків прийнятної відсутності ключових свідків у суді)

- ▶ Захист не мав можливості викликати свідка, який міг підтвердити чи спростувати твердження заявника про провокування його на вчинення злочину («Раманаускас») ⁹⁰
- ▶ Суди уважно та критично не проаналізували повідомлені поліцією причини щодо браку можливості забезпечити присутність свідків у суді («Нечто проти Росії» (Nechto v. Russia))
- ▶ Суди не допитали нових свідків і не перевірили правдивість досудових свідчень відсутнього іноземного свідка («Пражина проти Румунії» (Prăjină v. Romania; але див. «Гарофоло», «Солаков»)
- ▶ Засудження ґрунтувалося виключно («Бірутис та інші») чи вирішальною мірою («Костовський»; «Ван Мехелен та інші») на показаннях анонімного свідка (але див. «Доорсон»).
- ▶ Вагоміше процесуальне становище отримував призначений судом експерт (а саме працівник поліції, якому не вистачало «нейтралітету» щодо підсудного) у порівнянні з експертом від сторони захисту, якому не було дозволено бути присутнім протягом усього судового засідання («Беніш»; а також див. «Брандштеттер»)
- ▶ Раптова та повна зміна позиції призначеного судом експерта у ході одного і того ж слухання, якщо така позиція мала «вирішальний вплив» на думку присяжних; з огляду на відмову суду першої інстанції призначити альтернативного експерта («G.B. проти Франції» (G.B. v. France), а також див. «Беніш», «Брандштеттер» для ознайомлення із більш звичним підходом) ⁹¹
- ▶ Заявник не зміг допитати експертів, що підготували висновки, на яких ґрунтувався вирок («Бальсїте-Лїдейкенє проти Литви» (Balsytė-Lideikienė v. Lithuania))
- ▶ Суд першої інстанції відмовився викликати експертів від імені заявника, який стверджував про потребу в операції зі зміни статі («Шламф проти Швейцарії» (Schlumpf v. Switzerland))
- ▶ Відмова суду першої інстанції провести тест ДНК сперми, яка нібито належала підсудному, обвинуваченому в зґвалтуванні. Обвинувачення в основному ґрунтувалося на таких свідченнях літніх жінок, які не було підтверджено в суді, а інші докази

були непереконливими або чутками («*V.D. проти Румунії*» (*V.D. v. Romania*))

- ▶ Нерівність між захистом і обвинуваченням у збиранні, поданні й оскарженні «експертних доказів» («*Ходорковський і Лебедєв проти Росії*» (*Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia*), п. 735)
- ▶ Навіть якщо слухання у суді могло завдати потерпілій психологічної травми, а в стресових ситуаціях не можна було гарантувати послідовності її показань, важливо принаймні надати обвинуваченим можливість ставити потерпілим запитання під час досудового слідства («*Вронченко проти Естонії*» (*Vronchenko v. Estonia*); «*Росін проти Естонії*» (*Rosin v. Estonia*))
- ▶ Відсутність двох іноземних потерпілих (повій) під час судового розгляду щодо пограбування, і владою не вжито «врівноважувальних заходів», щоб дозволити захисту допитати їх під час досудового слідства, з огляду на відомості про їхній можливий від'їзд із країни, де проходив суд, та з урахуванням їхнього стилю життя («*Шачашвілі проти Німеччини*» (*Schatschaschwili v. Germany*))

Як правило, до експертних свідків відповідно до пункту 3d статті 6 ставляться так само, як і до інших свідків («*Мірілашвілі*», п. 200-209), до них не висувається вимога про відповідність критерію нейтральності. Однак за певних обставин Суд зазначав, що відсутність нейтралітету експерта може викликати проблему, наприклад, якщо призначений судом або так званий офіційний експерт користується процесуальними привілеями у порівнянні зі стороною захисту чи приватно найнятим нею експертом («*Беніш*», «*Брандштеттер*»). Тест на нейтральність експерта здається суворішим для заявника, ніж тест на безсторонність за пунктом 1 статті 6, що вимагає доказів упередженості експерта на основі суб'єктивного тесту, а не лише об'єктивного тесту зовнішніх ознак («*Брандштеттер*»)⁹³.

За виняткових обставин, як-от несподіваної та повної зміни свідчень, наданих призначеним судом експертом у ході одного й того ж слухання, може виникнути проблема щодо справедливості, якщо суд не дозволяє захисту визначати його позицію та не розглядає можливості виклику для надання свідчень іншого експерта, замінивши

⁹³. Див. також вище розділ 4.2 «Безсторонний суд»; розділ 5.1.2.9 «Рівність сторін».

таким чином некомпетентного експерта («*G.B. проти Франції*» (*G.B. v. France*))⁹⁴.

Оскаржити звіт експерта без допомоги іншого експерта у відповідній галузі може бути складно. Тому самого лишень права сторони захисту просити суд про проведення іншого експертного аналізу не достатньо. Щоб ефективно здійснити це право, захист повинен мати таку ж можливість пропонувати власні «експертні докази» («*Ходорковський і Лебедєв проти Росії*» (*Khodorkovskiy and Lebedev v. Russia*), п. 731). Однак залишається незрозумілим, якою мірою Конвенція може вимагати покриття витрат певних експертів (важливих для вирішення спору) за схемою безоплатної правової допомоги.

Право викликати свідків для захисту іноді тлумачиться в ширшому сенсі як право захисту збирати й подавати інші докази невинуватості, зокрема документи, експертні висновки тощо. Зважаючи на те, що в першу чергу саме національні суди мають вирішувати, чи запропоновані захистом докази є необхідні та достатні, Страсбурзький суд може не погодитися з рішеннями національних судів щодо неприйняття доказів, якщо: а) ці рішення не достатньо вмотивовані; б) докази невинуватості можуть серйозно підірвати справу для сторони обвинувачення; в) доказова база обвинувачення дуже слабка («*V.D. проти Румунії*» (*V.D. v. Romania*), п. 107-116).

Якщо результати експертного дослідження важливі для вирішення справи, захист може мати право не лише оскаржувати висновки звіту експерта в суді, а й також бути присутнім і активно брати участь у такому аналізі експерта на етапі досудового розслідування, наприклад ставлячи експерту додаткові запитання («*Коттін проти Бельгії*» (*Cottin v. Belgium*), п. 31-33; «*Мантованеллі проти Франції*» (*Mantovanelli v. France*), п. 31-36).

Допит свідків: немає порушення

- ▶ Місія зі встановлення фактів, організована стороною обвинувачення, спрямована на допит свідка на етапі досудового слідства в присутності адвоката обвинуваченого без подальшої можливості забезпечити присутність свідка в суді («*Солаков*»; «*Буткявічюс*», ріш.)

94. Див. також вище розділ 5.1.2 «Рівність сторін»; розділ 9.1.2 «Належний час і можливості для підготовки до захисту».

- ▶ Ключового іноземного свідка не заслухано в суді, але заслухано слідчим суддею за кордоном у присутності адвоката захисту («Шмайгл проти Словенії» (*Šmajgl v. Slovenia*))
- ▶ Відсутність ключового іноземного свідка під час судового розгляду, що стосувався організованих кримінальних злочинів – використання відеозаписів досудових допитів і справжні спроби забезпечити присутність, зокрема міжнародні заходи співпраці, які вважались достатніми факторами «врівноваження» («Хмура проти Польщі» (*Chmura v. Poland*))
- ▶ Посилання на досудові заяви іноземного свідка (що перебував у лікарні), які підтверджувались іншими доказами, для обґрунтування вироку («Гарофоло проти Швейцарії» (*Garofolo v. Switzerland*)), але див. «Пражина проти Румунії» (*Prăjină v. Romania*))
- ▶ Прохання викликати ключового іноземного свідка, яке висловив підсудний на пізньому етапі судового розгляду («Солаков»)
- ▶ Три ключові свідки (усі стверджували потерпілі від зґвалтування) відмовилися свідчити в суді, щоб уникнути серйозної психічної травми через зустріч із винуватцем, тому свідчення записано перед судом і використано для засудження («Шепер проти Нідерландів» (*Scheper v. the Netherlands*), ріш.)
- ▶ Відсутність ключового свідка (потерпілої від замаху на зґвалтування) під час судового засідання, як докази прийнято досудові показання («Айгнер проти Австрії» (*Aigner v. Austria*))
- ▶ Відсутність ключового свідка (неповнолітнього потерпілого від стверджуваного сексуального насильства, яке учинив викладач) під час судового засідання, з огляду на наявність відеозапису його досудового допиту в присутності захисника; цей доказ став основою для засудження викладача («S.N. проти Швеції» (*S.N. v. Sweden*), ріш.)
- ▶ Відсутність ключового свідка (неповнолітньої потерпілої від стверджуваного статевого злочину) під час судового засідання, з огляду на наявність відеозапису досудових допитів, допитів експертів та інших підтверджуючих доказів («D.T. проти Нідерландів» (*D.T. v. the Netherlands*))
- ▶ Самогубство перед судовим засіданням ключового свідка, чиї досудові показання було враховано як вирішальний елемент

доказів вини, що врівноважувалося різними процесуальними гарантіями («*Аль-Хаваджа та Тахері*»)

- ▶ Прийняття досудових свідчень покійного неключового свідка за наявності «врівноважувальних факторів», зокрема докладних вказівок присяжним («Беггс проти Сполученого Королівства (№2)» (*Beggs v. the United Kingdom (No. 2)*)). Жінка – ключовий свідок (жертва зґвалтування) померла перед судовим розглядом, а вирок ґрунтувався на її письмовій заяві до поліції й підтверджувався іншими доказами, зокрема слідами сперми заявника на її тілі («*Міка проти Швеції*» (*Mika v. Sweden*), ріш.)
- ▶ Апеляційний суд на власний розсуд прийняв рішення щодо важливості потреби викликати певних свідків, без повторної оцінки фактологічних висновків нижчого суду («*Перна*»)
- ▶ Неключового анонімного свідка допитали в апеляційному суді в присутності адвоката обвинуваченого («*Доорсон*»; але див. «*Костовський*»)
- ▶ Допит анонімного свідка в окремій кімнаті, суд і присяжні могли спостерігати, а захист спілкувався за допомогою звукового приладу, що спотворює голос («*Песукіч проти Швейцарії*» (*Pesukic v. Switzerland*))
- ▶ Прийняття показань анонімного свідка під час судового розгляду щодо правопорушення, пов'язаного з діяльністю банди, через обґрунтований страх свідків щодо наслідків («*Елліс і Сіммс проти Сполученого Королівства*» (*Ellis and Simms v. the United Kingdom*) і «*Маррін проти Сполученого Королівства*» (*Martin v. the United Kingdom*); «*Шолер проти Німеччини*» (*Scholer v. Germany*))
- ▶ Відмова ключового свідка відповідати на запитання захисту під час судового засідання – використання попередніх (досудових) показань, які ретельно розглянув суд, проаналізувавши їхню надійність, та наявність інших «врівноважувальних факторів» («*Зіверт проти Німеччини*» (*Sievert v. Germany*))
- ▶ Очну ставку між обвинуваченим і неключовим свідком проведено на досудовій стадії за відсутності адвоката; подальша нездатність визначити місцезнаходження свідка, з огляду на те, що його показання пізніше використано для засудження, однак ці показання не становили важливий/критичний елемент засудження («*Ісґро*»)

► Вагоміше процесуальне становище, яке отримав призначений суддею експерт, якого вважали «нейтральним», незважаючи на те, що він є членом установи, яка ініціювала власне той звіт про підприємницьку діяльність заявника, який призвів до відкриття кримінального провадження щодо нього («*Брандштеттер*»; але також див. «*Беніш*»)

Переклад

Існує певний збіг між цим правом і правом на змагальне провадження та рівність сторін, які є імпліцитними елементами справедливого судового розгляду відповідно до пункту 1 статті 6⁹⁵, правом бути поінформованим про обвинувачення мовою, яку особа розуміє («*Брозічек*»)⁹⁶, правом на належні час та можливості для підготовки захисту згідно з пунктом 3b статті 6 і правом на юридичне представництво згідно з підпунктом (c) («*Каранта*»; «*Чекалла*»)⁹⁷.

Це положення гарантує право на безоплатний переклад для тих, хто не розуміє мови суду, хоча йдеться не обов'язково про допомогу рідною мовою такої особи («*Брозічек проти Італії*», п. 38-46). Якщо в перекладі відмовлено, на органах влади лежить відповідальність довести, що обвинувачений достатньо володів мовою суду («*Брозічек*»).

Безоплатний переклад має надаватись такою мірою, яка забезпечуватиме справедливий суд («*Кускані проти Сполученого Королівства*» (*Cuscani v. the United Kingdom*), п. 38-40).

Суддя зобов'язаний виявити належну старанність, установлюючи, що відсутність перекладача не перешкоджає повноцінній участі заявника у важливих для нього питаннях («*Кускані*»). Обов'язок влади не обмежується простим призначенням перекладача, але також полягає в здійсненні певного контролю над правильністю перекладу («*Кускані*»; «*Камасінські*»).

95. Див. також вище розділ 5.1.1 «Принцип змагальності»; розділ 5.1.2 «Рівність сторін».

96. Див. також вище розділ 9.1.1 «Інформування про обвинувачення».

97. Див. також вище розділ 9.2 «Юридичне представництво або особистий захист».

Переклад: порушення

- ▶ Ненадання німецькому підсудному перекладу з мови обвинувачення (італійської); з огляду на відсутність доказів його достатнього розуміння («Брозічек»)
- ▶ Суддя не проявив належної старанності, вивчаючи наявність труднощів у розумінні мови суду італійцем, якого судили в Сполученому Королівстві за податкові злочини («Кускани»)
- ▶ Відсутність належного юридичного представництва в іноземців, які мають труднощі з розумінням мови суду («Каранта»; «Чекалла»)⁹⁸

Пункт 3е статті 6 також охоплює переклад деяких матеріалів, але не всієї відповідної документації; він стосується перекладу лише документів і заяв (як-от обвинувачення, обвинувального акта, показань ключових свідків тощо), які необхідні відповідачеві для справедливого суду («Камасінські»).

Відтак важливо, щоб безоплатний переклад для іноземця належним чином доповнювала правова допомога достатньої якості («Каранта»; «Чекалла»).

Слово «безоплатний» означає, що органи влади не можуть повернути вартості перекладу по завершенню провадження, незалежно від його вартості («Іш'яр проти Болгарії» (*Işyar v. Bulgaria*), п. 46-49).

Можна стверджувати, що неспроможність розуміти чи розмовляти, які є наслідком фізичної нездатності чи молодого або літнього віку, також можуть вимагати застосування гарантії пункту 3е статті 6, хоча після справи «Т. і V. проти Сполученого Королівства» (*T. and V. v. the United Kingdom*) це питання доречніше розглядати з точки зору загальної справедливості відповідно до пункту 1 і принципу ефективної участі як її елемента («Стенфорд», ріш.).

Переклад: немає порушення

- ▶ Усний переклад обвинувачення проти іноземця, який не знав мови суду («Камасінські»)

98. Див. також вище розділ 9.2 «Юридичне представництво або особистий захист».

- ▶ Підозрюваного в контрабанді героїну з Франції допитував шведський митник без перекладача під час першого допиту на митниці, оскільки митник достатньо володів французькою мовою («Дьялло проти Швеції» (*Diallo v. Sweden*), ріш.)
- ▶ Заявника, що розмовляв лише литовською та російською мовами, судили в Польщі, правову допомогу надавав захисник, що розмовляв лише польською; оскільки перекладач був присутній на всіх слуханнях і зустрічах з адвокатом («Пугжліс проти Польщі» (*Pugžlys v. Poland*))

ПОКАЖЧИК СПРАВ

Справи наведено з датою рішення щодо суті, а також – де доречно – рішення щодо прийнятності. Якщо в тексті наведено посилання на рішення щодо суті та рішення щодо прийнятності, у покажчику відображено кожну з дат.

Щоб дізнатися більше, див. онлайн базу даних ЄСПЛ: <http://hudoc.echr.coe.int/>.

<i>А. проти Сполученого Королівства (A. v. the United Kingdom), 17 грудня 2002 р.</i>	39, 40
<i>А. та інші проти Сполученого Королівства (A. and others v. the United Kingdom), [ВП] 19 лютого 2009 р.</i>	63, 64
<i>А. Менаріні Diagnostics S.R.L. проти Італії (A. Menarini Diagnostics S.R.L. v. Italy), 27 вересня 2011 р.</i>	45
<i>Адамкевич проти Польщі (Adamkiewicz v. Poland), 2 березня 2010 р.</i>	52
<i>Адольф проти Австрії (Adolf v. Austria), 26 березня 1982 р.</i>	116
<i>Агосі проти Сполученого Королівства (Agosi v. the United Kingdom), 24 жовтня 1986 р.</i>	114
<i>Агурдіно S.R.L. проти Молдови (Agurdino S.R.L. v. the Republic of Moldova), 29 жовтня 2013 р.</i>	100
<i>Ахтінен проти Фінляндії (Ahtinen v. Finland), 23 вересня 2008 р.</i>	22
<i>Айгнер проти Австрії (Aigner v. Austria), 10 травня 2012 р.</i>	139, 144
<i>Ейрі проти Ірландії (Airey v. Ireland), 9 жовтня 1979 р.</i>	29, 37, 38
<i>Аль-Адсані проти Сполученого Королівства (Al-Adsani v. the United Kingdom), 21 листопада 2001 р.</i>	21, 40
<i>Алберт і Ле Компте проти Бельгії (Albert and Le Compte v. Belgium), 10 лютого 1983 р.</i>	30, 127
<i>Албу та інші проти Румунії (Albu and others v. Romania), 10 травня 2012 р.</i>	13, 104, 105
<i>Александр Зайченко проти Росії (Aleksandr Zaichenko v. Russia), 18 лютого 2010 р.</i>	27, 86, 131
<i>Аленка Печнік проти Словенії (Alenka Pečnik v. Slovenia), 27 вересня 2012 р.</i>	54, 55
<i>Аль-Хаваджа та Техері проти Сполученого Королівства (Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom), [ВП] 15 грудня 2011 р.</i>	63, 138, 141, 144
<i>Аллан Якобсон проти Швеції (№2) (Allan Jacobsson v. Sweden (No. 2)), 19 лютого 1998 р.</i>	71, 72
<i>Аллан проти Сполученого Королівства (Allan v. the United Kingdom), 17 липня 2003 р.</i>	86, 94, 96, 97

Аллен проти Сполученого Королівства (<i>Allen v. the United Kingdom</i>), ріш., 10 вересня 2002 р.	88
Аллєне де Рібемон проти Франції (<i>Allet de Ribemont v. France</i>), 10 лютого 1995 р.	113, 114, 118
Антика та суспільство «R» проти Румунії (<i>Antică and "R" company v. Romania</i>), 2 березня 2010 р.	101
Антуан проти Сполученого Королівства (<i>Antoine v. the United Kingdom</i>), ріш., 13 травня 2003 р.	22
Арма проти Франції (<i>Arma v. France</i>), 8 березня 2007 р.	31
Арнолін проти Франції (<i>Arnolin v. France</i>), 9 січня 2007 р.	42
Арріґо та Велла проти Мальти (<i>Arrigo and Vella v. Malta</i>), ріш., 10 травня 2005 р.	116, 117
Артико проти Італії (<i>Artico v. Italy</i>), 13 травня 1980 р. ...	126, 130, 132, 135
Ашендон і Джонс проти Сполученого Королівства (<i>Ashendon and Jones v. the United Kingdom</i>), ріш., 13 вересня 2011 р.	114, 116
Ашинґдейн проти Сполученого Королівства (<i>Ashingdane v. the United Kingdom</i>), 28 травня 1985 р.	15, 29, 31, 32
Ашот Арутюнян проти Вірменії (<i>Ashot Harutyunyan v. Armenia</i>), 15 червня 2010 р.	69, 76, 86, 93, 116
Ассанідзе проти Грузії (<i>Assanidze v. Georgia</i>), 8 квітня 2004 р.	43
Атанасова проти Болгарії (<i>Atanasova v. Bulgaria</i>), 2 жовтня 2008 р.	35
Аксен проти Німеччини (<i>Axen v. Germany</i>), 8 грудня 1983 р.	70, 74, 76, 77, 78
В. і Р проти Сполученого Королівства (<i>B. and P. v. the United Kingdom</i>), 24 квітня 2001 р.	77
В. проти Австрії (<i>B. v. Austria</i>), 28 березня 1990 р.	110
Багґетта проти Італії (<i>Baggetta v. Italy</i>), 25 червня 1987 р.	109
Бенковська проти Польщі (<i>Bąkowska v. Poland</i>), 12 січня 2010 р.	33
Бальсіте-Лідейкенє проти Литви (<i>Balsytė-Lideikienė v. Lithuania</i>), 4 листопада 2008 р.	141
Балтіньш проти Латвії (<i>Baltiņš v. Latvia</i>), 8 січня 2013 р.	84, 85
Баннікова проти Росії (<i>Bannikova v. Russia</i>), 4 листопада 2010 р.	81, 82, 84, 85
Бараона проти Португалії (<i>Baraona v. Portugal</i>), 8 липня 1987 р.	20, 21, 110
Барбера, Мессеґе та Хабардо проти Іспанії (<i>Barberà, Messegué and Jabardo v. Spain</i>), 6 грудня 1988 р.	59, 86
Барсом і Варлі проти Швеції (<i>Varsom and Varli v. Sweden</i>), ріш., 4 січня 2008 р.	136
Бацаніна проти Росії (<i>Batsanina v. Russia</i>), 26 травня 2009 р.	66, 68

<i>Батурлова проти Росії (Baturlova v. Russia)</i> , 19 квітня 2011 р.	53
<i>Беклз проти Сполученого Королівства (Beckles v. the United Kingdom)</i> , 8 жовтня 2002 р.	90, 94
<i>Беггс проти Сполученого Королівства (Beggs v. the United Kingdom)</i> , 6 листопада 2012 р.	139, 144
<i>Беян проти Румунії (Beian v. Romania (No. 1))</i> , 6 грудня 2007 р.	42
<i>Беліос проти Швейцарії (Belilos v. Switzerland)</i> , 29 квітня 1988 р.	46, 49, 50
<i>Белліці проти Мальти (Bellizzi v. Malta)</i> , 21 червня 2011 р.	45, 56
<i>Бентем проти Нідерландів (Benthem v. the Netherlands)</i> , 20 жовтня 1985 р.	17, 18, 20, 30, 46, 48
<i>Берлінські проти Польщі (Berlinski v. Poland)</i> , 20 червня 2002 р.	88
<i>Бернар проти Франції (Bernard v. France)</i> , 23 квітня 1998 р.	13, 59, 104
<i>Бертуцці проти Франції (Bertuzzi v. France)</i> , 13 лютого 2003 р.	38
<i>Безимьянная проти Росії (Bezmyannaya v. Russia)</i> , 22 грудня 2009 р.	31
<i>Бірутис та інші проти Литви (Birutis and others v. Lithuania)</i> , 28 березня 2002 р.	139, 140, 141
<i>Боброва проти Росії (Bobrova v. Russia)</i> , 17 листопада 2005 р.	43
<i>Боцеллари та Ріцца проти Італії (Bocellari and Rizza v. Italy)</i> , 13 листопада 2007 р.	77
<i>Беніш проти Австрії (Boenisch v. Austria)</i> , 6 травня 1985 р.	66, 68, 126, 128, 137, 141, 142, 145
<i>Богонос проти Росії (Bogonos v. Russia)</i> , ріш., 5 лютого 2004 р.	34, 70, 74
<i>Богуміл проти Португалії (Bogumil v. Portugal)</i> , 7 жовтня 2008 р.	93, 94, 96, 129, 134
<i>Бюмер проти Німеччини (Bohmer v. Germany)</i> , 3 жовтня 2002 р.	114
<i>Бонці проти Швейцарії (Bonzi v. Switzerland)</i> , ріш. 12 липня 1978 р.	126, 128, 132, 134, 135
<i>Борг проти Мальти (Borg v. Malta)</i> , 12 січня 2016 р.	105
<i>Боргерс проти Бельгії (Borgers v. Belgium)</i> , 30 жовтня 1991 р.	65, 66
<i>Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi проти Ірландії (Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland)</i> , [ВП] 30 червня 2005 р.	12

Ботме і Аламі проти Сполученого Королівства (<i>Botmeñ and Alami v. the United Kingdom</i>), 7 червня 2007 р.	62
Булуа проти Люксембургу (<i>Boulois v. Luxembourg</i>), 14 грудня 2010 р.	21
Браччі проти Італії (<i>Bracci v. Italy</i>), 13 жовтня 2005 р.	15, 137
Брандштеттер проти Австрії (<i>Brandstetter v. Austria</i>), 28 серпня 1991 р.	60, 64, 66, 68, 126, 128, 137, 141, 142, 145
Бреннан проти Сполученого Королівства (<i>Brennan v. the United Kingdom</i>), 16 жовтня 2002 р.	132, 134
Брікмон проти Бельгії (<i>Bricmont v. Belgium</i>), 7 липня 1989 р.	61, 69, 127
Брозічек проти Італії (<i>Brozicek v. Italy</i>), 19 грудня 1989 р.	122, 123, 145, 146
Брумареску проти Румунії (<i>Brumărescu v. Romania</i>), 28 жовтня 1999 р.	12, 29, 41
Бруско проти Франції (<i>Brusco v. France</i>), 14 жовтня 2010 р.	94, 95
Бухгольц проти Німеччини (<i>Buchholz v. Germany</i>), 6 травня 1981 р.	108
Бурдов проти Росії (<i>Burdov v. Russia (No. 2)</i>), 7 травня 2002 р.	42, 43, 44, 108
Буткявічюс проти Литви (<i>Butkevičius v. Lithuania</i>), ріш., 28 листопада 2000 р., рішення від 26 березня 2002 р.,	56, 114, 115, 118, 138, 143
Биков проти Росії (<i>Bukov v. Russia</i>), [ВП] 10 березня 2009 р. ..	80, 94, 96, 97, 102
С.В. проти Австрії (<i>C.B. v. Austria</i>), 4 квітня 2013 р.	64
С.Г.І.Л. та Кофферати проти Італії (<i>C.G.I.L. and Cofferati v. Italy</i>), 24 лютого 2009 р.	39, 40
Джакір проти Туреччини (<i>Sakir v. Turkey</i>), 4 червня 2013 р.	35, 36
Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства (<i>Campbell and Fell v. the United Kingdom</i>), 28 червня 1984 р.	23, 24, 25, 38, 45, 48, 50, 51, 76, 77, 78, 123, 125, 127, 129, 130
Капуано проти Італії (<i>Capuano v. Italy</i>), 25 червня 1987 р.	109
Караян проти Румунії (<i>Caraian v. Romania</i>), 23 червня 2015 р.	115
Черепков проти Росії (<i>Cherepkov v. Russia</i>), 25 січня 2000 р.	22
Шесне проти Франції (<i>Chesne v. France</i>), 22 квітня 2010 р.	57
Шевроль проти Франції (<i>Chevrol v. France</i>), 13 лютого 2003 р. ..	18, 30, 100
Хмура проти Польщі (<i>Chmura v. Poland</i>), 3 квітня 2012 р.	38, 143
Кларк проти Сполученого Королівства (<i>Clarke v. the United Kingdom</i>), ріш., 25 серпня 2005 р.	48
Collectif national d'information et d'opposition à l'usine Melox – Collectif stop Melox et Мох проти Франції (<i>Collectif national d'information et d'opposition à l'usine Melox – Collectif stop Melox et Мох v. France</i>), 12 червня 2007 р. ...	37

Колоцца проти Італії (<i>Colozza v. Italy</i>), 12 лютого 1995 р.	74
«Комінгерсол С.А.» проти Португалії (<i>Comingersoll S.A. v. Portugal</i>), [ВП] 6 квітня 2000 р.	31
Купер проти Сполученого Королівства (<i>Cooper v. the United Kingdom</i>), 16 лютого 2003 р.	47, 48, 51
Коркюфф проти Франції (<i>Corcuff v. France</i>), 4 жовтня 2007 р.	68
Кордова проти Італії (<i>Cordova v. Italy</i>), 30 січня 2003 р.	39, 40
Корнеліс проти Нідерландів (<i>Cornelis v. the Netherlands</i>), ріш., 25 травня 2004 р.	102, 103
Коттін проти Бельгії (<i>Cottin v. Belgium</i>), 2 червня 2005 р.	143
Кудак проти Литви (<i>Cudak v. Lithuania</i>), [ВП] 23 березня 2010 р.	39
Кускані проти Сполученого Королівства (<i>Cuscani v. the United Kingdom</i>), 24 вересня 2002 р.	145, 146
Чекалла проти Португалії (<i>Czekalla v. Portugal</i>), 10 жовтня 2002 р.	134, 135, 145, 146
D.T. проти Нідерландів (<i>D.T. v. the Netherlands</i>), ріш., 2 квітня 2013 р.	139, 144
Дачар проти Франції (<i>Dachar v. France</i>), 10 жовтня 2000 р.	43
Дактарас проти Литви (<i>Daktaras v. Lithuania</i>), ріш., 11 січня 2000 р., рішення від 10 жовтня 2000 р.	46, 47, 50, 51, 53, 55, 68, 113, 116, 117, 118
Даллос проти Угорщини (<i>Dallos v. Hungary</i>), 1 березня 2001 р.	27, 121, 122, 123, 124
Дасса Фаундейшн проти Ліхтенштейну (<i>v. Liechtenstein</i>), 10 липня 2007 р.	90, 116
Даттель (№2) проти Люксембургу (<i>Dattel (No. 2) v. Luxembourg</i>), 30 липня 2009 р.	34, 35
Дауд проти Португалії (<i>Daud v. Portugal</i>), 21 квітня 1998 р.	134
Давран проти Туреччини (<i>Davran v. Turkey</i>), 3 листопада 2009 р.	34
Дайанан проти Туреччини (<i>Dayanan v. Turkey</i>), 13 жовтня 2009 р.	14, 131, 134, 135
Де Клерк проти Бельгії (<i>De Clerk v. Belgium</i>), 25 вересня 2007 р.	109
Де Куббер проти Бельгії (<i>De Cubber v. Belgium</i>), 26 жовтня 1984 р.	53, 55
Делькорт проти Бельгії (<i>Delcourt v. Belgium</i>), 7 січня 1970 р.	17, 27, 30
Деміколі проти Мальти (<i>Demicoli v. Malta</i>), 27 серпня 1991 р.	23
Демір і Байкара проти Туреччини (<i>Demir and Baykara v. Turkey</i>), [ВП] 12 листопада 2008 р.	12
Доймеланд проти Німеччини (<i>Deumeland v. Germany</i>), 29 травня 1986 р.	20
Девеер проти Бельгії (<i>Deweere v. Belgium</i>), 27 лютого 1979 р.	15, 30
Дьялло проти Швеції (<i>Diallo v. Sweden</i>), ріш., 5 січня 2010 р.	146

Дінне проти Франції (<i>Diennet v. France</i>), 26 вересня 1995 р.	72, 73, 77
DMD Group, a.s. проти Словаччини (<i>DMD Group, a.s. v. Slovakia</i>), 5 жовтня 2010 р.	13, 46, 50
Доорсон проти Нідерландів (<i>Doorson v. the Netherlands</i>), 23 червня 1996 р.	63, 140, 141, 144
Доусетт проти Сполученого Королівство (<i>Dowsett v. the United Kingdom</i>), 24 червня 2003 р.	62, 127
Dubus S.A. проти Франції (<i>Dubus S.A. v. France</i>), 11 червня 2009 р.	49
Дворські проти Хорватії (<i>Dvorski v. Croatia</i>), [ВП] 20 жовтня 2015 р.	133
Екле проти Німеччини (<i>Eckle v. Germany</i>), 15 липня 1982 р.	27, 108
Едвардс проти Сполученого Королівства (<i>Edwards v. the United Kingdom</i>), 16 грудня 1992 р.	61
Едвардс і Льюїс проти Сполученого Королівства (<i>Edwards and Lewis v. the United Kingdom</i>), 27 жовтня 2004 р.	63, 85
Екбатані проти Швеції (<i>Ekbatani v. Sweden</i>), 26 травня 1988 р.	60, 69, 72, 73
Екеберг та інші проти Норвегії (<i>Ekeberg and others v. Norway</i>), 31 липня 2007 р.	57
Ель Хаскі проти Бельгії (<i>El Haski v. Belgium</i>), 25 вересня 2012 р.	98
Елліс і Сіммс проти Сполученого Королівства (<i>Ellis and Simms v. the United Kingdom</i>), ріш., 25 квітня 2012 р.	139, 144
Енгель та інші проти Нідерландів (<i>Engel and others v. the Netherlands</i>), 8 червня 1976 р.	17, 20, 22, 23, 25, 26, 47, 129, 130
Енслін та інші проти Німеччини (<i>Ensslin and others v. Germany</i>), ріш., 8 липня 1978 р.	135
Ешонкулов проти Росії (<i>Eshonkulov v. Russia</i>), 15 січня 2015 р.	115
Еспозіто проти Італії (<i>Esposito v. Italy</i>), ріш., 9 вересня 2002 р.	40
Еттл проти Австрії (<i>Ettl v. Austria</i>), 23 квітня 1987 р.	46, 47
Euroflincom проти Франції (<i>Euroflincom v. France</i>), ріш., 22 червня 2000 р.	83, 85
Езех і Коннорс проти Сполученого Королівства (<i>Ezeh and Connors v. the United Kingdom</i>), 9 жовтня 2003 р.	24, 25, 26, 129, 133
Фархі проти Франції (<i>Farhi v. France</i>), 16 січня 2007 р.	54
Фатуллаєв проти Азербайджану (<i>Fatullayev v. Azerbaijan</i>), 22 квітня 2010 р.	117
Файєд проти Сполученого Королівства (<i>Fayed v. the United Kingdom</i>), 21 вересня 1994 р.	21, 22
Феррейра Алвеш (№3) проти Португалії (<i>Ferreira Alves (No. 3) v. Portugal</i>), 21 червня 2007 р.	65
Фітт проти Сполученого Королівства (<i>Fitt v. the United Kingdom</i>), 16 лютого 2000 р.	62, 63, 64

Фосіак проти Румунії (<i>Focias v. Romania</i>), 3 лютого 2005 р.	43, 44
Фогарті проти Сполученого Королівства (<i>Fogarty v. the United Kingdom</i>), 21 листопада 2001 р.	12, 39, 40, 41
Фомін проти Молдови (<i>Fomin v. Moldova</i>), 11 жовтня 2011 р.	100
Фоті проти Італії (<i>Foti v. Italy</i>), 10 грудня 1982 р.	27
Фуше проти Франції (<i>Foucher v. France</i>), 18 березня 1997 р.	15, 60, 66, 68, 69, 126, 127, 129, 133
Франц Фішер проти Австрії (<i>Franz Fischer v. Austria</i>), 6 травня 2003 р.	27
Фредін проти Швеції (<i>Fredin v. Sweden</i>), 18 лютого 1991 р.	20
Фруні проти Словаччини (<i>Fruni v. Slovakia</i>), 21 червня 2011 р.	47
Фуклев проти України (<i>Fuklev v. Ukraine</i>), 7 червня 2005 р.	43
Функе проти Франції (<i>Funke v. France</i>), 25 лютого 1993 р.	86, 88, 89
Г. проти Сполученого Королівства (<i>G. v. the United Kingdom</i>), ріш., 30 серпня 2011 р.	13, 104, 116, 118
Г.В. проти Франції (<i>G.B. v. France</i>), 2 жовтня 2001 р.	66, 69, 125, 126, 127, 128, 136, 141, 142
Габріелян проти Вірменії (<i>Gabrielyan v. Armenia</i>), 10 квітня 2012 р.	136
Гефген проти Німеччини (<i>Gäfgen v. Germany</i>), [ВП] 1 червня 2010 р.	59, 86, 87, 94, 95, 96
Галстян проти Вірменії (<i>Galstyan v. Armenia</i>), 15 листопада 2007 р.	135
Ганчі проти Італії (<i>Ganci v. Italy</i>), 30 жовтня 2003 р.	21, 29, 30
Гані проти Іспанії (<i>Gani v. Spain</i>), 19 лютого 2013 р.	138
Ганусаускас проти Литви (<i>Ganusauskas v. Lithuania</i>), ріш., 7 вересня 1999 р.	28
Гарсія Ернандес проти Іспанії (<i>García Hernández v. Spain</i>), 16 листопада 2010 р.	14, 73, 140
Гарсія Руїз проти Іспанії (<i>García Ruiz v. Spain</i>), 21 січня 1999 р.	101
Гарофоло проти Швейцарії (<i>Garofolo v. Switzerland</i>), 2 квітня 2013 р.	139, 141, 143
Жеа Каталан проти Іспанії (<i>Gea Catalan v. Spain</i>), 10 лютого 1995 р.	123, 124
Геерінґс проти Нідерландів (<i>Geerings v. the Netherlands</i>), 1 березня 2007 р.	92, 115, 118
Георґіадіс проти Греції (<i>Georgiadis v. Greece</i>), 29 травня 1997 р.	18, 21
Георґіос Папагеорґіу проти Греції (<i>Georgios Papaioannidis v. Greece</i>), 9 травня 2003 р.	62, 63
Герасимов та інші проти Росії (<i>Gerasimov and others v. Russia</i>), 1 липня 2014 р.	43, 44

Георге проти Румунії (<i>Gheorghe v. Romania</i>), 15 березня 2007 р.	110
Гіллоу проти Сполученого Королівства (<i>Gillow v. the United Kingdom</i>), 24 листопада 1986 р.	21, 56
Гладишев проти Росії (<i>Gladyshev v. Russia</i>), 30 липня 2009 р.	93
Гоч проти Туреччини (<i>Göç v. Turkey</i>), [ВП] 11 липня 2002 р.	71
Гогімідзе та інші проти Грузії (<i>Gogitidze and others v. Georgia</i>), 12 травня 2015 р.	90, 91, 93, 119
Голдер проти Сполученого Королівства (<i>Golder v. the United Kingdom</i>), 21 лютого 1975 р.	12, 29, 30, 31
Голубєв проти Росії (<i>Golubev v. Russia</i>), піш., 9 листопада 2006 р.	75
Голубовіч проти Хорватії (<i>Golubović v. Croatia</i>), 27 листопада 2012 р.	53
Гору (№2) проти Греції (<i>Gorou (No. 2) v. Greece</i>), 20 березня 2009 р.	101
Градінар проти Молдови (<i>Grădinar v. Moldova</i>), 8 квітня 2008 р.	21
Грейнджер проти Сполученого Королівства (<i>Granger v. the United Kingdom</i>), 28 березня 1990 р.	38, 130, 133, 135
Грейсон і Барнхем проти Сполученого Королівства (<i>Grayson and Barnham v. the United Kingdom</i>), 23 вересня 2008 р.	91, 92, 119
Грегасевич проти Хорватії (<i>Gregasevic v. Croatia</i>), 10 липня 2012 р.	126
Гінчо проти Португалії (<i>Guincho v. Portugal</i>), 10 липня 1984 р.	108, 109, 111
Гюльмез проти Туреччини (<i>Gülmez v. Turkey</i>), 20 травня 2008 р.	21
Гусак проти Росії (<i>Gusak v. Russia</i>), 7 червня 2011 р.	70
Гутфройнд проти Франції (<i>Gutfreund v. France</i>), 12 червня 2003 р.	19
Гювеч проти Туреччини (<i>Güveç v. Turkey</i>), 20 січня 2009 р.	27
Гуззарді проти Італії (<i>Guzzardi v. Italy</i>), 6 листопада 1980 р.	26
Н. проти Бельгії (<i>H. v. Belgium</i>), 30 листопада 1987 р. ...	18, 20, 45, 46, 47, 65, 99
Н. проти Франції (<i>H. v. France</i>), 24 жовтня 1989 р.	107
Н. проти Сполученого Королівства (<i>H. v. the United Kingdom</i>), 18 жовтня 1985 р.	32
Н. проти Сполученого Королівства (<i>H. v. the United Kingdom</i>), 8 липня 1987 р.	109, 110
Хаджіанастасіу проти Греції (<i>Hadjianastassiou v. Greece</i>), 16 грудня 1992 р.	29, 33, 34, 101, 126, 128
Хаканссон і Стурессон проти Швеції (<i>Håkansson and Sturesson v. Sweden</i>), 21 лютого 1990 р.	21
Акобян та інші проти Вірменії (<i>Hakobyan and others v. Armenia</i>), 10 квітня 2012 р.	126
Гарабін проти Словаччини (<i>Harabin v. Slovakia</i>), 20 листопада 2012 р.	54

<i>Геттон та інші проти Сполученого Королівства (Hatton and others v. the United Kingdom), [ВП] 8 липня 2003 р.</i>	18, 19, 32
<i>Гаусшильдт проти Данії (Hauschildt v. Denmark), 24 травня 1989 р.</i>	3, 56, 57, 115, 117
<i>Хеглас проти Чеської Республіки (Heglas v. the Czech Republic), 1 березня 2007 р.</i>	97, 102
<i>Хеннінгс проти Німеччини (Hennings v. Germany), 16 грудня 1992 р.</i>	124
<i>Генрик Урбан і Ришард Урбан проти Польщі (Henryk Urban and Ryszard Urban v. Poland), 30 листопада 2010 р.</i>	13, 49, 52
<i>Хіро Білані проти Іспанії (Hiro Bilani v. Spain), 9 грудня 1994 р.</i>	99
<i>Гірвісаарі проти Фінляндії (Hirvisaari v. Finland), 27 вересня 2001 р.</i>	30, 99, 100, 101
<i>Холм проти Швеції (Holm v. Sweden), 25 листопада 1993 р.</i>	55
<i>Горнсбі проти Греції (Hornsby v. Greece), 19 березня 1997 р.</i>	11, 12, 29, 41, 42
<i>Гумматов проти Азербайджану (Hummatov v. Azerbaijan), 29 листопада 2007 р.</i>	77
<i>Ібрагім та інші проти Сполученого Королівства (Ibrahim and others v. the United Kingdom), [ВП] 13 вересня 2016 р.</i>	86, 87, 94, 96, 121, 131
<i>Ібрагім Гюркан проти Туреччини (Ibrahim Gürkan v. Turkey), 3 липня 2012 р.</i>	49
<i>Ідалов проти Росії (Idalov v. Russia), [ВП] 22 травня 2012 р.</i>	35
<i>Ігор Васильченко проти Росії (Igor Vasilchenko v. Russia), 3 лютого 2011 р.</i>	70
<i>Ігваль Колль проти Іспанії (Iqual Coll v. Spain), 10 березня 2009 р.</i>	72
<i>Імбріюша проти Швейцарії (Imbrioscia v. Switzerland), 24 листопада 1993 р.</i>	14
<i>Інджал проти Туреччини (Incal v. Turkey), 9 червня 1998 р.</i>	49, 51
<i>Ісгро проти Італії (Isgro v. Italy), 19 лютого 1991 р.</i>	132, 139, 145
<i>Ісмаїлов та інші проти Росії (Ismoilov and others v. Russia), 24 квітня 2008 р.</i>	117
<i>Іш'яр проти Болгарії (Işyar v. Bulgaria), 20 листопада 2008 р.</i>	146
<i>Івановський проти «Колишньої Югославської Республіки Македонія» (Ivanovski v. "the Former Yugoslav Republic of Macedonia"), 21 січня 2016 р.</i>	53
<i>Л.В. проти Швейцарії (J.B. v. Switzerland), 3 травня 2001 р.</i>	89
<i>Яллох проти Німеччини (Jalloh v. Germany), 11 липня 2006 р.</i>	59, 86, 87, 93, 94, 96
<i>Янкаускас проти Литви (Jankauskas v. Lithuania), ріш., 16 грудня 2003 р.</i>	36

Яношевич проти Швеції (<i>Janosevic v. Sweden</i>), 23 липня 2002 р.	22, 25
Ясіуньєне проти Литви (<i>Jasiūnienė v. Lithuania</i>), 6 березня 2003 р.	21, 43, 44
Єджейчак проти Польщі (<i>Jędrzejczak v. Poland</i>), 11 січня 2011 р.	35, 37
Йодко проти Литви (<i>Jodko v. Lithuania</i>), ріш., 7 вересня 1999 р.	33, 34, 36, 78, 79, 101
Джон Мюррей проти Сполученого Королівства (<i>John Murray v. the United Kingdom</i>), 8 лютого 1996 р.	94, 95, 129, 131, 132, 135
Джонс та інші проти Сполученого Королівства (<i>Jones and others v. the United Kingdom</i>), 14 січня 2014 р.	40
Йоргіч проти Німеччини (<i>Jorgic v. Germany</i>), 12 липня 2007 р.	47
Джадж проти Сполученого Королівства (<i>Judge v. the United Kingdom</i>), ріш., 8 лютого 2011 р.	101
Юлін проти Естонії (<i>Julin v. Estonia</i>), 29 травня 2012 р.	30, 32, 36
Каада проти Німеччини (<i>Kaada v. Germany</i>), 12 листопада 2015 р.	115
Качіу та Которрі проти Албанії (<i>Kaciu and Kotorri v. Albania</i>), 25 червня 2013 р.	94
Камасінські проти Австрії (<i>Kamasinski v. Austria</i>), 19 грудня 1989 р.	123, 124, 126, 127, 128, 129, 145, 146
Каралевічус проти Литви (<i>Karalevičius v. Lithuania</i>), ріш., 6 червня 2002 р.	13, 60, 100, 104
Каратас і Сарі проти Франції (<i>Karatas and Sari v. France</i>), 16 травня 2002 р.	131, 133
Кари-Пекка Питилейнен проти Фінляндії (<i>Kari-Pekka Pietiläinen v. Finland</i>), 22 вересня 2009 р.	35
Карт проти Туреччини (<i>Kart v. Turkey</i>), 3 грудня 2009 р.	32
Кескінен і Вельксет Кескінен Ой проти Фінляндії (<i>Keskinen and Veljekset Keskinen Oy v. Finland</i>), 5 червня 2012 р.	73
Хан проти Сполученого Королівства (<i>Khan v. the United Kingdom</i>), 12 травня 2000 р.	11, 12, 59, 61, 87, 96, 102
Ходорковський (№2) проти Росії (<i>Khodorkovskiy (No. 2) v. Russia</i>), ріш., 8 листопада 2011 р.	46, 63, 64, 67, 128, 141, 142
Хонякіна проти Грузії (<i>Khoniakina v. Georgia</i>), 19 червня 2012 р.	56
Худобін проти Росії (<i>Khudobin v. Russia</i>), 26 жовтня 2006 р.	80, 81, 83, 84
Клейн та інші проти Нідерландів (<i>Kleyn and others v. the Netherlands</i>), 6 травня 2003 р.	53, 55
Климентьєв проти Росії (<i>Klimentyev v. Russia</i>), 16 листопада 2006 р.	136, 139

<i>Клуві проти Франції (Klouvi v. France), 30 червня 2011 р.</i>	115, 118
<i>Кеніґ проти Німеччини (Koenig v. Germany), 28 червня 1978 р.</i>	20, 108
<i>Колегови проти Росії (Kolegovy v. Russia), 1 березня 2012 р.</i>	71
<i>Коломієць проти Росії (Kolomiyets v. Russia), 22 лютого 2007 р.</i>	110
<i>Констас проти Греції (Konstas v. Greece), 24 березня 2011 р.</i>	118
<i>Куттjumмель проти Австрії (Koottummel v. Austria), 10 грудня 2009 р.</i>	71
<i>Костовський проти Нідерландів (Kostovski v. the Netherlands), 20 листопада 1989 р.</i>	137, 140, 141, 144
<i>Кузьмін проти Росії (Kouzmin v. Russia), 18 березня 2010 р.</i>	113, 114
<i>Ковальов проти Росії (Kovalev v. Russia), 10 травня 2007 р.</i>	70
<i>Крастьо Дам'янов Крастев проти Болгарії (Krastyo Damyanov Krastev v. Bulgaria), 15 травня 2012 р.</i>	33, 37
<i>Кремповський проти Литви (Kremповskij v. Lithuania), ріш., 20 квітня 1999 р.</i>	124, 125, 130, 135, 138
<i>Кремзов проти Австрії (Kremzow v. Austria), 21 вересня 1993 р.</i>	70, 72, 73, 74
<i>Креуз проти Польщі (Kreuz v. Poland), 19 червня 2001 р.</i>	29, 34, 36, 37
<i>Кромбах проти Франції (Krombach v. France), 13 лютого 2001 р.</i>	74
<i>Кудла проти Польщі (Kudla v. Poland), 26 жовтня 2000 р.</i>	107, 111
<i>Куглер проти Австрії (Kugler v. Austria), 14 жовтня 2010 р.</i>	73
<i>Куліковський проти Польщі (Kulikowski v. Poland), 19 травня 2009 р.</i>	33, 35
<i>Кунашко проти Росії (Kunashko v. Russia), 17 грудня 2009 р.</i>	43, 44
<i>Куруп проти Данії (Kurup v. Denmark), ріш., 10 липня 1985 р.</i>	63, 126, 128, 132, 134, 135, 140
<i>Кувікас проти Литви (Kuvikas v. Lithuania), 27 червня 2006 р.</i>	110, 111
<i>Кіпріану проти Кіпру (Kyprianou v. Cyprus), [ВП] 15 грудня 2005 р.</i>	24, 25, 52, 53, 57, 117
<i>Лагутін та інші проти Росії (Lagutin and others v. Russia), 24 квітня 2014 р.</i>	81
<i>Ларін проти Росії (Larin v. Russia), 20 травня 2010 р.</i>	38
<i>Ласка і Ліка проти Албанії (Laska and Lika v. Albania), 20 квітня 2010 р.</i>	99, 102, 132
<i>Ласмане проти Латвії (Lasmane v. Latvia), ріш., 6 червня 2002 р.</i>	22
<i>Латімер проти Сполученого Королівства (Latimer v. the United Kingdom), ріш., 31 травня 2005 р.</i>	95, 96, 135
<i>Лавентс проти Латвії (Lavents v. Latvia),</i>	

28 листопада 2002 р.	46, 48, 52, 57, 114, 115
<i>Lawyer Partners, a.s. проти Словаччини (Lawyer Partners, a.s. v. Slovakia),</i>	
16 червня 2009 р.	35
<i>Лаїжов проти Азербайджану (Lajijov v. Azerbaijan),</i>	
10 квітня 2014 р.	103
<i>Ле Комт, Ван Левен і Де Мейер проти Бельгії</i>	
<i>(Le Compte, Van Leuven and De Meyere v. Belgium),</i> 23 червня 1981 р.	30, 55
<i>Лі Дейвіс проти Бельгії (Lee Davies v. Belgium),</i> 28 липня 2009 р.	96, 97
<i>Легранд проти Франції (Legrand v. France),</i> 26 травня 2011 р.	42
<i>Ленская проти Росії (Lenskaya v. Russia),</i> 29 січня 2009 р.	41
<i>Левінта проти Молдови (Levinta v. Moldova),</i> 16 грудня 2008 р.	93
<i>Лякопулу проти Греції (Liakoroulou v. Greece),</i> 24 травня 2006 р.	35
<i>Лібрейх проти Німеччини (Liebreich v. Germany),</i>	
ріш., 8 січня 2008 р.	75, 76
<i>Лісіца проти Хорватії (Lisica v. Croatia),</i> 25 лютого 2010 р.	102, 103
<i>Літгоу та інші проти Сполученого Королівства</i>	
<i>(Lithgow and others v. the United Kingdom),</i> 8 липня 1986 р.	32, 47, 51
<i>Луазо проти Франції (Loiseau v. France),</i> 18 листопада 2003 р.	21
<i>Лука проти Італії (Luca v. Italy),</i> 27 лютого 2001 р.	137
<i>Лука проти Румунії (Luka v. Romania),</i> 21 липня 2009 р.	49, 50
<i>Луценко проти України (Lutsenko v. Ukraine),</i> 18 грудня 2008 р.	88, 95
<i>Лутц проти Німеччини (Lutz v. Germany),</i> 25 серпня 1987 р. ..	114, 116, 117
<i>МПП «Голуб» проти України (М.Р.Р. "Golub" v. Ukraine),</i>	
18 жовтня 2005 р.	36
<i>Маджі проти Сполученого Королівства</i>	
<i>(Magee v. the United Kingdom),</i> 6 червня 2000 р.	94
<i>Маджо та інші проти Італії (Maggio and others v. Italy),</i>	
31 травня 2011 р.	42
<i>Махфі проти Франції (Makhfi v. France),</i> 19 жовтня 2004 р.	66
<i>Мактуфі і Дам'янович проти Боснії і Герцеговини (Maktouf and Damjanović</i>	
<i>v. Bosnia and Herzegovina), [ВП] 18 липня 2013 р.</i>	50, 51
<i>Малінінас проти Литви (Malininas v. Lithuania),</i> 1 липня 2008 р.	82, 84
<i>Маматкулов і Аскарів проти Туреччини (Mamatkulov and Askarov v.</i>	
<i>Turkey),</i> 4 лютого 2005 р.	24, 60, 79, 97
<i>Мантованеллі проти Франції (Mantovanelli v. France),</i>	
18 березня 1997 р.	68, 143
<i>Марчелло Віола проти Італії (Marcello Viola v. Italy),</i>	
5 жовтня 2006 р.	75
<i>Маркс проти Бельгії (Marckx v. Belgium),</i> 13 червня 1979 р.	12
<i>Мартін проти Сполученого Королівства (Martin v. the United Kingdom),</i>	
ріш., 25 квітня 2013 р.	139, 144

<i>Мартінс Морейра проти Португалії (Martins Moreira v. Portugal),</i> 26 жовтня 1990 р.	108, 109, 110, 111
<i>Матс Якобсон проти Швеції (Mats Jacobsson v. Sweden),</i> 28 червня 1990 р.	21
<i>Маттоція проти Італії (Mattoccia v. Italy),</i> 27 липня 2000 р.	122, 123
<i>Матюек проти Польщі (Matyjek v. Poland),</i> 24 квітня 2007 р.	62, 63
<i>МакГінлі та Еган проти Сполученого Королівства (McGinley and Egan v. the United Kingdom),</i> 9 червня 1998 р.	65, 66
<i>МакМайкл проти Сполученого Королівства</i> <i>(McMichael v. the United Kingdom),</i> 30 жовтня 1995 р.	61, 62
<i>Мейлус проти Литви (Meilus v. Lithuania),</i> 6 листопада 2003 р.	109
<i>Менешева проти Росії (Menesheva v. Russia),</i> 9 березня 2006 р.	26
<i>Мене проти Франції (Menet v. France),</i> 14 червня 2005 р.	15, 60, 66, 68, 69
<i>Межнарич проти Хорватії (Mežnarić v. Croatia),</i> 15 липня 2005 р.	53
<i>Мікаллеф проти Мальти (Micallef v. Malta),</i> 15 жовтня 2009 р.	54
<i>Міхова проти Італії (Mihova v. Italy),</i> ріш., 30 березня 2010 р.	11
<i>Міка проти Швеції (Mika v. Sweden),</i> ріш., 27 січня 2009 р.	144
<i>Мілазі проти Італії (Milasi v. Italy),</i> 25 червня 1987 р.	109
<i>Мілініне проти Литви (Milinienė v. Lithuania),</i> 24 червня 2008 р.	80, 82, 83, 84, 85
<i>Мінеллі проти Швейцарії (Minelli v. Switzerland),</i> 25 березня 1983 р.	113
<i>Мірілашвілі проти Росії (Mirilashvili v. Russia),</i> ріш., 1 грудня 2008 р.	62, 67, 68, 122, 124, 127, 140, 142
<i>Мірошник проти України (Miroshnik v. Ukraine),</i> 27 листопада 2008 р.	49, 51
<i>Моїсеєв проти Росії (Moiseyev v. Russia),</i> 9 жовтня 2008 р.	48, 50, 125, 133
<i>Мокрушина проти Росії (Mokrushina v. Russia),</i> 5 жовтня 2006 р.	70, 72
<i>Монедеро Ангора проти Іспанії (Monedero Angora v. Spain),</i> 7 жовтня 2008 р.	22
<i>Моннелл та Морріс проти Сполученого Королівства (Monnell and Morris v. the United Kingdom),</i> 2 березня 1987 р.	59, 130, 133, 135
<i>МПП «Голуб» проти України (M.P.P. "Golub" v. Ukraine),</i> 18 жовтня 2005 р.	36
<i>Мулосмані проти Албанії (Mulosmani v. Albania),</i> 8 жовтня 2013 р.	127
<i>Мустафа Камаль Мустафа (Абу Хамза) 9№1) проти Сполученого Коро-</i> <i>лівства (Mustafa Kamal Mustafa (Abu Hamza) (No. 1) v. the United Kingdom),</i> ріш., 18 січня 2011 р.	56, 118

Мустафа проти Франції (<i>Mustafa v. France</i>), 17 червня 2003 р.	18
Нацвлішвілі і Тогонідзе проти Грузії (<i>Natsvlisvili and Togonidze v. Georgia</i>), 29 квітня 2014 р.	56
Нечто проти Росії (<i>Nechto v. Russia</i>), 24 січня 2012 р.	138, 141
Неждет Шахін і Періхан Шахін проти Туреччини (<i>Nejdet Şahin and Perihan Şahin v. Turkey</i>), [ВП] 20 жовтня 2011 р.	13, 42, 104, 105
Ноймайстер проти Австрії (<i>Neumeister v. Austria</i>), 27 червня 1968 р.	22, 110
Ніколова та Вандова проти Болгарії (<i>Nikolova and Vandova v. Bulgaria</i>), 17 грудня 2013 р.	64, 79
Носко та Нєфєдов проти Росії (<i>Nosko and Nefedov v. Russia</i>), 30 жовтня 2014 р.	82, 83
Нун'єш Діаш проти Португалії (<i>Nunes Dias v. Portugal</i>), ріш., 10 квітня 2003 р.	74
О. проти Норвегії (<i>O. v. Norway</i>), 11 лютого 2003 р.	114, 116
О'Халлоран і Френсіс проти Сполученого Королівства (<i>O'Halloran and Francis v. the United Kingdom</i>), [ВП] 29 червня 2007 р.	11, 15, 60, 87, 88, 89, 90, 92, 93
ООО «Плодовая компания» проти Росії (<i>ООО Plodovaya Kompaniya v. Russia</i>), 7 червня 2007 р.	19
Оджалан проти Туреччини (<i>Öcalan v. Turkey</i>), [ВП] 12 травня 2005 р.	125, 126, 129
Окай та інші проти Туреччини (<i>Okyay and others v. Turkey</i>), 12 липня 2005 р.	43
Олександр Волков проти України (<i>Oleksandr Volkov v. Ukraine</i>), 9 січня 2013 р.	47, 49
Олекси проти Польщі (<i>Oleksy v. Poland</i>), ріш., 28 листопада 2006 р.	14
Олуїч проти Хорватії (<i>Olujić v. Croatia</i>), 5 лютого 2009 р.	21, 28, 52, 137
ООО «Лінк Ойл СПВ» проти Росії (<i>ООО "Link Oil SPB" v. Russia</i>), ріш. 25 червня 2009 р.	41
Орхан Чачан проти Туреччини (<i>Orhan Çaşan v. Turkey</i>), 23 березня 2010 р.	137, 139, 140
Осман проти Сполученого Королівства (<i>Osman v. the United Kingdom</i>), 28 жовтня 1998 р.	19, 20, 29, 32, 39, 40
Османагаоглу проти Туреччини (<i>Osmangaoğlu v. Turkey</i>), 21 липня 2009 р.	86, 95
Отман (Абу Катада) проти Сполученого Королівства (<i>Othman (Abu Qatada) v. the United Kingdom</i>), 17 січня 2012 р.	59, 61, 97, 98
Озтюрк проти Німеччини (<i>Öztürk v. Germany</i>), 21 лютого 1984 р.	23, 25, 26

<i>P. і В. проти Сполученого Королівства (P. and B. v. the United Kingdom),</i> 24 квітня 2001 р.	78, 79
<i>Пакеллі проти Німеччини (Pakelli v. Germany),</i> 25 квітня 1983 р.	130, 133, 135
<i>Паксас проти Литви (Paksas v. Lithuania),</i> [ВП] 6 січня 2011 р.	22
<i>Панджикідзе та інші проти Грузії (Pandjigidze and others v. Georgia),</i> 27 жовтня 2009 р.	46, 47
<i>Панджегейгалехей проти Данії (Panjeheighalehei v. Denmark),</i> ріш., 13 жовтня 2009 р.	20
<i>Пановіц проти Кіпру (Panovits v. Cyprus),</i> 11 грудня 2008 р.	14, 27
<i>Папон проти Франції (Paron v. France),</i> 25 липня 2002 р.	29, 31
<i>Парапоніаріс проти Греції (Paraponiaris v. Greece),</i> 25 вересня 2008 р.	115
<i>Парлов-Ткалчіч проти Хорватії (Parlov-Tkalčić v. Croatia),</i> 22 грудня 2009 р.	51
<i>Пол та Одрі Едвардс проти Сполученого Королівства (Paul and Audrey Edwards v. the United Kingdom),</i> 14 березня 2002 р.	32
<i>Пелісьє та Сассі (Pélissier and Sassi v. France),</i> 25 березня 1999 р.	122
<i>Пеллегрін проти Франції (Pellegrin v. France),</i> [ВП] 8 грудня 1999 р.	21
<i>Перна проти Італії (Perna v. Italy),</i> [ВП] 6 травня 2003 р.	137, 144
<i>Пероте Пеллон проти Іспанії (Perote Pellon v. Spain),</i> 27 липня 2002 р. ...	53
<i>Песукіч проти Швейцарії (Pesukic v. Switzerland),</i> 6 грудня 2012 р. ...	63, 140, 144
<i>Філіс проти Греції (Philis v. Greece),</i> 27 серпня 1991 р.	31, 32
<i>Філліпс проти Сполученого Королівства</i> <i>(Phillips v. the United Kingdom),</i> 5 липня 2001 р.	90
<i>П'єрсак проти Бельгії (Piersack v. Belgium),</i> 1 жовтня 1982 р. .	45, 52, 53, 54
<i>Піщальніков проти Росії (Pishchalnikov v. Russia),</i> 24 вересня 2009 р.	14, 132
<i>Пойтрімом проти Франції (Poitrimol v. France),</i> 23 листопада 1993 р.	74
<i>Порубова проти Росії (Porubova v. Russia),</i> ріш., 8 жовтня 2009 р.	51
<i>Посохов проти Росії (Posokhov v. Russia),</i> 4 березня 2003 р.	46
<i>Пауелл і Райнер проти Сполученого Королівства (Powell and Rayner v. the United Kingdom),</i> 21 лютого 1990 р.	18, 19
<i>Праде проти Німеччини (Prade v. Germany),</i> 3 березня 2016 р.	103
<i>Пражина проти Румунії (Prăjină v. Romania),</i> 7 січня 2014 р.	138
<i>Претто та інші проти Італії (Pretto and others v. Italy),</i>	

8 грудня 1983 р.	70, 78, 79, 107, 109
<i>Procedo Capital Corporation проти Норвегії</i> (<i>Procedo Capital Corporation v. Norway</i>), 24 вересня 2009 р.	56
<i>Прокола проти Люксембургу</i> (<i>Procola v. Luxembourg</i>), 28 вересня 1995 р.	53, 55
<i>Пудас проти Швеції</i> (<i>Pudas v. Sweden</i>), 27 жовтня 1987 р.	20
<i>Пугжліс проти Польщі</i> (<i>Pugžlis v. Poland</i>), 14 червня 2016 р.	146
<i>Пуллар проти Сполученого Королівства</i> (<i>Pullar v. the United Kingdom</i>), ріш., 10 червня 1996 р.	54, 55
<i>Каранта проти Швейцарії</i> (<i>Quaranta v. Switzerland</i>), 24 травня 1991 р.	130, 145, 146
<i>Раманаускас проти Литви</i> (<i>Ramanauskas v. Lithuania</i>), ріш., 26 квітня 2005, рішення [ВП]	
від 5 лютого 2008 р.	14, 26, 59, 60, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 139, 141
<i>Rambus Inc. проти Німеччини</i> (<i>Rambus Inc. v. Germany</i>), ріш., 16 червня 2009 р.	22
<i>Равнсборг проти Швеції</i> (<i>Ravnsborg v. Sweden</i>), 23 березня 1994 р. ...	23, 24, 25
<i>Ріела та інші проти Італії</i> (<i>Riela and others v. Italy</i>), ріш., 4 вересня 2001 р.	90, 91, 119
<i>Ріпан проти Австрії</i> (<i>Riepan v. Austria</i>), 14 листопада 2000 р. ...	60, 70, 77
<i>Рінгайзен проти Австрії</i> (<i>Ringeisen v. Austria</i>), 23 червня 1973 р.	17, 19, 20, 21, 47, 51, 110
<i>Рінгвольд проти Норвегії</i> (<i>Ringvold v. Norway</i>), 11 лютого 2003 р.	114, 115, 116
<i>Рош проти Сполученого Королівства</i> (<i>Roche v. the United Kingdom</i>), [ВП] 19 травня 2005 р.	12, 17, 19, 39
<i>Росін проти Естонії</i> (<i>Rosin v. Estonia</i>), 19 грудня 2013 р.	142
<i>Роу та Дейвіс проти Сполученого Королівства</i> (<i>Rowe and Davis v. the United Kingdom</i>), 16 лютого 2000 р.	14, 60, 62
<i>Руїз-Матеос проти Іспанії</i> (<i>Ruiz-Mateos v. Spain</i>), 23 червня 1993 р. ...	60, 62
<i>Руїз Торія проти Іспанії</i> (<i>Ruiz Torija v. Spain</i>), 9 грудня 1994 р.	99
<i>Рябих проти Росії</i> (<i>Ryabykh v. Russia</i>), 24 липня 2003 р.	41
<i>S. проти Німеччини</i> (<i>S. v. Germany</i>), ріш., 5 липня 1984 р.	26
<i>S. проти Швейцарії</i> (<i>S. v. Switzerland</i>), 28 листопада 1991 р.	132, 134
<i>S.C. проти Сполученого Королівства</i> (<i>S.C. v. the United Kingdom</i>), 15 червня 2004 р.	75
<i>S.N. проти Швеції</i> (<i>S.N. v. Sweden</i>), ріш., 2 липня 2002 р.	136, 141, 144
<i>Сабех Ель-Лейл проти Франції</i> (<i>Sabeh El Leil v. France</i>), [ВП] 29 червня 2011 р.	39
<i>Sace Elektrik Ticaret Ve Sanayi A.Ş. проти Туреччини</i> (<i>Sace Elektrik Ticaret Ve</i>	

<i>Sarıy A.Ş. v. Turkey</i>), 22 жовтня 2013 р.	36
Садак та інші проти Туреччини (<i>Sadak and others v. Turkey</i>), 17 липня 2001 р.	122, 124
Сахновський проти Росії (<i>Sakhnovskiy v. Russia</i>), [ВП] 2 листопада 2010 р.	12, 132, 134, 135
Салабіаку проти Франції (<i>Salabiaku v. France</i>), 7 жовтня 1988 р.	86, 88, 89, 90, 92, 113
Саламан проти Сполученого Королівства (<i>Salaman v. the United Kingdom</i>), ріш., 15 червня 2000 р.	55, 56
Салдуз проти Туреччини (<i>Salduz v. Turkey</i>), [ВП] 27 листопада 2008 р.	11, 14, 94, 95, 96, 105, 131
Салезі проти Італії (<i>Salesi v. Italy</i>), 26 лютого 1993 р.	15, 20, 111
Саломонссон проти Швеції (<i>Salomonsson v. Sweden</i>), 12 листопада 2002 р.	73
Салов проти України (<i>Salov v. Ukraine</i>), 6 вересня 2005 р.	54, 55
Самойле і Чонка проти Румунії (<i>Samoilă and Cionca v. Romania</i>), 4 березня 2008 р.	113
Сандер проти Сполученого Королівства (<i>Sander v. the United Kingdom</i>), 9 травня 2000 р.	52, 54, 55
Санду проти Молдови (<i>Sandu v. Moldova</i>), 11 лютого 2014 р.	82
Сауд проти Франції (<i>Saoud v. France</i>), 9 жовтня 2007 р.	21
Сара Лінд Еггертсдоттір проти Ісландії (<i>Sara Lind Eggertsdóttir v. Iceland</i>), 5 липня 2007 р.	66, 68
Sarl du Parc d'activités de Blotzheim проти Франції (<i>Sarl du Parc d'activités de Blotzheim v. France</i>), 11 липня 2006 р.	19
Саундерс проти Сполученого Королівства (<i>Saunders v. the United Kingdom</i>), 17 грудня 1996 р.	60, 79, 86, 87, 89, 91, 93
Шачашвілі проти Німеччини (<i>Schatschaschwili v. Germany</i>), [ВП] 15 грудня 2015 р.	138, 142
Шенк проти Швейцарії (<i>Schenk v. Switzerland</i>), 12 липня 1988 р.	11, 13, 59, 61, 80, 86, 96, 102
Шепер проти Нідерландів (<i>Scheper v. the Netherlands</i>), ріш., 5 травня 2005 р.	137, 141, 144
Шламфр проти Швейцарії (<i>Schlumpf v. Switzerland</i>), 8 січня 2009 р. ...	72, 141
Шнайдер проти Франції (<i>Schneider v. France</i>), ріш., 30 червня 2009 р.	34, 37
Шолер проти Німеччини (<i>Scholer v. Germany</i>), 18 грудня 2014 р. ...	140, 144
Шрайбер і Бетч проти Франції (<i>Schreiber and Boetsch v. France</i>), 11 грудня 2003 р.	40
SCM Scanner de l'Ouest Lyonnais та інші проти Франції (<i>SCM Scanner de l'Ouest Lyonnais and others v. France</i>), 21 червня 2007 р.	42

Сейдовіч проти Італії (*Sejdovic v. Italy*), [ВП] 1 березня 2006 р.

15

Секаніна проти Австрії (<i>Sekanina v. Austria</i>), 25 серпня 1993 р. ..	114, 116, 117
Селіверстов проти Росії (<i>Seliverstov v. Russia</i>), 25 вересня 2008 р. .	122, 124
Селлік і Селлік проти Сполученого Королівства (<i>Sellick and Sellick v. the United Kingdom</i>), 16 жовтня 2012 р.	138
Сепіл проти Туреччини (<i>Sepil v. Turkey</i>), 12 листопада 2013 р.	82
Секейра проти Португалії (<i>Sequiera v. Portugal</i>), ріш., 20 жовтня 2009 р.	85
Сервес проти Франції (<i>Serves v. France</i>), 4 травня 2000 р.	88, 89
Серявін та інші проти України (<i>Seryavin and others v. Ukraine</i>), 10 лютого 2011 р.	100
Шабельник проти України (<i>Shabelnik v. Ukraine</i>), 19 лютого 2009 р.	94, 95, 131, 133
Шеннон проти Сполученого Королівства (<i>Shannon v. the United Kingdom</i>), 4 жовтня 2005 р.	88, 89
Шестаков проти Росії (<i>Shestakov v. Russia</i>), ріш., 18 червня 2002 р.	44
Штукатуров проти Росії (<i>Shtukaturov v. Russia</i>), 27 березня 2008 р.	70
Сідабрас і Дžiaутас проти Литви (<i>Sidabras and Džiautas v. Lithuania</i>), ріш., 27 липня 2004 р.	26
Зіверт проти Німеччини (<i>Sievert v. Germany</i>), 19 липня 2012 р.	139, 145
Сігурдссон проти Ісландії (<i>Sigurdsson v. Iceland</i>), 14 червня 2001 р. ...	54, 55
Сімеонові проти Болгарії (<i>Simeonovi v. Bulgaria</i>), 20 жовтня 2015 р.	134, 135
Сімонавічус проти Литви (<i>Simonavičius v. Lithuania</i>), 27 червня 2006 р.	110
Скоробогатова проти Росії (<i>Skorobogatova v. Russia</i>), 1 грудня 2005 р.	108
Шлежевічус проти Литви (<i>Šleževičius v. Lithuania</i>), 13 листопада 2001 р.	110
Слівенко проти Латвії (<i>Slivenko v. Latvia</i>), ріш., 9 жовтня 2003 р.	22
Шмайгл проти Словенії (<i>Šmajgl v. Slovenia</i>), 4 жовтня 2016 р.	143
Смирнова проти Росії (<i>Smirnova v. Russia</i>), 24 липня 2003 р.	107
Смик проти Польщі (<i>Smuk v. Poland</i>), 28 липня 2009 р.	34, 35, 37
Соболевський (№2) проти Польщі (<i>Sobolewski (No. 2) v. Poland</i>), 9 червня 2009 р.	27
Солаков проти «Колишньої Югославської Республіки Македонія» (<i>Solakov v. "the former Yugoslav Republic of Macedonia"</i>), 31 жовтня 2001 р.	141, 143
Совтрансавто-Холдинг проти України (<i>Sovtransavto Holding v. Ukraine</i>), 25 липня 2002 р.	53

Спорронг і Льоннрот проти Швеції (<i>Sporrong and Lönnroth v. Sweden</i>), 23 вересня 1982 р.	21
Срамек проти Австрії (<i>Sramek v. Austria</i>), 22 жовтня 1984 р.	46
Станєв проти Болгарії (<i>Stanev v. Bulgaria</i>), [ВП] 17 січня 2012 р.	31, 32, 35
Стенфорд проти Сполученого Королівства (<i>Stanford v. the United Kingdom</i>), ріш., 23 лютого 1994 р.	74, 75, 76, 146
Стейплтон проти Ірландії (<i>Stapleton v. Ireland</i>), ріш., 4 травня 2010 р.	97
Староцик проти Польщі (<i>Staroszczyk v. Poland</i>), 22 березня 2007 р.	39
Стіл і Морріс проти Сполученого Королівства (<i>Steel and Morris v. the United Kingdom</i>), 15 лютого 2005 р.	69
Штефаніца та інші проти Румунії (<i>Ștefăniță and others v. Romania</i>), 2 листопада 2010 р.	13, 42, 99, 104
Степенська проти України (<i>Stepenska v. Ukraine</i>), 12 червня 2006 р.	33
Стоїлковська проти «Колишньої Югославської Республіки Македонія» (<i>Stoilkovska v. "the former Yugoslav Republic of Macedonia"</i>), 18 липня 2013 р.	14, 105
Стоїменов проти «Колишньої Югославської Республіки Македонія» (<i>Stoimenov v. "the former Yugoslav Republic of Macedonia"</i>), 5 квітня 2007 р.	68
Стоу та Гаї проти Португалії (<i>Stow and Gai v. Portugal</i>), 4 жовтня 2005 р.	55
Стран Грік Рефайнеріз і Стратіс Андреадіс проти Греції (<i>Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece</i>), 9 грудня 1994 р.	20, 67
Стаббінгс та інші проти Сполученого Королівства (<i>Stubbings and others v. the United Kingdom</i>), 24 вересня 1996 р.	36
Суда проти Чеської Республіки (<i>Suda v. the Czech Republic</i>), 28 жовтня 2010 р.	31
Суходолц проти Словенії (<i>Suhadolc v. Slovenia</i>), ріш. , 17 травня 2011 р.	71, 73
Світлана Науменко проти України (<i>Svetlana Naumenko v. Ukraine</i>), 9 листопада 2004 р.	53
Світлана Орлова проти Росії (<i>Svetlana Orlova v. Russia</i>), 30 липня 2009 р.	111
Т. проти Австрії (<i>T. v. Austria</i>), 14 листопада 2000 р.	121, 122
Т. and V. проти Сполученого Королівства (<i>T. and V. v. the United Kingdom</i>), 16 грудня 1999 р.	27, 54, 69, 75, 115, 146
Талат Тунч проти Туреччини (<i>Talat Tunç v. Turkey</i>), 27 березня 2007 р. ...	15

<i>Татишвілі проти Росії (Tatishvili v. Russia), 2 лютого 2007 р.</i>	100, 101
<i>Таксет проти Бельгії (Taxquet v. Belgium),</i> <i>[ВП] 16 листопада 2010 р.</i>	99, 101
<i>Тейшейра де Кастро проти Португалії</i> <i>(Teixeira de Castro v. Portugal), 9 червня 1998 р.</i>	80, 81, 82, 83
<i>Тельфнер проти Австрії (Telfner v. Austria),</i> <i>20 березня 2001 р.</i>	89, 92
<i>Тендам проти Іспанії (Tendam v. Spain), 13 липня 2010 р.</i>	114
<i>Тимергалієв проти Росії (Timergaliyev v. Russia),</i> <i>14 жовтня 2008 р.</i>	75, 76, 130, 133
<i>Тінеллі проти Сполученого Королівства</i> <i>(Tinnelly v. the United Kingdom), 10 липня 1998 р.</i>	31
<i>Тоякси та інші проти Туреччини (Toyaksi and others v. Turkey),</i> <i>20 жовтня 2010 р.</i>	38
<i>Тозічка проти Польщі (Toziczka v. Poland), 24 липня 2012 р.</i>	54
<i>Тре Тракторер АБ проти Швеції (Tre Traktörer AB v. Sweden),</i> <i>7 липня 1989 р.</i>	20
<i>Терпашкін (№2) проти Росії (Trepashkin (No. 2) v. Russia),</i> <i>16 грудня 2010 р.</i>	125, 127
<i>Тріподі проти Італії (Tripodi v. Italy), 22 лютого 1994 р.</i>	134, 135, 136
<i>Трутень проти України (Truten v. Ukraine),</i> <i>23 червня 2016 р.</i>	133
<i>Цебер проти Чеської Республіки (Tseber v. Czech Republic),</i> <i>22 листопада 2012 р.</i>	103, 139
<i>Тудор Тудор проти Румунії (Tudor Tudor v. Romania),</i> <i>24 березня 2009 р.</i>	13, 42, 104, 105
<i>Тумілович проти Росії (Tumilovich v. Russia), 22 червня 1999 р.</i>	28
<i>Турбілев проти Росії (Turbylev v. Russia), 6 жовтня 2015 р.</i>	94, 95
<i>Тайрер проти Сполученого Королівства (Tyrer v. the United Kingdom),</i> <i>25 квітня 1978 р.</i>	12
<i>Урбанек проти Австрії (Urbanek v. Austria), 9 грудня 2010 р.</i>	37
<i>Узкурельєне та інші проти Литви</i> <i>(Užkurėlienė and others v. Lithuania), 7 квітня 2005 р.</i>	43, 44
<i>V.D. проти Румунії (V.D. v. Romania), 16 лютого 2010 р.</i>	139, 141, 143
<i>Ваше проти Франції (Vacher v. France), 17 грудня 1996 р.</i>	33
<i>Вайвада проти Литви (Vaivada v. Lithuania),</i> <i>ріш., 16 листопада 2006 р.</i>	109
<i>Валашінас проти Литви (Valašinas v. Lithuania), ріш.,</i> <i>24 липня 2001 р.</i>	28
<i>Ван де Гурк проти Нідерландів (Van de Hurk v. the Netherlands),</i> <i>19 квітня 1994 р.</i>	48, 51

<i>Ван Марле проти Нідерландів (Van Marle v. the Netherlands),</i> 26 червня 1986 р.	19, 20
<i>Ван Мехелен та інші проти Нідерландів (Van Mechelen and others</i> <i>v. the Netherlands), 23 квітня 1997 р.</i>	140, 141
<i>Ван Офферен проти Нідерландів (Van Offeren v. the Netherlands),</i> 5 липня 2005 р.	90, 92, 119
<i>Ванян проти Росії (Vanyan v. Russia), 15 грудня 2005 р.</i>	28, 81, 84
<i>Varnima Corporation International S.A. проти Греції (Varnima Corporation</i> <i>International S.A. v. Greece), 28 травня 2009 р.</i>	65
<i>Васильєва проти Данії (Vasileva v. Denmark), 25 вересня 2003 р.</i>	88
<i>Вассилиос Ставропулос проти Греції (Vassilios Stavropoulos v. Greece),</i> 27 вересня 2007 р.	22
<i>Вера Фернандез-Уйдобро проти Іспанії</i> <i>(Vera Fernández-Huidobro v. Spain), 6 січня 2010 р.</i>	45
<i>Верду Верду проти Іспанії (Verdú Verdú v. Spain), 15 лютого 2007 р.</i>	65, 68
<i>Вернес проти Франції (Vernes v. France), 20 січня 2011 р.</i>	76
<i>Весело та інші проти Росії (Veselo and others v. Russia),</i> 2 жовтня 2012 р.	82, 84
<i>Відаль проти Бельгії (Vidal v. Belgium),</i> 22 квітня 1992 р.	12, 61, 67, 136, 137, 140, 141
<i>Вільхо Ескелінен та інші проти Фінляндії</i> <i>(Vilho Eskelinen and others v. Finland), [ВП] 19 квітня 2007 р.</i>	21
<i>Владімір Романов проти Росії</i> <i>(Vladimir Romanov v. Russia), 24 липня 2008 р.</i>	139, 140
<i>Врабец проти Словаччини Vrabec v. Slovakia),</i> 30 листопада 2010 р.	14, 105
<i>Вронченко проти Естонії (Vronchenko v. Estonia), 18 липня 2013 р.</i>	142
<i>Уолш проти Сполученого Королівства (Walsh v. the United Kingdom),</i> ріш., 21 листопада 2006 р.	26, 90, 91, 119
<i>Вебб проти Сполученого Королівства (Webb v. the United Kingdom),</i> ріш., 2 липня 1997 р.	38
<i>Вебер проти Швейцарії (Weber v. Switzerland),</i> 22 травня 1990 р.	23, 24, 25
<i>Вех проти Австрії (Weh v. Austria), 8 квітня 2004 р.</i>	25, 92
<i>Вельке і Бялек проти Польщі (Welke and Bialek v. Poland),</i> 1 березня 2011 р.	79
<i>Вайнен проти Бельгії (Wynen v. Belgium), 5 листопада 2002 р.</i>	66
<i>X проти Австрії (X v. Austria), ріш., 19 вересня 1961 р.</i>	27
<i>X проти Австрії (X v. Austria), ріш., 12 березня 1962 р.</i>	28
<i>X проти Австрії (X v. Austria), ріш., 12 жовтня 1977 р.</i>	28
<i>X проти Франції (X v. France), 31 березня 1992 р.</i>	109

<i>Х проти Швеції (X v. Sweden), 30 червня 1959 р.</i>	72
<i>Яковлев проти Росії (Yakovlev v. Russia), 15 березня 2005 р.</i>	70, 71
<i>Яременко проти Укоаїни (Yaremenko v. Ukraine), 12 червня 2008 р.</i>	133
<i>Йолдаш проти Туреччини (Yoldaş v. Turkey), 23 лютого 2010 р.</i>	131
<i>Юсуф Гезер проти Туреччини (Yusuf Gezer v. Turkey), 1 грудня 2009 р.</i>	87
<i>Івон проти Франції (Yvon v. France), 24 квітня 2003 р.</i>	64, 66
<i>Z та інші проти Сполученого Королівства (Z and others v. the United Kingdom), 10 травня 2001 р.</i>	32, 39, 40
<i>Загарія проти Італії (Zagaria v. Italy), 27 листопада 2007 р.</i>	133, 134
<i>Загородніков проти Росії (Zagorodnikov v. Russia), 7 червня 2007 р.</i>	70
<i>Зайцевс проти Латвії (Zaicevs v. Latvia), 31 липня 2007 р.</i>	25, 26
<i>Зана проти Туреччини (Zana v. Turkey), 25 листопада 1997 р.</i>	72
<i>Занд проти Австрії (Zand v. Austria), ріш., 12 жовтня 1978 р.</i>	47, 111
<i>Западка проти Польщі (Zapadka v. Poland), 15 грудня 2009 р.</i>	33, 35
<i>Жданок проти Латвії (Ždanoka v. Latvia), ріш., 6 березня 2003 р.</i>	22
<i>Жебровський проти Польщі (Żebrowski v. Poland), 3 листопада 2011 р.</i>	34, 35, 37
<i>Железов проти Росії (Zhelezov v. Russia), ріш., 23 квітня 2002 р. 95, 96,</i>	135
<i>Зіліберберг проти Молдови (Ziliberberg v. Moldova), 1 лютого 2005 р.</i>	24
<i>Ціммерман і Штайнер проти Швейцарії (Zimmermann and Steiner v. Switzerland), 13 липня 1983 р.</i>	109
<i>Живулінскас проти Литви (Živulinskas v. Lithuania), ріш., 12 грудня 2006 р.</i>	31
<i>Зилков проти Росії (Zylkov v. Russia), 21 червня 2011 р.</i>	31, 37

Цей посібник, підготовлений Генеральним Директоратом з прав людини та верховенства права, є практичним інструментом для тих юристів держав-членів Ради Європи, які прагнуть удосконалити навички застосування Європейської Конвенції з прав людини та практики Європейського суду з прав людини у своїй щоденній роботі.

Якщо Ви зацікавлені в тренінгових програмах з прав людини для практикуючих юристів, будь ласка, відвідайте веб-сайт Європейської програми з навчання у сфері прав людини для представників юридичних професій (HELP):

www.coe.int/help
www.coe.int/nationalimplementation

Рада Європи є провідною організацією із захисту прав людини на європейському континенті. Вона об'єднує 47 держав-членів, 28 з яких є членами Європейського Союзу. Усі держави-члени Ради Європи підписали Європейську Конвенцію з прав людини – договір, спрямований на захист прав людини, демократії та верховенства права. Європейський суд з прав людини здійснює нагляд за дотриманням Конвенції державами-членами.

www.coe.int

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE